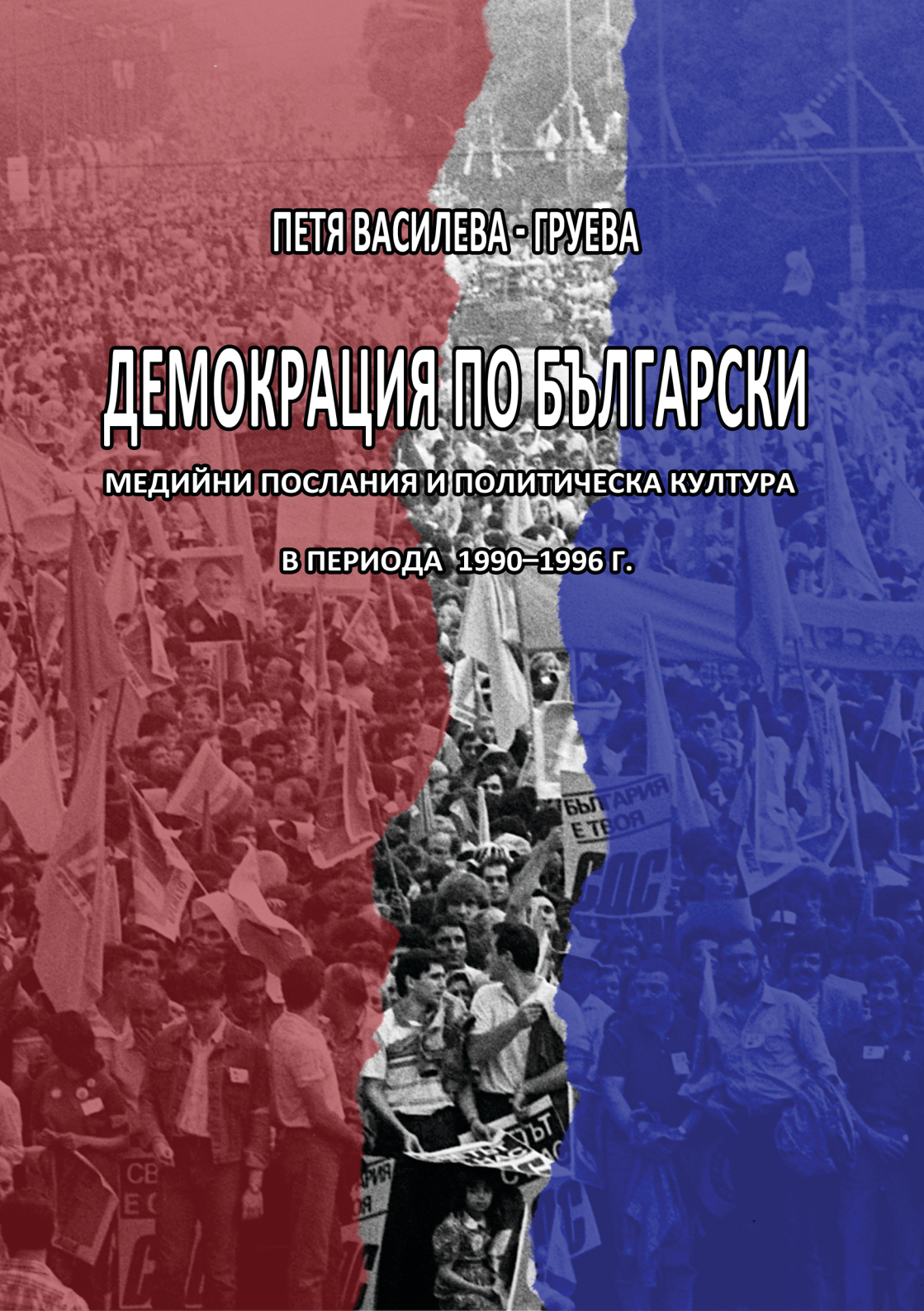
ПЕТЯ ВАСИЛЕВА - ГРУЕВА

ДЕМОКРАЦИЯ ПО БЪЛГАРСКИ

МЕДИЙНИ ПОСЛАНИЯ И ПОЛИТИЧЕСКА КУЛТУРА

В ПЕРИОДА 1990–1996 Г.

ПЕТЯ ВАСИЛЕВА-ГРУЕВА

ДЕМОКРАЦИЯ ПО БЪЛГАРСКИ
МЕДИЙНИ ПОСЛАНИЯ И ПОЛИТИЧЕСКА КУЛТУРА В ПЕРИОДА 1990–1996 г.

Сдружение Анамнезис
София, 2013

„Подобно на децата, демокрациите плачат след раждането си”.

Жак Сегела

Настоящата книга е финансирана от
Фонд научни изследвания на МОНМ по проект
„Преходът: гласове, образи и памет”

© Петя Василева-Груева: автор
© Снимка на корицата: Георги Георгиев - Джони
ISBN 978-619-90188-2-8

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 9

ПЪРВА ГЛАВА 70

Всекидневният печат в България и раждането на политическата култура на прехода (1989–1991) 70
1. Началото на прехода (политически аспекти) 70
2. Възникване и оформяне на посткомунистическата всекидневна преса 80
2.1. Вестник „Дума” 80
2.2. Вестник „Демокрация” 83
2.3. Вестник „Труд” 85
2.4. Вестник „24 часа” 88
3. Политически употреби на миналото и стратегии за настоящето 93
3.1. Мимикрия и/или промяна – медийната стратегия на БСП 95
3.2.Отношение към политическото минало 106
3.3. Конфронтацията като политическа стратегия за печелене на дивиденти 112
4. Чие е времето? – първите демократични избори през 1990 г. за Велико народно събрание 122
4.1. Програми и алтернативи за бъдещо управление 123
4.2. Изборни страсти и резултати 133
5. Демокрация за начинаещи – управленски практики и опозиционни тактики 146
5.1. „Лукановата зима” и „вотът на улицата” 152

5.2. Така нареченото „Правителство на надеждата” – от „сладкия дъх на капитализма” до „за бога братя…” 162
5.3. Изборни страсти и резултати – част втора 173

ГЛАВА ВТОРА 184

„Демокрация в действие” – управление на България в периода 1991–1994 г. 184
1. Историческа рамка на периода 184
2. Конструирането на т.нар. „четвърта власт” в България 206
2.1. Развитие на партийната преса 211
2.2. Развитие на вестниците „24 часа” и „Труд” 212
3. Властта като средство за лично облагодетелстване 216
3.1. Субектите на политическата промяна 216
3.2. Отношението на българина към държавата/властта 223
3.3. Процесът на раздържавяване – „порочен кръг за висши далавери” 228
3.4. “От демокрация към пехливанокрация” 237
3.5. Реституцията на земята – един частен случай 245
4. Скандалите като политически аргумент и средство за противоборство 257
4.1. Икономическите скандали – от аферата „Сапио” до случая „Акрам” 260
4.2. Политическите скандали – от „оня списък” до „поредната партенка” 264
5. Медийният образ на политиците 270
5.1.”Всички са маскари” – етнокултурни аспекти 273
5.2. „Под лупата на медиите” – от „депутатското кюфте” до „милиони в зелено” 277

6. Избори'94 в нов политически контекст 289

ГЛАВА ТРЕТА 301

„Нови времена, нова България, нова БСП" –
Управление на социалистите (1995–1997) 301
1. Историческа рамка на периода 301
2. Изборни тактики и послания в периода 1995–1997 г. 314
3. Вестникарските стратегии за манипулация 321
3.1. Развитие на партийните всекидневници 322
3.2. Развитие на всекидневниците „Труд" и „24 часа" 325
4. Корупцията като управленска практика 330
4.1. Развитие на корупционните отношения в България 332
4.2. Вестниците, управляващите и престъпният бизнес 339
4.3. „Кой изнесе хляба на народа?" 345
4.4. „Кой открадна парите на народа?" 347
4.5. Масовата приватизация
като приватизация „под масата" 354
5. Медийните герои на Прехода 360
5.1. „Бяхме борци, сега вече сме бизнесмени" 362
5.2. Медиите и „симпатичния образ" на българската мафия 375
4.3. От „Осанна" до „Разпни го" и обратно 379
4.4. Царят-спасител и неговите „поданици" 394
4.5. „Архитектът на българския преход" 401
5. Преход vs.Социализъм – животът преди и сега 407
5.1. Стратегии за оцеляване в преходния период 412
5.2. Бит и всекидневие през преходния период 418
5.3. Животът през социализма – житейски перспективи 424

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 435

БИБЛИОГРАФИЯ 453

СЪКРАЩЕНИЯ 478

ПРЕДГОВОР

Събитията от последното десетилетие доказаха, че най-динамично развиващият се аспект на съвременната човешка цивилизация са глобалните информационни полета и свързаните с тях комуникационни технологии. Извън възможността за безпрепятствано всекидневно общуване с всяка точка на света, свободния достъп до неограничените възможности на виртуалното пространство и бързия обмен на информация се оказа, че световните комуникационни мрежи служат не само за пренос на събития и новини, но и сами са мощни фактори за създаването на такива. Към днешна дата влиянието на интернет и социалните мрежи върху съвременните политически процеси е доказано и безспорно. Без съмнение е и фактът, че то тепърва ще се развива, модифицира и експлоатира. Феноменът на т. нар. „Арабска пролет" и масовите социални протести, наблюдавани през последните години в почти всички европейски държави, показаха, че информационното въздействие на масмедиите е засилило неимоверно своята роля и е достигнало до нови нива при конструирането на публичната сфера.

В локален аспект България още веднъж доказа, че е част от съвременните глобални процеси. Драматичните политически събития от началото на 2013 г. за никого не оставиха съмнение, че протестите първоначално започнаха в Интернет и Facebook, и дори след пика на уличните шествия продължиха отново във виртуалното пространство. Благодарение на възможността за бърз обмен на информация и публикуване на собствени мнения и коментари по актуалните събития тази две

глобални медии се превърнаха в уникални по рода си образователни и социални мрежи, които успяха да мобилизират стотици хиляди хора независимо от тяхната възраст, пол, социален статус, местоположение и не на последно място – политическа принадлежност. Динамичността и недооценените възможности на интернет средата се оказаха онзи фактор, който изненада не само политиците – управляващи и в опозиция, но и медийните анализатори. Наболелите икономически и социални проблеми и перманентното политическо недоволство отдавна циркулираха във всевъзможни интернет-форуми и блогове, но тенденциозно бяха игнорирани. Интензивността на протестите, тяхната масовост и декларативност доказаха, че са плод на дълго трупана ненавист към цялата политическа класа на преходния период и нейната управленска компетентност. Подобно развитие на съвременната политическа ситуация в страната води до налагането на два основни извода – колко е важно да се изследва влиянието на масмедиите в публичното пространство и същевременно да се познава политическата култура на българското общество. Разбира се, през изминалите близо двайсет и четири години те не са преставали да бъдат предмет на анализ както от медиезнанието, така и от политологията, но много рядко и периферно е отбелязвано тяхното взаимодействие и взаимовлияние.

Авторът на настоящата книга няма претенциите, че прави откритие, като в полезрението на своето изследване поставя разглеждането на политическата култура на прехода през призмата на централните всекидневници в периода 1989–1997 г. В основата на този текст е залегнала неговата докторска дисертация, написана и защитена в периода 2008–2010 г. в ка-

тедрата по Етнология към Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Благодарение на изследователския проект „Преходът – гласове, образи, памет", финансиран от Фонд „Научни изследвания" към МОМН, теренният материал и географският обхват на темата беше разширен и обогатен, а направените изводи – задълбочени и прецизирани. Събитията от началото на 2013 г. доказаха нуждата и актуалността от подобно проучване, а избраният от автора период и предмет – колко е важно да се познават и помнят „първите седем" години от демократичното развитие на България.

Непосредствено след започналите промени в страната печатните медии се превръщат в първото видимо отражение на демократизацията в обществото[1]. Безспорен е и фактът, че те се възприемат от обществеността и като основно средство за набавяне на информация. Наред с чисто информационната си значимост, една от основните задачи, която те си поставят, е заявеният стремеж да изразяват, представят и защитават, доколкото е възможно, интересите, нагласите и отношението на гражданите към властта в широкия смисъл на това понятие – партии, правителство, държавни институции и пр. Така в началните години на преход от тоталитарен режим към демокрация вестниците са немаловажен и интригуващ фактор за оформянето на съвременната политическа култура. Разбира се, те самите не са константна величина и изпитват върху себе си редица влияния – икономически, идеологически, политически, чисто пазарни и др. Но това прави връзката и

1 **Табакова, В.** Процесите на демократизация и медиите. – Политически изследвания, 1995, кн. 2,
с. 132–135.

взаимодействието им с политическата култура на тяхната аудитория още по-гъвкава, любопитна и интересна като обект на изследване.

Терминологични пояснения

Предвид предмета на настоящата книга и използваните понятия са необходими някои терминологични пояснения. Политическите промени след 1989 г. позволиха да се отворят разнообразни изследователски полета в специализираното научно дирене и изиграха голяма роля за формирането на колективното съзнание на българите и създаването на една специфична политическа култура на т. нар. преходно общество. С течение на времето тя, заедно с оформящите я чувства, нагласи и отношения към политическите процеси, субекти и институции на властта, започна да се превръща във все по-интересен обект за изследване. Първо – защото е свързана не само със съвременните политически явления, но се определя и от исторически формирани и устойчиви културни стереотипи и модели, които са характерни за всяка една човешка общност. И второ – за да може да се прилага една успешна политика на управление от различните властимащи, трябва да се познават специфичните потребности и очаквания на носителите на тази култура.

Към анализирането на понятието политическа култура като важен аспект от общочовешката културна матрица за възприемане и осъзнаване на заобикалящата ни действителност основен принос следва да се припише на такива науки като политологията, социологията, културната

антропология и в частност на политическата антропология. Тук е необходимо едно много важно уточнение. При понататъшната употреба в текста на термините „*етнология*" и „*антропология*" те ще се използват като синоними, тъй като в България науката етнология се е утвърдила като национално равнозначно название на понятието антропология, използвано от западноевропейските и американски учени. Възможността за натрупването на изчерпателна емпирична информация от материалната и духовна култура на народа позволи на изследователите, занимаващи се с тази материя, да достигнат до необходимото ниво на анализ и по-сложни теоретични обобщения. И не само това - благодарение на богатия културен обмен на методи, школи и течения, в които активно се включиха редица български етнолози след 1989 г., разширявайки неимоверно своя диапазон на научни дирения, може съвсем спокойно да се твърди, че разликите между двата термина са сведени до незначителност[2].

В процеса на работа все повече изследователи осъзнават, че за да се постигне дълбочинен и всеобхватен анализ на политическата култура на едно общество, е необходимо да се приложи своеобразна *интердисциплинарност*. Благодарение на този подход се подбират най-подходящите теории, методи, научни трудове и създадените от тях заключения и обобщения. Търсеното по този начин съдействие между различните научни

2 Споделям мнението на проф. М. Беновска-Събкова, че в периода от Втората световна война насам разликите в двете родствени дисциплини намаляват под въздействието на различни фактори. – Виж: **Беновска-Събкова, М**. Политически преход и всекидневна култура. С: Проф. Марин Дринов, 2001,
с. 14.

дисциплини позволява един много по-прецизен и аналитичен разрез и проникване в разглежданите явления, отношения и нагласи, които съставляват и определят политическата култура на изучаваното общество. От изброените по-горе хуманитарни науки антропологията има най-голям успех при прилагането и оперирането с интердисциплинарния подход. Това се дължи преди всичко на нейния широк предмет на изследване, а именно различните взаимодействия на корелацията „човек – хора – общество"[3]. Регистрирането, изучаването и разбирането на многообразието от връзки, структури и символни системи, които се осъществяват между компонентите на тази корелация във времето и пространството, не би било възможно без помощта на останалите социални науки, които разглеждат отделни аспекти от нея. Това е причината в своето дългогодишно и динамично развитие антропологията и производните й субдисциплини – социална, културна и политическа, да работят широко в полето на интердисциплинарността, за да достигнат максимално до своите обекти на изследване и защо не – да създадат нови такива[4].

Като самостоятелна поддисциплина *политическата антропология* получава своята научна автономия в първата половина на миналото столетие, когато тенденциозно се увеличава интересът към политическите системи на управление на етносите в британските колониални владения

3 **Георгиева, Цв**. Етнологията – наука за митовете в действителността и за действителността в митовете. – В: АВС на етнологията. Т. 1. **Съст. И. Георгиева**. С.: Св. Климент Охридски, 1992, с. 7–15.

4 Значими имена в антропологията. Том II. Лекции по антропология. **Съст. М. Елчинова и др**. С.: НБУ, 2006, с. 8.

и северноамериканските племена[5]. Разбира се, изучаването на различните проявления на политическото като структури на управление, организации и култура, има много по-ранно датиране, благодарение на основополагащите приноси на десетки забележителни учени през XIX в.[6] Може би е важно да се отбележи, че засиленото внимание към подобен специфичен аспект към живота и културата на т.нар. примитивни общества е продиктувано както от научни, така и от чисто политически подбуди. За да може да осъществява по-ефективен контрол върху завладените земи, британската колониална администрация и съответно американските власти, се нуждаят от прецизни и обхватни разработки за туземните политическите институции, тяхното устройство и начин на функциониране. Редица изтъкнати антрополози получават държавно финансиране за своите експедиции и публикации, но това по никакъв начин не накърнява прецизността на изследванията и тяхната висока академична стойност[7].

През следващите години, благодарение на

5 **Barnard, A. and J. Spencer (eds**.) Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology, London and New York, Routledge, 1996, p. 428.

6 Става въпрос за двама от основоположниците на еволюционисткото направление в антропологията – Луис Морган и Хенри Мейн. В своя труд „Ancient Society", издаден през 1877 г., Морган поставя началото на научното изучаване на първобитните общества и в частност на северноамериканските индианци ирокези, а в своя труд „Ancient Law" Х. Мейн подкрепя еволюционистката теория с наблюденията си върху властовите отношения в няколко северноамерикански племена. Виж по-подробно: **Barnard, A. and J. Spencer (eds**.) Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology, London and New York, Routledge, 1996, 428–430.

7 Виж по-подробно: **Эванс-Причард, Э**. Нуэры. Описание политических инситутов и способов жизнеобеспечения одного из нилских народов. М., 1985.

научните достижения на редица изследователи, се оформя предметът, методологията и се разширяват научните полета на политическата антропология. В своето класическо произведение африканистът Жорж Баландие представя тази научна дисциплина като средство за откриване и за изследване на различните институции и практики, осигуряващи управлението на хората, както и на мисловните системи и символи, заложени в тяхната основа[8]. Въпреки че това научно дефиниране се налага предимно като начин за признаване и познаване на „политическата екзотика" и анализ на „архаичните" общества, в които държавата не е ясно конституирана, няма пречка то да се използва и за съвременно характеризиране на „политическото", за изясняване на процесите на формиране и развитие на действащите системи при определянето на модалностите на тяхното действие и култура. Днес много дисциплини и утвърдени изследователи, свързани с политическите науки, използват антропологичната теория, практика и методи, за да универсализират и верифицират знанието, което конституират[9].

Към средата на 50-те години на XX в. интересът и полето на политическата антропология все повече се разширява и насочва към модерността и към проблемите на съвременните общества, което налага и някои промени в изследователската методология. Акцентът се поставя върху публичните аспекти на социалните връзки, върху характера на икономиката и

8 **Баландие, Ж**. Политическа антропология. С.: Женифер Хикс, 2000. За първи път трудът е издаден на френски през 1967 г. от Presses Universitaires de France.

9 Пак там, с. 243.

културните традиции, които влияят върху формирането на политическата култура на различните общности[10]. Ориентацията към съвременността изисква и изработването на нова терминология или поне нейното актуализиране. Силната динамика в развитието на следвоенните политически системи предизвиква и използването на сравнителния метод, чрез който се отбелязват достиженията и характеристиките на наложените управленски структури[11].

От друга страна интердисциплинарността в хуманитарните науки също се засилва с цел по-ясното и точно определяне и разпознаване на изследваните явления. Извеждането ѝ на преден план започва да гарантира много по-голям дълбочинен анализ и задоволителен резултат. Все по-наложителна става и необходимостта да се обърне внимание на човешкия фактор, чиито действия, начин на мислене и нагласи (т.е. неговата политическа култура), са базисни за развитието на политическите институции въобще[12]. Други автори посвещават усилията си върху изучаването на националния характер, каквито са изследванията на американската антроположка Маргарет Мийд в нейното произведение „Теми във френската култура"[13]. Научните ѝ обобщения и анализи почиват върху

10 Виж по-подробно: **Тепавичаров, В**. Потестарната култура в родово-племенните общества. С.: Свят. Наука, 2001, с. 5–42;

11 Виж: **Almond, G. A. (ed.)** The politics of the Developing areas. New York, 1960.

12 Тази идея е развита за първи път от **Almond, G. A**. Comparative Political Systems. – In: American Political Science Review. Vol. X VIII, New York, 1956.

13 **Metraux, R., Mead Margaret**. Therms in French Culture. A Preface to a Study of French Community. Stanford Univ. Press, Stanford, 1954.

хипотезата, че определени структури на семейството, отношенията между авторитетите по месторабота, средата в различни видове колективи и пр. обуславят определени модели на поведение, които се срещат с висока честота в изследваната нация и дават основание да се обявят за типични или характерни за даденото общество.

Появяват се и десетки изследвания върху различни аспекти на съвременната политическа култура. Към тях можем да причислим труда на Гордан Олпорт „Природата на предразсъдъка", в който са изследвани стереотипизираните представи на хората, влияещи върху техния начин на поведение и повече или по-малко предсказуеми или манипулируеми реакции и действия, към сферата на политическия живот и системи за управление[14]. Към различните теории за изследване на политическата култура може да бъде прибавена и книгата на Сиймор Липсет „Политическият човек", където чрез анализа и съпоставката на данни от икономическото развитие на отделни страни като доход от глава на населението, степен на урбанизация и индустриализация и пр. авторът се стреми да достигне до една сравнително точна картина за стабилността на техните социални системи и социалната база на политическата култура на нейните граждани[15].

Класическото определение за *политическа култура* се извежда от публикувания през втората половина на миналия век и основополагащ за политическата наука труд „Гражданската култура" на известните американски учени

14 **Allport, G. W**. The Nature of Prejudice. New York, 1958, p. 23.

15 **Lipset. Seymor M**. Political Man. The Social Basis of Politics. Heinemann. 1963.

Гейбриъл Алмънд и Сидни Верба[16]. Признат за едно от най-мащабните проучвания и претърпял множество критики и адмирации, той представлява базисно сравнително изследване на демокрацията и на поддържащите я политически структури и процеси в пет различни икономическо и социално развити страни с широк диапазон на политико-исторически опит – САЩ, Великобритания, Германия, Италия и Мексико. Идеята за подобно проучване произтича от факта, че в новия политически ред след Втората световна война обикновеният човек все повече желае да бъде политически релевантен, т.е. да бъде включен като участник в управлението на своята държава. Това е и причината демократичните модели да започнат да се възприемат като най-развитите и справедливи постижения на човешката и респективно политическата мисъл. Всяка една правова държава предлага на своя гражданин да бъде част от политическия процес, да изразява своите искания (чрез формирането на политически партии и сдружения), да избира своите водачи и да взема решения и да упражнява контрол (чрез т.нар. референдум) относно важни и съдбоносни събития за своето общество и държава. Теоретиците на демокрацията (още от времето на Аристотел) подчертават, че подобни форми на управление се поддържат от активно участие в гражданските дела, от високо ниво на осведоменост за общественото

16 Оригиналното заглавие на книгата е: **Almond, G., S., Verba**, The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. Princeton University Press, 1963. По-нататък в текста бележките са цитирани по българското издание от 1998 г.

развитие и от широкото разпространено чувство за гражданска отговорност[17]. Следователно в своето изследване Алмънд и Верба си поставят за цел чрез серия от емпирични изследвания да определят съдържанието на демократичните култури чрез изследване на нагласите в определен брой действащи демократични системи.

В своята въвеждаща част на книгата авторите дават определение за политическа култура и запознават читателите с различните видове нейни модели. Използваният термин се отнася за специфичните политически знания, чувства и ценности на гражданите към обособен комплекс от обществени обекти и процеси, както и техните нагласи към политическата система и всичко, което произтича от нейното функциониране – норми, разпоредби, регулации, решения и управленски умения[18]. Националната политическа култура се определя като особено разпределение на модели на ориентация сред членовете на нацията и тяхната самооценка за ролята им в обществото. Тази ориентация може да бъде „познавателна", т.е. свързана с познаването на политическата система и свързаните с нея убеждения, роли, задължения и приноси; „афективна" – чувствата към политическата система, нейните роли, привърженици и дейност, и „оценъчна", която включва съжденията и мненията за политическите обекти, заедно с тяхната комбинация от стойностни норми, критерии

17 **Алмънд, Г., С. Верба**. Цит. съч., с. 31.

18 Авторите подчертават, че използват понятието култура само в едно от многото му значения – „това на психологическа ориентация към социални обекти". – Виж: **Алмънд, Г., С. Верба**. Гражданската култура. С.: Гал-Ико, 1998, с. 12–13.

и чувства[19].

Изброените ориентации най-общо представят индивида като участник в политиката и в зависимост от техните коефициенти Алмънд и Верба ни представят три основни вида политическа култура – патриархална, поданическа и участническа, както и възможните при тяхното смесване подтипове (патриархално-поданическа, поданическо-активистка, патриархално-активистка). Без да се навлиза в подробности на тези модели, по-голям интерес в случая представлява как се систематизират и разпределят вече представените ориентации към политическите обекти.

В своите емпирични изследвания авторите се ръководят от отговорите на няколко основни въпроса: какви знания има личността за своята нация и политическа система, какви са нейните чувства, мнения и преценки за тях; какви знания имат масите за обществената практика; за структурите на политическата система и ролите в нея; за политическите решения и политическия процес, какви са техните мнения, оценки и чувства по тези проблеми. Анализът на отговорите на поставените въпроси служи за основа и типологизация на политическата култура. По този начин тя може да се използва като инструмент за обяснение на политическите феномени и в частност очакванията и мотивациите на членовете на дадена политическа система.

От изброените три типа политическата култура на гражданското общество е участническата или наречена още активна. Според авторите такъв тип общества са патент

19 Пак там, с. 37.

на исторически развитите и стабилни демокрации като Великобритания и САЩ. Гражданската политическа култура се характеризира с широки познания и административна компетентност спрямо всички аспекти на политическия процес, активност на гражданите не само при провеждането на периодичните избори, но и през цялата мандатност на управляващите органи. Контролът над политическите институции се извършва посредством организационно членство в различни сдружения и клубове по интереси, изготвяне на петиции и запитвания до местните власти, но най-вече чрез информираност за механизмите и влиянието на политическите решения и действия върху живота на обикновените хора.

Тъй като това все пак е пионерен труд, в един сравнително начален период в изследването на съвременните политически явления, с годините „Гражданската култура" търпи множество критики, но без нейното наличие и критично изучаване от други автори теорията на политическата култура не би могла пълноценно да се развие. През следващите години самите автори преразглеждат своята работа и публикуват някои от най-критичните бележки на свои колеги, но така отворят вратите на други учени и новаторски изследователски подходи, които постигат още по-голяма прецизност при анализирането на проучваните аспекти на политическото[20]. И до днес, когато трябва да се очертаят факторите и принципите, влияещи върху формирането на политическите ценности и нагласи на всяко едно общество, това е една от най-цитираните книги. Тя показва възможната насока, към която би могъл

20 Виж по-подробно: **Almond, G. and S. Verba (eds.).** The Civic Culture Revisited, 1980.

да се придържа всеки изследовател на подобна материя. През следващите години към развитието на класическото определение за политическата култура се включват и други учени, които позитивно допринасят за неговото обогатяване и актуализиране, включвайки нови теоретични постаменти и парадигми – това са произведенията на Даниел Елазар, Роналд Ингълхард, Лушас Пай и др.[21]

В своите наблюдения Л. Пай, в съавторство със С. Верба, достига до заключението, че политическата култура е синтезиран израз на психическите и субективните измерения на политиката[22]. Тя е резултат както на колективната история на дадена политическа система, така и на житейската история на нейните членове и по този начин се определя от обществените събития, но и от личния опит. Пай акцентира върху факта, че неин субект може да бъде не само индивидът, но също така и общността, нацията, политическата организация и др.

Към научния дискурс за по-ясното дефиниране на предмета на политическата култура се включва и Робърт Тъкър. Неговите интереси са насочени към изследване в контекста на връзките ѝ с политическото лидерство. Съсредоточавайки своя анализ върху отношението на съветските граждани към своите политически вождове в периода от Ленин до Горбачов, той разглежда тяхната политическа култура като единство между „идеални модели" – мнения, оценки и убеждения, за това как

21 **Elzar, D**. American Federalism: A view from the states. New York 1971; **Ingelhart, R**. The renaissance of Political Culture. – In: American Political Science Review, 1988, 82, N 4, p. 1203–1230; **Pye, L**. Politics, Personality and Nation Building. New Haven, 1962.

22 **Pye, L., S. Verba (eds.)** Political culture and Political Development. Princeton, 1965, p. 7.

трябва да се постъпва в политиката и „реални модели", в които се отбелязва реалното политическо поведение[23]. В заключение на своя труд той прави извода, че изследването на политическата култура трябва да бъде тясно свързано с концептуалните основи на сравнителната политология и гледната точка на културната антропология. Тогава главният въпрос, на който се търси отговор, според Тъкър е „как работи една политическа система", а ключът от направените изводи трябва да очертава политическата култура и по-точно „политическите аспекти на културата"[24].

От направения преглед на някои от най-значимите изследователи и произведения се затвърждава мнението, че все по-силно се налага един комплексен и интердисциплинарен подход при научното дефиниране на политическата култура, а самото понятие ще бъде обект на преформулиране и занапред. Разбира се, важно е да се отбележи, че една голяма част от разгледаните автори и техните методи и теории са построени върху наблюденията и анализа на т.нар. примитивни общности и страни с класически тип демокрация. Позоваването върху теоретичните им модели е задължително, но за общества, които попадат в преходния период от тоталитарен социализъм към демокрация са необходими допълнителни и принципно нови подходи и определения. В средата на 90-те години американската антроположка от румънски произход Катрин Вердери представя своя труд „Какво беше социализмът

23 **Tucker, R**. Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachov. Brigton, 1987, p. 34.

24 Пак там.

и какво идва след него?"[25]. В него тя прокарва идеята, че за изучаването на източноевропейските преходни общества трябва да се обърне повече внимание върху предшествалия ги социализъм и неговите влияния върху съвременните процеси и оформянето на посткомунистическите модели на управление. В случая на настоящия труд, доколкото предметът на изследване не е типичен за политическата антропология, използваният в работата инструментариум се състои от контентен и съпоставителен анализ на печатни медии и теренни материали, събирани с класическите етноложки методи. В този смисъл включената в западната наука теория е използвана само като най-обща интерпретативна рамка.

Едни от най-често използваните понятия в този текст са *преход, преходен период* и *преходно общество.* Те са и най-дискутираните в съвременната българска хуманитаристика, но въпреки повишената критичност към тези термини тук са многократно употребени. Няма съмнение, че след 1989 г. България си поставя за цел да тръгне по нов път на развитие, който включва прилагане и изграждане на нова управленска система, на демократични институции, практики и начин на мислене. Проблемът идва от там, че терминът преход е наложен отвън и е обременен с множество различни контексти на употреба[26]. В средата на 80-те години на XX в. редица американски учени, работещи към проект на Woodrow Wilson Center, който си е поставил за цел да изучава и теоретизира

25 **Verdery, K**. What was Socialism and What Comes Next? Princeton University press, 1996, p. 11.

26 **Лаверн, Д**. Експертите на прехода. Българските think-thanks и глобалните мрежи за влияние. С.: Изток – Запад, 2010, с. 92.

преходите от авторитаризъм към демокрация в Южна Европа и Латинска Америка, издават поредица от четири тома, приети за основополагащи като теория и методология на „академичната" транзитология[27]. През следващите години те продължават своите занимания върху сравнителните политически изследвания и процесите на демократизация, като публикуват своите наблюдения в авторитетни издания (например Journal of Democracy) и обнародват периодично актуализирани модели на транзитоложката парадигма.

В този дискурс, освен учени, се включват и експерти от неправителствени организации, както и представители на международни институции и организации, каквито са Световната банка за възстановяване и развитие, Международният валутен фонд и др. Разбира се, трябва да се отбележи, че според всички публикувани „рецепти" наблюдаваните преходи е препоръчително да се извършат по един и същи модел на развитие и да се придържат към сходни стратегически цели. За отправна точка се взима западната либерално-демократична традиция и произтичащите от нея върховенство на закона, пазарна икономика, свободни избори и автономно гражданско общество[28]. Проблемът при изработените теоретични подходи на транзитологията започва, когато те трябва да се съотнесат към процесите на промяна, стартирали в страните от Източна Европа и бившия Съветски съюз. Възможно ли е класическите схеми на

27 **O`Donnel, G., Ph., Schmitter and L., Whitehead.** Transitions from the Authoritarian Rule: Prospects of Democracy. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1986. 1–4 Volumes.

28 Виж по-подобно: **Маринов, Ал**. Обществени елити и лидерство в страните в преход. С.: Сиела, 2004, с. 25.

демократизация, обнародвани от авторитетни учени, да станат валиден модел както за авторитарните (каквито са режимите в Южна Америка), така и за комунистическите режими? И работят ли тези модели, когато се прилагат в съвсем различни и разнообразни регионални и локални исторически и културни контексти? Социологът Александър Маринов прави обширно сравнение между авторитарните и комунистически режими. Откроените съществени различия той нарича „ахилесовата пета" на транзитологическата парадигма[29]. В близък сравнителен план различията се оказват съществени – не само при отношенията между режимите и обществото, промените в политическите институции, оформянето на политическите играчи и темповете на социалната трансформация.

Като че ли най-съществената отлика се наблюдава при различните икономически системи и собствеността върху средствата за производство. При авторитарните режими има частна собственост не само върху земята, но и в промишлеността, търговията и банковото дело, т.е. съществува пазарна икономика, макар и доминирана от селектиран и приближен до диктатора елит. При комунистическите режими е характерно планова икономика, държавна собственост върху средствата за производство и ограничения върху личната собственост[30]. Именно трансформирането на икономическата система се оказва „препъни камъка" за демократизирането на бившите тоталитарни системи. И въпреки препоръките и стриктните предписания и мерки на западните и американски финансови и експертни организации и институции,

29 Пак там, с. 51–57.

30 Пак там, с. 52.

транзитологичната парадигма не успява да бъде приложена като модел към местните посткомунистически условия.

Разбира се, самите бащи на транзитологията многократно предупреждават, че няма „магическа формула", която да ускори или направлява демократизацията на страните в преход. Необходимо е взаимодействието на различни фактори както външни, така и вътрешни, както икономически, така и социални, културни или чисто ментални. В една своя статия в Journal of Democracy, публикувана през 2010 г., по повод 25 години от издаването на четиритомника и 20 години от падането на комунизма Филип Шмитър е предизвикан да направи равносметка на изминалия период и на зададения транзитологичен модел[31]. Погледът му не е фокусиран само върху процесите от бившия социалистически блок, а отново се опитва да обхване трансформиращите се режими по цял свят. Според Шмитър демокрацията като най-приемливата форма на управление, макар и бавно, продължава своето световно разпространение. Наред с това расте и разочарованието от ценностите и практиките, които тя предлага. За много общества в преход промените и жертвите, които трябва да извършат в името на демократизацията и либералната пазарна икономика са прекалено големи и прекалено болезнени.

Процесът на изграждане на демократичните институции, елити и партии също се оказва неясно дългосрочен и е съпътстван с множество корупционни скандали, популизъм и перманентни кризи на доверието в управляващите формации. Добрата новина според транзитолога е, че въпреки бурята от

31 **Schmitter, Ph.** Twenty-five years, fifteen finding. – Journal of Democracy, Volume 21, Number 1, January 2010, 17–28.

критицизъм от всички страни, която залива демокрацията, все още няма измислена и приложена по-съвършена форма на политическо управление и разочарованието и отчуждението от нейните ценности не може да бъде заплаха за нейната легитимност или смяна с автократичен режим. Напротив – може да доведе до „по-различна и може би по-добра форма на демокрация"[32]. Примери не са посочени и не става ясно дали това се отнася до реално наблюдение на автора или е изказано в бъдещ пожелателен контекст.

За Шмитър демократизацията в посттоталитарните страни се е оказала по-лесна, отколкото в поставторитарните, въпреки първоначалното обратно предвиждане. Голяма част от дилемите и страховете, предсказани на посткомунизма, не се състоя. Възможността да се направят толкова много реформи за икономическата, социалната, културната и дори менталната трансформация на обществата наведнъж се явява всъщност преимущество, защото позволява да се извърши на много по-голямо пространство и с много по-голяма ефективност. Съвременната ситуация не само в България оборва и това твърдение.

Всъщност големият проблем на транзитологията е нейният компаративистки характер и търсенето на типологии. Практиката доказва, че уеднаквени модели е възможно да бъдат изработени, но тяхното прилагане рядко води до еднакви резултати. Дори и страните от източноевропейския блок, намиращи се под сходно съветско идеологическо влияние, при разграждането на социализма тръгват от различни стартови позиции. За англо-американския академичен дискурс много

32 Op. cit., p. 22.

по-важни са ролята и действията на политическите елити, стратегическите избори, които са направени през периода на преход и мобилизацията (желанието за промяна) на масите, т.е. на обществото. Изпълняването на тази базисни условия могат да гарантират успеха към постигането на реални демократични ценности, институции и практики. Разбира се, Шмитър признава, че транзитологията все пак не е точна наука и че пътят към „истинска" демокрация е труден, дългосрочен и нескончаем процес. Но по този начин демократизацията и нейното постигане винаги ще бъде в изследователското полезрение на политическите науки.

Източноевропейските учени, които работят върху транзитологичните модели и ги съотнасят към случващото се в техните страни в преход, са далеч по-умерени в оптимизма и в оценките си. След близо двайсет години на промени „умората от демокрацията" и изхабяването на политическите елити са все по-видни, дори и в държави, за които се смята, че успешно са разградили бившата социалистическа система и са част от структурите на ЕС и НАТО[33]. Външните форми на демократизация са очевидни – редовни и честни избори, относителна свобода на словото и политическите сдружения. Всички необходими институции съществуват, но при близък поглед става ясно, че не могат да се справят със своите задължения и доверието в тяхната ефективност е минимално. Усещането, че бившата комунистическа номенклатура и нейните наследници все още държат политическия и икономическия

33 **Rupnik, J**. In search of a new model. – Journal of Democracy, Volume 21, Number 1, January 2010,
105–112.

монопол, продължава, социалното недоволство е постоянно, а неравенството между бедни и богати се задълбочава.

Непосредствено след промяната въпросът накъде отиват страните от бившите тоталитарните режими е очевиден, но само след няколко години става ясно, че отговорът явно не може да намери легитимност в транзитологичната парадигма. Понятието преход, независимо от уговорките, които се правят при неговата употреба, предизвиква безпокойство, защото носи в себе си несигурността на пътя, който трябва да бъде извървян и индиректно препраща към непостижимостта на демокрацията като форма на успешно управление. След 1989 г. в България и граждани, и партии, и институции декларират, че ще се стремят към нея, но резултатите след всички управляващи, независимо от политическата окраска, са едни и същи. В тази книга ще се направи опит да се отговори на въпроса защо се получава така. Не защото не е важно „Какво се случи?", а защото по-правилният въпрос, може би, е „Как се случи?".

И ако транизитологията изпитва методологична недостатъчност да дефинира термина „преход от тоталитарен режим към демокрация", то в такъв случай може да използваме класическото антроположко обяснение, свързано с *ритуалите на преход,* които съпътстват всеки индивид или колектив, преминаващ от едно състояние (статус) в друго. Схемата е зададена от френския учен Арнолд Ван Женеп в началото на XX в.[34], но получава своята завършеност в произведенията на британеца Виктор Търнър. В най-общ вид неговата теория е следната: всеки човек или общество в период на криза минава

34 Виж: **Gennep, Arnold van.** The rites of passage. London, 1909.

през три фази – отделяне (separation), свързано със загубата на предишния си статус, и позиция – влизане във фазата на лиминалността (liminality), същинският преход – реинтиграция (reintegration), при която се придобива нов статус или се връща към нормалното си състояние.

Именно когато обществото се намира във фазата на лиминалността, индивидите се намират между своята предишна и бъдеща социална позиция, като често се отказват или преобръщат обичайните си ценности и начин на живот и се намират в състояние на липса на социална структура или т.нар. антиструктура[35]. Лиминалността може да се наблюдава при обществена криза, предизвикана от исторически или икономически катаклизъм; инициационен ритуал при личностно или обществено израстване; или период от календарния земеделски цикъл при смяната на сезоните. Лиминалността по своята същност е хаос, ролите са объркани, правилата са неясни или отсъстващи, наложени са забрани и се изискват понякога физически и психически страдания. Но именно хаосът служи за зареждането с нова енергия и генерирането на нов ред. Предполага се, че в третата фаза индивидът или обществото успява да възвърне не само своята нормалност, но и е повишило своята социална и публична чувствителност, мъдрост и сплотеност. За гражданите на България преходът ще се окаже именно период на изпитание – и икономическо, и социално, и ментално. Много институции, статуси и сфери ще бъдат преструктурирани, много взаимоотношения и ценности ще бъдат предефинирани, а множество актьори ще разменят

35 **Търнър, В.** Ритуалният процес. Структура и антиструктура. С.: Лик, 1999, с. 95.

ролите си. Именно тук ще се постараем да покажем динамиката на тези процеси.

Цели, задачи, методология и рамки на изследването

През последните години научният интерес към започналите след 1989 г. политически, икономически и социокултурни промени се засилва все повече. В най-новата история на България рухването на комунистическия режим е събитие с огромно и основополагащо значение за съвременното развитие на българската държава и общество. Появата на различни монографии, статии, студии и други хуманитарни изследвания, както и множество мемоари и политически биографии на личности от този период, имат за цел да покажат разнообразни гледни точки, мнения и перспективи към динамичните обществени трансформации и процеси. Изминалите вече повече от двайсет и три години и смяната на поколенията допълнително предизвикват необходимостта от конструиране на т.нар. „знание за прехода" като самостоятелно научно поле и стремеж да се очертаят конкретните характеристики и специфични тенденции, определили развитието на този повратен период от близкото минало.

Фокусът на настоящата книга върху политическата култура на обществото е също един опит на автора да се включи в големия интердисциплинарен дискурс, поставен от въпроса по какъв начин беше извършен преходът в България. В неговото начало бяха зародени разнообразни явления, които се отразиха както върху политическите нагласи и отношения

към политическия процес въобще, така и върху всекидневния живот и начин на мислене на българските граждани. Това е и причината все повече изследователи да обръщат внимание към произхода на различни събития и фактори, за които към днешна дата се знае, че са изиграли и все още играят огромна роля при съвременното функциониране и развитие на обществото. Такава е и основната идея на този труд. Той съсредоточава своята изследователска перспектива върху политическите взаимоотношения и съпътстващите ги разностранни ефекти, наложени от новата конюнктура след 10 ноември, но ги разглежда и представя чрез тяхната етнологична и културна интерпретация. Този анализ е стремеж за един по-плътен поглед към последвалата „смяна на системата". Преди всичко, защото в центъра му се поставят не толкова политическите събития и свързаните с тях икономически практики, а основният герой и движеща сила на тези процеси е човекът и неговото отношение и нагласи към започналите промени. Така в хода на изложението ще бъде направен опит да се очертаят основните тенденции в политическата култура на преходното общество, като се изведат на преден план факторите, които влияят за техните съвременни проявления и се потърси произхода им в културната традиция и стереотипи на българите. Възможно е подобна перспектива да не е най-удачният подход, но получената реконструкция на миналото, чрез свеждането на динамичната политическа картина към интимния свят на човека, изграден от спомени, чувства и настроения, е още една възможност да се достигне до дълбочината и същността на изследваните явления.

Разбира се, тук са необходими няколко уточнения.

Авторът на настоящото изследване, поради своята възраст не е участвал пряко в политическите събития в периода 1989–1997 г. и по този начин е лишен от емоционалния заряд, с какъвто бяха обременени повечето хора, непосредствени свидетели на превратностите от началото на 90-те години и последвалите ги трансформационни процеси. Това може да се приеме по-скоро за преимущество, отколкото за недостатък, защото позволява известна безпристрастност и дистанция, които са крайно наложителни предвид високата степен на политизация и идейно противопоставяне, обхванали българското общество в началото на преходния период. Тя все още пречи на много хора, включително и на утвърдени хуманитарни учени, да направят една трезва оценка на преживяното. Идеята за написването на този труд не е да се направи „ляв" или „десен" прочит на отминалите събития, а е продиктувана от необходимостта за стимулирането на един нов процес на тяхното осмисляне. В случая за по-ясното им очертаване се прибягва към една своеобразна двойна перспектива – на анализ се поставят както едни от най-големите централни всекидневници, излизали през периода 1990–1997 г., така и теренен материал, съставен от спомени и оценъчни разсъждения на съвременници – преки участници или наблюдатели на разглежданите явления. Съчетаването и съпоставянето на тези два източника предоставя възможност за едно по-детайлно характеризиране на основния предмет на настоящата книга, а именно медийните послания и влиянието им върху политическата култура на българското общество след започналата „смяна на системата".

Целта на предлаганото изследване е да се очертаят основните характеристики и тенденции в развитието на

съвременната българска политическа култура, отразени през призмата на публикациите от печатните медии и информацията, събрана чрез методологията на етноложкото познание и интердисциплинарен инструментариум. По този начин дискурсът за прехода ще бъде търсен във всекидневния живот на човешкия индивид, където отношението към политическия процес се оформя чрез релацията: публични нагласи – културни стереотипи. За реализирането на поставената цел ще се използват наложените в хуманитарните науки базисни постановки и определение на термина „политическата култура“ като обособен модел на ориентации и отношение към политическите обекти, които се задействат от такива фактори като традиции, историческа памет, мотиви, наложени обществени норми, чувства и пр. Представянето на тяхното взаимодействие и функциониране ще се илюстрира с анализ на политическите събития след 1989 г. и интерпретация на емпиричния теренен материал, втъкан в текста под формата на обобщени мнения, реакции и оценки към визирания период. Изложението на засегнатите проблеми ще се стреми към една от основните задачи на изследването, а именно – да направи до колкото е възможно съвременната политическа култура обект на безпристрастен научен анализ.

Поставянето на акцент върху медиите като аспект и своеобразен изразител на политическата култура на българското общество в началните години на прехода от тоталитаризъм към демокрация от края на XX в. не е случаен

избор. Редица учени през последните години развиха тезата, че определянето и сформирането на политическия дискурс е тясно обвързан с развитието на публичната сфера, основен източник за генериране на обществени процеси, нагласи и модели на комуникация[36]. Не е трудно да се докаже, че публичната активност на всяко едно общество влияе върху политическата практика на неговите управляващи.

Медийните технологии – електронни и печатни, благодарение на разпространяваната чрез тях информация, заемат важна роля при оформянето на публичните дискусии и действия. Включването им като елементи на съвременната публичната сфера помага с така направената взаимовръзка между публично и политическо да се даде представа за реалното участие на индивида в политическото конституиране на модерното общество[37]. По своята природа политиката произтича от публичните взаимоотношения, които се определят от спецификата на получената информация, а това многообразие вплита политическото във всеобщия социален обмен и придава формата на историческия процес. Тази концепция позволява на някои автори да характеризират взаимодействието: индивид – публична сфера – политическа активност (политическа култура) като политическа антропология на модерността[38].

В настоящото изследване, с помощта на събрания емпиричен материал от най-четените централни всекидневници

36 **Хабермас, Ю**. Структурни изменения на публичността. С.: Св. Климент Охридски, 1995; **Найденов, Н**. Публика и политика. Въведение в политическата антропология на модерността. С.: Св. Климент Охридски" и цитираната там литература по въпроса, 2000.

37 **Найденов, Н**. Цит. съч., с. 35.

38 Пак там, с. 15.

в началото на прехода, ще се постави акцент именно върху политическите ориентации и знания, които печатната преса конструира в публичното пространство, едновременно влияейки и отразявайки по този начин политическата култура на своите читатели. Всекидневната информация и послания за динамичните събития играят основна роля при формирането на идейните възгледи на индивида, захранващ чрез тях своята осведоменост за заобикалящата го действителност. Наслагването им върху културните стереотипи, ритъм на живот, ценности и нужди на човешкото съществуване, предоставят един много по-завършен вариант на отношението и нагласите към политическите релации в системата: граждани–власт–институции.

Специфичното при медиите обаче е фактът, че техният облик и въздействие са продиктувани от политическата и идеологическата им принадлежност или ангажираност с позициите и възгледите на своите създатели, редакционни колегии и техните икономически интереси. Това обогатява медийния разказ за случващото се с различни режими на презентация и измерения на историческия процес[39]. Опитът за подробно представяне на „вестникарските" гледни точки дава възможност да се направят по-разбираеми „изживяванията" на времето и да се осъзнае как дадено общество детайлно и дори всекидневно създава мнението си за протичащата около него събитийност. Следователно една от важните задачи на този текст е да разграничи до каква степен печатната преса е

39 В случая се използва теоретичната постановка на френския учен Франсоа Артог за различните начини да се пребивава във времето. – Виж: **Артог, Ф**. Режими на историчност. Презантизъм и изживявания на времето. С.: НБУ, 2007, 30–31.

посредник и до каква степен манипулатор на политическата култура на прехода.

За целите на изследването подробно ще бъдат разгледани четири основни национални всекидневника. От партийните органи на оформилите се противостоящи политически сили ще се постави акцент върху вестниците „Дума" и „Демокрация". Според редица статистически и социологически проучвания това са двата най-четени партийни всекидневника в началните години на демократичните промени. От непартийните и определящи себе си като „независими" вестници ще се обърне внимание на „Труд" и „24 часа". Под „независими" тук ще се визира първо и преди всичко заявената от тях публично партийна необвързаност, към която и да е било формация или политическо поведение. И второ – независими в смисъл на статут на самостоятелни стопански обекти, без да се пренебрегва тяхната комерсиална функция от реално наложените пазарни взаимоотношения, което ги прави подвластни на настроенията на четящата аудитория[40]. Това съвсем естествено ще представи контриращи се информации, отношения и нагласи, но ще очертае и важен кръг от проблеми, които ще бъдат подложени на анализ.

Поради възприетата форма на съпоставяне на различните видове изнесена информация от разглежданите всекидневници като подход на работа се налага сравнителният метод. Използването му е продиктувано от възможността да се представи и открои по-ярко различният начин на презентиране

40 Определението за независими е прието от **Ивайло Знеполски**. Новата преса и преходът. Трудното конструиране на четвъртата власт. С.: Дружество „Гражданин", 1997, с. 124–144.

на политическите събития, рефлектиращи върху спецификата и конструирането на политическата култура на възприемащия човек. Внимателно са анализирани внушенията предимно на уводните статии, които са най-силните изразители на редакционната политика или поддържаната партийна линия. Подробно са разгледани и авторските статии на редактора и водещите журналисти на отделните всекидневници (рубриката „Ние пак сме тук…" на в. „Дума"; рубриката „Позиция" на в. „Труд"; рубриката „Бележка на редактора" на в. „24 часа" и рубриката „Статия на свободата" на в. Демокрация"); основната идея и резултати от проведените журналистически разследвания; посланията на авторите на коментарните рубрики и публикуваните интервюта с различни обществени или политически личности; афишираните идейни позиции на гост – коментаторите в „независимите всекидневници"; интерпретациите и поставеният акцент върху политическите събития; използваните социологически проучвания и стилът на поднасяне на техните резултати и пр. Целта на подобен контент-анализ е да се извлекат основните послания и внушения на отделните медии, насочени към четящата ги аудитория.

Сравнителният метод се използва и в случаите, където е необходимо да се анализират и уловят реакциите на терен и да се отчете влиянието на пресата. В дисертацията също така е включен и теренен материал, събиран през периода 2006–2012 г. на територията на гр. София, гр. Пловдив, гр. Димитровград, гр. Нова Загора и с. Еленово, Новозагорска община, както и от района на севернокарнобатските села Сигмен, Невестино, Искра, Подвис и Прилеп. По този начин стремежът е да се събере информация от спомените на респонденти, живеещи

в четири различни по специфика населени места – столица, голям град, малък град и село. Въпреки това в книгата не се прави съпоставка на събрания материал от различните населени места, защото това, от една страна, би променило изцяло концепцията на труда, и от друга - защото авторът не си е поставил задача да се прави качествен и количествен анализ на политическата култура на българското население. При разговорите е използван основно методът на етнографското интервю и свободният разговор, съпроводен с минимално количество насочващи въпроси.

Тук е моментът за едно лично уточнение. Събирането на материали, свързани с политическите нагласи на интервюираните, се нуждае от подход, различен от събирането на традиционна българска култура, например. Независимо от времевата дистанция при много хора се открояваше нежелание за коментиране на изминалите събития или прехвърлянето на техните коментари автоматически към съвременната политическа действителност, което затруднява набавянето на обективна информация. Това се обяснява с факта, че началните години на прехода се възприемат изцяло в негативна светлина поради икономическите и житейски трудности, пред които се изправя голяма част от българския народ. Изживяването на първоначалните политически страсти до известна степен се оказа достатъчен мотив за откровеност и добросъвестност при споделяната информация, а провокираната ретроспекция на изминалите събития позволяваше и повече житейски и обобщаващи разсъждения, произхождащи от дистанцията на времето.

„Говоренето за политика” изисква и различен профил

на респондента. За целите на изследването съзнателно са предпочетени мъже с образование над основното, които интензивно са се интересували от политика и декларираха, че активно са се информирали за политическите събития от разглежданите тук печатни издания. Идеята на интервютата бе да се постигне повече аналитичност, отколкото емоционални и тенденциозни отговори. Понякога реакциите на терен, провокирани от зададения въпрос, бяха много по-интересни от отговора на респондента и показваха реалното отношение към дискутираната тема. Списък на по-голямата част от информаторите е поместен в края на дисертацията.

Значителният брой издадени спомени на политици, участвали активно в изследваните събития, също са взети под внимание и са намерили място в текста като бележки под линия или коментари в него. Интерпретациите на техните твърдения тепърва ще се анализират от историците, но дори и премълчаването на дадени събития предоставя достатъчно материал за анализ.

Изследването на политическата култура на т.нар. преходно общество съзнателно е съсредоточено върху българския етнос. Това е продиктувано, от една страна, от стремежа към по-голяма представителност на изводите и заключенията, а от друга – поради необходимостта от специализирана подготовка за събирането на теренен материал сред малцинствените етнически групи поради специфичността на темата. Към днешна дата се появяват все повече индикации за необходимостта от подобни проучвания и вероятно те ще бъдат реализирани в един бъдещ проект на автора.

Началните години на прехода след ноември 1989 г. до

април 1997 г. са времевите рамки, поставени в полезрението на настоящото изследване. Те бележат периода, наситен с най-висока интензивност на политическото като действие говорене и осмисляне. След проведените на 19 април 1997 г. предсрочни парламентарни избори, двата основни политически играчи на държавното кормило на България отново се сменят, но този път новоизбраното синьо правителство на Иван Костов изкарва докрай своя мандат. А това показва, че за първи път от стартирането на промените е постигната така необходимата за цялостното развитие на страната политическа стабилност. Избраният период е интересен и с факта, че и бившите комунисти, и техните демократични опоненти са получили възможността да управляват и самостоятелно, и коалиционно, съставени са два служебни кабинета и един с претенции за експертност и надпартийност.

Българският народ става свидетел и на левия, и на десния подход за преход към пазарна икономика и разграждане на тоталитарното наследство. Динамичността на извършваните политически смени и съпътстващите ги реакции на публичното и медийно пространство през този начален етап на „смяната на системата" позволява най-ясно да се очертаят и уловят особеностите на българската политическа култура. През разглежданите години голяма част от хората успяват да променят своите първоначални и непосредствени възгледи и отношение към политическите субекти и институции. Основните партийни всекидневници също няколкократно разменят своите позиции, а това предизвиква различно поведение и политики на списване, задаващи нови културни парадигми на политическото знание и нагласи.

И една последна бележка. В своята структура всяка от трите глави е разделена на параграфи. Където е имало възможност са използвани вестникарски заглавия, цитати и емблематични фрази, подчинени на стремежа да уловят и представят още по-колоритно и неподправено атмосферата на разглеждания период. Дългите, макар и не- достатъчно изчерпателни исторически въведения в началото на всяка глава, са продиктувани от необходимостта да се очертаят хронологическите рамки и да се маркира фактологическият контекст на разглежданите в текста проблеми.

Защо точно печатните медии?

Медиите и в частност вестниците предоставят най-голямо поле за анализ на съвременната политическа култура. В началните години на прехода те са един от най-разпространените източници и средства за набавяне на информация. Не може да се пренебрегне факта, че те ефикасно успяват да преведат историческата събитийност на езика на всекидневния живот[41]. Тяхната лесна достъпност и преносимост, удобен формат, масов тираж и печатна форма позволяват на поднесените новини въпреки своята краткотрайна актуалност да се съхранят и превърнат в един своеобразен „документ на деня".

Информационната им значимост и разлика от електроните медии се състои в разказването, а не в предаването. Така на преден план се изнася идеята и начина на поднасяне на да-

41 **Маев, И**. Преходът и медиите в България. – В: Медии. Послания? Преход. Конфликтите на българското общество. **Съст. Е. Дайнов, И. Маев и др**. С.: БДИ, 1997, с. 10–30.

дено събитие. Написаният вече текст не само отразява новина, но и носи послание, закодирано в текста. На страниците на вестниците новините се превръщат в коментари, анализи, оценки, изписват се различни мнения, които се интерпретират и обосновават, оформяйки се в позиции и представи[42]. Именно това предаване, тази публичност и гласност, която възпроизвеждат, маркира периметрите на познаваемост и определя мястото и ролята им в човешкото всекидневие. Техният непрекъснат информационен поток внася така потребното за функционирането на една общност знание, при което социалните и политически процеси изграждат публичното пространство и изработват ориентир за съществуващите реалности. По този начин медиите спокойно може да се възприемат като социален инструмент, чрез който се настройват образите и представите, възпроизвеждащи и осмислящи обществата като такива[43]. В тази логическа връзка те могат да се интерпретират като коректив на обществото, формиращ и манипулиращ мнението на неговите членове. Много анализатори смятат, че те съдействат всекидневното публично пространство да се обособи от медийния контекст, защото създават реалност, култивирана и изграждана чрез медийните похвати на интерпретация[44].

Самата дума медия произхожда от множественото число на латинската дума medium, която означава посредник. В

---

42 **Господинов, Г**. Прелъстяването на пазара. – В: Лидерът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов и др**. С.: ИК „Труд", 2002, с. 137–151.

43 **Попова, Сн**. Социално време и медиен разказ 1989–2000. С.: ЛИК, 2001, с. 70–76.

44 По-подробно тази теза е развита от **Фотев, Г**. Журналистиката като призвание. - В: Медии и митове. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов и др**. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 329–340.

днешно време печатните медии са разраснали тази своя функция, превръщайки се дори в катализатор на обществените процеси[45]. На техните страници едно събитие се възпроизвежда, характеризира се, удостоверява се и се разпространява като новина. Чрез този начин на изнасяне на информация събитията, които ги изпълват не само се подреждат и огласяват, но на практика се оформя и техния смисъл[46]. Така може да се обобщи, че след 1989 г. вестниците засилват своето влияние върху нагласите, характеристиките и интересите на променящото се общество и придобиват способност не само да отразяват, но и да налагат неговия дневен ред[47]. Бързо и динамично появяващите се на пазара медии утвърждават новия политически език, новите обществени отношения, начин на мислене и „духът на новото време"[48].

На теория всяка една медия претендира за обективност, достоверност, актуалност, аналитичност и открита публичност. Това са основните критерии за поднасяне на новините. Но като краен продукт вестниците са подчинени на икономически и политически условия, на исторически и обществени влияния, те са носители и медиатори на културата и обществените нагласи на своите създатели, в случая на журналистическите и редакционни екипи. Следвайки динамиката на процесите, тези

45 **Стоянов, Кр**. Обществените промени (1989–1996) и вестникарският език. С.: БДИ, 1999, с. 134–135.

46 **Замбова, А**. Манипулативни езикови стратегии в печата. С.: ИК „СЕМА-РШ", 2000, с. 67.

47 **Спасов, О**. Преходът и медиите 1989–2000. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 29–38.

48 **Елитът** и промяната в България. Свидетелства на първата вълна политици след 1989 г. **Съст. Д. Варзоновцев**. С.: БДИ, 1998, с. 91.

средства за масова информация неизбежно започват да променят своя тематичен обхват и начин на изказ.

Само за няколко години след промените като най-масов и продаван тип вестник се налага т.нар. политически таблоид – хибрид между сериозен политически анализатор и разпространената в западноевропейските страни „таблоидна преса", с развлекателен и силно жълт привкус. Неговата проява е свързана преди всичко с наложените пазарните ориентации и нуждата от опозиция на официозния комунистически печат отпреди 1989 г. За да бъдат успешни, привлекателни и задължително притегателни за своите читатели – на всекидневниците, избрали този модел на списване, им се налага да балансират на везните на обективността и сензационността. Така се достига до тяхната отговорна роля при режисирането на социалното и обществено пространство. От дистанцията на времето може да се обобщи, че в първите години на гласност и свобода на словото всекидневниците приемат ролята на социален и психологически отдушник за натрупаното през социалистическия период мълчание и напрежение и същевременно са огледало на новопоявилите се политически субекти, нрави и обществени отношения[49].

Както вече беше упоменато, настъпилата демократизация позволява на информационните средства да стимулират политическите събития и процеси. Нещо повече, в разглеждания период всички политически актьори се самозаявяват благодарение на тяхната публичност. Всекидневниците – партийни или независими – мобилизират мощни колективни импулси, будят емоции и разочарования, но в повечето случаи обслуж-

49 **Спасов, О**. Цит. съч., с. 13–15.

ват собствената си идейна и политическа принадлежност[50]. До голяма степен те влияят на хората при изработването на необходимите мнения и настроения, ориентират ги при избора на ценности в тяхното субординиране и координиране и най-вече помагат да се определи публичното им знание и поведение. А това прави избраните медии изключително любопитен обект на изследване.

Поради характерната за началото на българския преход криза на традиционната политическа репрезентация пресата започва да разпространява видимо предимно повърхностната, пропагандната страна на политиката, като тиражира основно откритите форми на политическите идеологии, скандалните акценти на водения между тях диалог и сензационните, манипулативните аспекти на тяхната практика[51]. Вместо да се превърне в коректив на политиката по пътя към демократичен модел на списване, печатната преса открива своята сила и интерес във възпроизвеждането на нейните слабости и тенденциозност, експлоатирайки ги в полза на своята политическа и икономическа принадлежност. Специфичното предаване на фактите, отразените събития, коментари и гледни точки се превръщат в своеобразни техники за манипулиране и интерпретиране[52]. Следователно една от основните задачи на настоящия текст е да се обособят и анализират медийните похвати и модели, влияещи при оформяне на политическата култура на

50 **Дичев, Ив**. Националният таблоид. – В : Лидерът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов.** С.: ИК „Труд", 2002, с. 219–235.

51 **Спасов, О**. Цит. съч., с. 167.

52 **Знеполски, Ив**. Новата преса и преходът. Трудното конструиране на четвъртата власт. С.: Дружество „Гражданин", 1997, с. 62–74.

четящата аудитория в началните години на прехода.

Преглед на някои от използваните в текста изследвания

В следващите страници е направен кратък преглед на по-важните изследвания, които авторът е използвал в своята предварителна подготовка, приел е за отправна точка или са цитирани в текста. В България научният интерес към сферата на политическото допреди повече от двайсет години е умишлено ограничаван от управляващия комунистически режим. Доколкото се разглеждат различни философски и социални аспекти на понятията: власт, система на управление, потестарни отношения в традиционното българско общество и др., то те са тълкувани през призмата на „марскистко-ленинския подход". След началото на т.нар. смяна на системата и премахването на идеологическите бариери във висшите училища се появяват нови хуманитарни дисциплини и се създава възможност за разработването на разнообразни теми и изследователски дискурси, които неимоверно много обогатяват научния живот в страната.

Към този процес се включва и българската етнология. Като част от голямото семейство на хуманитарните науки тя отдавна е доказала своите възможности да бъде полезна на обществото. Само допреди няколко години нейното полезрение беше насочено изцяло към съхраняването и изучаването на българската традиционна култура, и съпътстващите я иновации в индустриалното общество. Настъпилите процеси след 1989 г. поставиха нови перспективи пред нея и й предоставиха възможност да разкрие своя потенциал в улавянето, регистри-

рането и анализирането на многообразието от проявления на човешката култура в своето непрекъснато съвременно развитие. С богатия си методологичен инструментариум и най-вече с работата си на терен етнологията може да представи много по-разнообразни и интересни гледни точки към изучаването на днешните явления. В този смисъл въвеждането на политическата антропология в България като клон и направление в общата антропология е напълно закономерно и необходимо, защото именно при обективирането на политическа култура като изследователски предмет може да се открои етнично специфичното и културно интимното на дадена общност.

Динамичните промени в политическия, икономическия и социалния живот на обществото се отразиха върху различни сфери от неговия всекидневен бит и култура. Нещо повече – те все по-силно започнаха да ги формират и определят. Тези изследователи, които обърнаха своя поглед върху съвременните културни явления, нямаше начин да не потърсят техния произход и да не се сблъскат с отражението на течащите политически и икономически процеси в България. Това е и причината, поради която политическата култура на българите да влезе в полезрението на съвременните етнолози. Изцяло валидна е тезата на Радост Иванова, доказана чрез нейните публикации, че доколкото всяко едно събитие и всеки един изследван феномен са „облечени" в културна форма, то те могат да бъдат обект на етнологията[53].

Погрешно е да се смята, че съвременната политическа култура на българското общество е запазено поле на поли-

53 **Иванова, Р**. Културата на нашето всекидневие. Велико Търново: Фабер, 2006, с. 6.

тологията или социологията. Техните анализи до голяма степен се базират на анкети и проучвания, които могат да дефинират даден проблем, но не винаги точно могат да определят какво е предизвикало посочения отговор, нито да анализират последвалата чисто човешка ответна реакция на зададения въпрос. По-пълнокръвна и ясна картина ни предоставят наблюденията на терен, комбинирани с доброто познаване на всекидневната култура. Така сравнително точно (доколкото е възможно) може да се вникне в начина на мислене, да се улови културният стереотип, който стои зад психологическата нагласа и възприятие и да се види реалното отражение на изследвания проблем или явление в живота на човека. Днес все повече политолози например достигат до заключението, че „хората четат резултатите от управлението през призмата на собственото си битие"[54].

Следователно задачата на политическата антропология в България е да обогати и предостави нова перспектива към сферата на политическото и в частност към политическата култура на съвременното общество, използвайки както методологията на общата етнология, така и своите собствени достижения в развитието на интердисциплинарните подходи. Тя сравнително бързо откри своята изследователска ниша и проблематика в изучаването на политическите субгрупи, в регистрирането на промяната в традиционните роднински взаимоотношения, в чисто фолклорните аспекти на политическите протести и разнородните процеси, които текат в българското село след реституцията на земята и влизането на страната в

54 **Тодоров, А**. Политическият живот в България 1990–2005. С.: Изток – Запад, 2005, с. 224.

Европейския съюз[55]. Определено това са теми, които внасят допълнителни щрихи към същността и състоянието на политическата култура на българите. Въпрос на време е да се появят нови изследвания и парадигми при разглеждането на съвременните процеси, протичащи в България. Настоящата книга навлиза именно в един такъв нов аспект – анализирането и влиянието на всекидневната преса върху политическата култура на българските граждани и отчетените резултати от подобно взаимодействие. Ориентирането към подобни актуални проблеми предоставя много добра възможност на хуманитарните науки въобще да се включат в разрешаването на наболелите социалнополитически и културни въпроси на заобикалящата ни действителност, като получат възможност да се доближат до своята изначална цел – да бъдат в служба на човека и обществото.

В България през последните двайсет години може да се посочат редица учени, които се включиха в обогатяване на предмета на изследване на политическата антропология. На първо място е необходимо да посочим пионерните изследвания на Радост Иванова, направени непосредствено след 1989 г. В своята книга „Сбогом динозаври, добре дошли, крокодили. Етнология на промяната" тя анализира съвременните културни и социални явления, породени от новите политически взаимоотношения на прехода[56]. Акцентът е поставен върху политическите символи, лозунги и графити, появили се при

55 Разгледаните по-нататък изследвания на Веселин Тепавичаров, Милена Беновска-Събкова и Радост Иванова.

56 **Иванова, Р**. Сбогом, динозаври, добре дошли, крокодили! Етнология на промяната. С.: Проф. Марин Дринов, 1997.

започналата динамична смяна на системата от тоталитаризъм към демокрация. В началото на своето изложение авторката поставя уговорката, че това не е политически справочник на изминалото време и не борави с фактите, както биха ги използвали политици или историци, а е направила опит да се уловят промените в душевността на българина през този период, видени през погледа на етнолога и фолклориста. Тези промени са отразени в новото политическо мислене, проявено в скандиранията, знаците, партийните знамена, рисуването и писането по стени и сгради, и най-вече чрез новите предизвикателства, стоящи пред българското село след ликвидирането на ТКЗС и бъдещото връщане на земята.

Реалностите, пред които е изправен съвременният човек, задават неговата култура и светоусещане, а етноложката наука получава възможност да прояви гъвкава аналитичност в регистрирането и изучаването им. Доказателство за подобно твърдение ни предоставят и редица етнолози, които в началото на промените периодично обръщат внимание и анализират редица културни явления, свързани с окупационната студентска стачка, изграждането и функционирането на „Града на истината" и др. Повишеният интерес към политическото като форма на културен синтез провокира и самостоятелното оформяне на специализиран брой на сп. „Български фолклор", издаден през 1993 г. отново под редакцията на Радост Иванова. Научният поглед отново е съсредоточен върху съвременните форми на

фолклор, почерпени и продиктувани от политическия живот в България. Внимание е обърнато на такива явления като възраждането на политическите вицове и ролята им на социален отдушник в преломното време на промените. Според фолклориста Станой Станоев старите политически анекдоти се заместват с нови герои и актуални личности, а тяхното възпроизвеждане е индикатор за отношението и интереса към днешните силни на деня[57]. В отделна статия е засегната и честата употреба на фолклорни пословици и паремии в пресата при предаването на съвременните политически събития с цел да се подчертае тяхното иронизиране и оценяване[58]. Общият преглед на всички статии в броя, събрани под заглавието „Политика и фолклор", води до заключението, че съвременните етнолози маркират парадигмата на изследване на новопоявяващите се културни феномени чрез анализа и помощта на богатия понятиен и методологически инструментариум на етнологията. Разглежданите теми поставят основите и все по-ясно очертават проблематиката и изследователското поле на политическата антропология в България, която Радост Иванова находчиво конкретизира като „етнология на промяната".

В свое мащабно интеркултурно проучване на връзките на съвместимост и несъвместимост между българи и мюсюлмани, проведено в средата на 90-те години, под егидата на Комисията на Европейската общност, Международният център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия

57 **Станоев, С**. „Карат ли ми се, значи съществувам" (Или защо разказваме политически вицове). – В: Български Фолклор. 1993, кн. 3, с. 26–35.

58 **Елчинова, М**. „На крив парламент вестниците му пречат" (Паремиите в пресата). – В: Български Фолклор, 1993, кн. 3, с. 36–44.

отделя специално място на масовия печат и присъстващите в него публикации по етнически и религиозни проблеми[59]. Един от главните изводи на извършените социологически изследвания върху материалите в печата е, че появата на напрежение и несъвместимост между различните етноси в България е привнесена отвън, по причини, независещи от обикновените хора, като на първо място се споменават политическите формации и техните печатни органи[60]. В издадения сборник с резултатите от работата на различните екипи от учени интерес за настоящата тема представлява текстът на Донка Димитрова, посветен на етническите плашила в печата[61]. Авторката много находчиво е успяла да улови разликата в картината, от една страна, каквато я представят търсещите най-вече сензация медийни публикации, а от друга – която е продиктувана от всекидневното мирно съжителство и бит на хората с различна религия, поставени пред еднакви реални проблеми – безработица, икономическа криза и пр. И тук, отново с примери от теренния материал, се стига до извода, че афишираното от медиите неразбирателство се провокира най-вече поради политически поръчки и партийни цели.

Друг учен, който прави опит за етноложко интерпретиране на културните явления в днешното постсоциалистическо общество и отправя задълбочен поглед към влиянието на политиката върху всекидневната култура, е Милена Беновска-Съб-

59 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. **Съст.: А. Желязкова**. С.: МЦПМКВ, 1997.

60 Пак там, с. 182–183.

61 **Димитрова, Д**. Етническите плашила в печата и традиционните модели на общуване между християни и мюсюлмани в България. – Във: Връзки на съвместимост…, с. 303–312.

кова[62]. Въпреки че по своята същност нейната книга „Политически преход и всекидневна култура" е интердисциплинарно и сравнително изследване на културните стереотипи в балканския регион, то още повече разширява и обогатява предмета на политическата антропология у нас. В нейното полезрение попадат такива традиционни институти като родството, родствените взаимоотношения и взаимопомощ, развили се в днешните политически, икономически и социални трансформации след промените в България в клиентелизъм и корупционни практики. Форми, които тепърва ще бъдат обект на още по-мащабни и задълбочени проучвания.

Към тематичния проблемен кръг на политическата антропология през последните две-три години се прибавят и публикациите на Веселин Тепавичаров върху политическите ориентации, породени от настъпилия плурализъм след 1989 г. В редица негови статии се открояват обособените политически субгрупи от привърженици на различните партии. За дефинирането на понятието се използват определенията на Г. Алмънд и С. Верба и очертаните от тях типове политическа култура. Негови наблюдения до този момент са публикувани върху сталинистите, демократите, привържениците на Симеон II и на Тодор Живков[63]. Акцент в тези изследвания е поставен върху

62 **Беновска-Събкова, М**. Политически преход и всекидневна култура. С: Проф. Марин Дринов, 2001,
с. 14.

63 **Тепавичаров, В**. Политическите групи на сталинистите и социалистите в Карнобатско и Сунгурларско в края на XX и началото на XXI в. (етноложки очерк върху техните политически ориентации) – В: Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Сборник в памет на проф. д-р Делчо Тодоров. **Съст. М. Василева**. Варна: Зограф, 2008, с. 231–252; **Тепавичаров, В**. Привържениците на Симеон

механизмите на възприемане на политическата действителност от изследваните обекти и различните психологически, битови и етнокултурни черти, които влияят върху тяхното оформяне като последователи на различни личности или политически течения. Изучаването и анализирането на многообразието от проявления на политическата култура и нейното непрекъснато развитие изисква все повече нови и различни гледни точки, каквито етнолозите съвсем успешно представят чрез разширяването на предмета на своята изследователска дейност.

В полето на политическата антропология работи и младата авторка Достена Лаверн. Книгата й „Експертите на прехода" е предшествана от дисертация, защитена в Училището за академични изследвания по социални науки в Париж и представлява амбициозно изследване върху развитието и дейността на българските неправителствени организации и включването им като посредници на глобалните мрежи на експертно влияние[64]. Изборът на тема е нестандартен, използваната методология е неясна, направените изводи и заключения са полемични, но красноречиво доказват, че периметърът на антропологични изследвания е необятен, гъвкав и все по-интересен.

В рамките на политическия дискурс на прехода акцент върху политическите ритуали и символика, тяхното психологическо въздействие и манипулационни практики поставя и културологът Румен Даскалов. В своята статия „Политически символи и ритуали в посткомунистическа България (1989–

Саксгобурготски като политическа субгрупа след 1989 г. – Във: В света на човека. Сборник в чест на проф. дин Иваничка Георгиева. Т. 2. С.: Св. Климент Охридски, 2008, с. 575–592.

64 **Лаверн, Д.** Експертите на прехода. Българските think-thanks и глобалните мрежи за влияние. С.: Изток – Запад, 2010.

1994)" авторът прави блестящ анализ на символните стратегии на политическите партии, заложени в техните лозунги, платформи, визии, медийни изяви и внушения. Независимо от това, че по-скоро носи белезите на есеистиката, отколкото на научния жанр, изследването му се нарежда сред едно от най-добрите върху съвременната политическа култура на обществото[65]. Избраният по този начин подход всъщност отново показва нуждата от необходима дистанция, благодарение на която е възможно по-ефикасно избиране на методология за анализиране на наблюдаваните явления.

Задълбочен интредисциплинарен подход към политическите събития и култура на преходното общество ни предоставя и политологът Евгени Дайнов. В редица свои публикации той умело и последователно анализира и „подхранва" политическия дебат на прехода[66]. В едноименната му монография, появила се през 2000 г., той събира различните негови отражения и рефлексии в публичната сфера, за да представи един сравнително завършен и монументален преглед на различните групи дебатиращи, а именно политиците, гражданите и интерпретаторите[67]. Реконструирането на действителността чрез подобна триизмерна картина е възможност, която ни предоставя множество отговори на въпросите кои са движещите цен-

65 **Даскалов, Р**. Политически символи и ритуали в посткомунистическа България (1989–1994). – В: Нещата наоколо. Наблюдения и размишления за промените. С.: ЛИК, 1998, с. 49–88.

66 **Дайнов. Е**. Преходът 1989–1999. Вместо история. С., 1999; Медии. Послания? Преход. Конфликтите на българското общество. **Съст.: Е. Дайнов, И. Маев и др.** С.: БДИ, 1997.

67 **Дайнов, Е**. Политическият дебат и преходът в България. С.: Фондация „Българска наука и култура", 2000.

тробежни сили при българския преход от тоталитаризъм към демокрация и как беше извършена промяната. Авторът предоставя много добър историко-политически анализ на основните характеристики на държавното управление от Освобождението до днес, като въвежда и анализира понятията „политическо партизанство" и „андрешковски синдром", развит при взаимоотношенията с държавните институции, които продължават да действат в съвременните условия и да определят политическото поведение на мнозинството български избиратели. В рамките на политическия дебат за прехода се разглеждат и неговите субекти: ролята на улицата като акумулатор на промяната, ролята на интелигенцията, на основните политически фигури и техните действия и не на последно място – изграденият образ на „седесара" като носител на нова и привнесена от чужбина култура и поведение и образа на комунистическите симпатизанти като привърженици на умерената и постепенна промяна. Съвсем безпристрастно може да се твърди, че това е първото голямо и пространно изследване на политическата култура на преходното общество, в което са включени исторически, политологически, социологически и етнокултурни гледни точки и анализи.

Социолозите Андрей Райчев и Кънчо Стойчев, наложили се като едни от водещите изследователи на съвременните политически процеси, също предоставят интересен, макар и малко фрагментарен поглед към наблюдаваните промени. Тех-

ният колективен труд върху прехода в България (1989–2004), озаглавен „Какво се случи?", е представен като още един възможен разказ за периода, посредством социологическите сондажи и детайлна дисекция на политическите и социални трансформации в българското общество, започнали още по времето на комунистическия режим. Основните акценти са насочени към конструирането на „новия" политически елит и неговата публична легитимация чрез противопоставяне, при това не във визиите си за бъдещето, а във връзка с миналото. В книгата успешно е разработена и теорията за изградените „втори мрежи" през социализма (самоналожилата се система за обмяна на вещи срещу статуси, на статуси срещу статуси и вещи срещу вещи); трансформирането им през преходния период води до успешно разлагане на държавния организъм; излъчването на нов авангард в България (бизнес и криминален); декапитализиране на стопанството и формиране на нова страта собственици[68]. „Мутирането" на мрежите води до декласация, свързана със загубата на статуси на голяма част от българското общество. В края на своя анализ авторите открояват и действащите митове за прехода като още един вариант на „случващото се".

Доста по-голям екип, пак от учени социолози, издават сборника „Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.". Изследванията, представени в книгата, са доста по-задълбочени, професионални и мащабни[69]. Според авторите нейната цел е да освети „скритите полета" на прехода

68 **Райчев, А., К. Стойчев**. Какво се случи? Разказ за прехода в България 198–-2004. С.: Изток – Запад, 2004, с. 54.

69 **Чалъков И. и др**. Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г. С.: Изток – Запад, 2008.

и свързаните с тях икономически механизми, социалистически и постсоциалистически мрежи, властови центрове и основните играчи на периода – политическия и бизнес елит, бившата стопанска номенклатура и новите икономически групировки. Ценното в този труд е прецизният анализ, направен върху начина на раздържавяване в България след 1989 г. и по-конкретно промените в банковия сектор, приватизацията, смяната на собственост, масовата приватизация и др.

В рамките на големия дискурс за прехода и неговите предизвикателства към обществото се включват и редица учени от областта на социалните науки – културолози, социолози, психолози, философи и др. Подготвени са два сборника със статии под ръководството на Красимира Байчинска, в които основен обект на изследване е социалното явление, наречено преход и социалната промяна, породена от започналите в началото на 90-те години политически и икономически трансформации[70]. Предмет на анализ са както методологични проблеми на социалните науки в условията на прехода като прекъснатост и приемственост, теоретично моделиране на промяната, социални функции на науката в условията на трансформация, така и основни проблеми на прехода като локални измерения на глобалните тенденции, междукултурни и етнически различия, социалните конфликти и др. В предговора на изданията е направена и уговорката, че авторите, освен изследователи, са и свидетели и действащи лица в социалния преход.

Българските политолози също дават своя научен

70 Преходът в България през погледа на социалните науки. **Съст. Кр. Байчинска.** С.: Проф. Марин Дринов, 1997; Социалните науки и социалната промяна. **Съст. Кр. Байчинска**. С.: Проф. Марин Дринов, 1998.

принос, концентрирайки се най-вече върху дефинирането на теоретичния постамент на съвременните проявления на политическото. Техните изследвания са ограничени под формата на статии в специализираната периодика, предимно в списанията „Политически изследвания", „Социологически проблеми", „Демократически преглед" и др. Паралелно с това в публичното пространство (най-вече в масмедиите – електронни и печатни и в различни проекти на неправителствени организации и фондации) като експерти се изявяват Иван Кръстев, Огнян Минчев, Васил Гарнизов и др., превърнали се в съвременни анализатори на различните политически практики на управляващите и отношението на гражданите към тях.

В началото на XXI в. се появяват и първите монографични трудове на редица учени, занимаващи се със задълбочени проучвания върху българската политическа култура[71]. Те също изграждат или развиват своите научни дирения върху базисните постановки на Алмънд и Верба. Характерното при тези изследвания е използването на социологически данни, чиято емпирика се прилага за подплатяването на застъпената научна теза. Класическото определение за политическа култура на двамата видни американски политолози е доразвито най-прецизно и задълбочено от Блага Благоева-Танева. Според

71 Като съществен принос можем да споменем монографиите на **Георгиев, Пл**. Българската политическа култура. С.: ИК „К и М"; **Танев, Т**. Политическата култура. С.: Св. Климент Охридски, 2001; **Танев, Т**. Политическите стратегии. С.: Св. Климент Охридски, 2003; **Тодоров, А**. Политическият живот в България 1990–2005. Сборник статии и интервюта. С.: Изток – Запад, 2005; **Благоева-Танева, Бл**. Българската политическа култура – традиции и съвременност. С.: Св. Климент Охридски, 2002; **Карасимеонов, Г**. Политика и политически институции. С.: Св. Климент Охридски, 2004.

авторката съвременната политическа култура е „*резултат от цялостна индивидуална и групова дейност по усвояване, оценка, изменение и регулиране на принципите на политическите отношения в обществото. Тя е исторически формирала се съвкупност от явни и скрити представи за различни аспекти на политическия живот, които отразяват: а) политическите знания, ценности и идеали; б) политическите норми и традиции; в) образците на политическото поведение и начините на действие в политиката на личностите и групите, мотивирани от рационалното и емоционалното опредметяване на политическите интереси*”[72]. От така представеното определение ролята на политическите знания в социално мотивираните потребности за участие в политическия процес изглежда значителна. Благодарение на качеството на тези знания всеки един човек изгражда своите политически оценки, ориентации и позиции в съвременното общество. По своята същност всяко едно знание е отражение на обекта на познание, разкриващо неговите качества, връзки и отношения, конституирани в човешкото съзнание, благодарение на комуникационни и интеракционни процеси. Равнището на неговото развитие, степента на систематизация и осмисляне, и най-вече на съдържанието му, зависят преди всичко от социалнополитическия контекст на дадена държава[73].

Сравнително малко, на фона на останалата научна литература за прехода, са изследванията на историците. Една от причините е традиционно търсената от тях по-голяма времева дистанция. Значителна част от изследователите на

72 **Благоева-Танева, Бл**. Българската политическа…, с. 27.

73 Пак там, с. 31–32.

периода се ограничават в публикуването на доклади и статии в различни периодични специализирани списания и сборници от регионални конференции. Единствените монографии към днешна дата са тези на Искра Баева и Евгения Калинова и двутомната „Революцията в България 1989–1991 г." на Димитър Луджев[74]. Характерното при тях е придържането основно към фактографската реконструкция и частичния анализ само на избрани процеси и събития. Вторият труд съдържа в себе си обаче както погледа на изследователя, така и този на мемоариста.

Въобще през последните години все повече нараства делът на издадените спомени и интервюта на действали през периода видни политически дейци като Атанас Семерджиев, Жельо Желев, Александър Йорданов, Йордан Василев, Жан Виденов, Петър Берон, Петко Симеонов, Методи Спасов, Велко Вълканов, Николай Тодоров, Николай Добрев, Светослав Лучников, Михаил Неделчев, Никола Даскалов, Драгомир Драганов и др.[75] Всъщност жанрово те са трудни за определя-

74 **Калинова, Е., И. Баева**. Българските преходи 1939–2005. С.: Парадигма, 2006; **Луджев, Д**. Революцията в България 1989–1991. Книга 1. С.: Д-р Иван Богоров, 2009; Книга 2. С.: Д-р Иван Богоров, 2012.

75 **Семерджиев, А**. Преживяното не подлежи на обжалване. С.: ИК „Труд", 2004, ИК; **Семерджиев, А**. Лято 90. Пожарът. С.: Христо Ботев, 1997; **Желев, Ж**. Въпреки всичко. Моята политическа биография. С.: Колибри, 2005; **Йорданов, Ал**. Да нарушим сценария. С.: Век 21 Прес, 2006; **Василев, Й**. Патила и радости. С.: РК ТИХ-ИВЕЛ, 2002; **Спасов, М.** Създаването на СДС 1988–1991. С., 2001; **Петев, Н.** Отвъд политическия театър през погледа на Жан Виденов. С.: Христо Ботев, 1998; **Симеонов, П**. Голямата промяна 1990–1991. Опит за документ. С.: БДИ, 1997; **Берон, П**. Сини човечета, червени човечета. С.: Цвят, 1995; **Добрев, Н.** Избрах съгласието и разума. С.: ИК Европреса, 1999; **Тодоров Н**. Дневник. Втори том (1989–1999). С., 2007; **Вълканов, В**. Спомени за настоящето. С.: Захари Стоянов, 2001**; Лучников, С**. Истината. С.: БДИ, 2000; **Неделчев,**

не, защото представляват амалгама от мемоари, политически анализ и есеистика. Всеки един от авторите представя своята гледна точка за изминалите процеси и собствената си роля в тяхното протичане. Някои от тях се придържат изцяло към анализирането и критикуването на преходния период, като заемат дистанцирана поза на страничен наблюдател. Като такива могат да бъдат отличени трудовете на Филип Димитров – „Митовете на българския преход" и на синия депутат Тошо Пейков – „Крахът. Записки по българските реформи"[76]. С претенциите за изцяло научно изследване върху политическата култура на прехода е и книгата на Аспарух Панов, радикалдемократ и бивш депутат, издадена през 2006 г.[77]

Независимо от заетата позиция, обаче, публикуваните трудове представляват любопитни свидетелства за политическите нрави, отношения и стратегии за надмощие във висшите етажи на властта и задължително трябва да бъдат отбелязвани от всички изследователи на българския преход. Скандален поглед към кухнята на българската политика представлява и произведението на водещия журналист и дългогодишен главен редактор на вестник „Труд" – Тошо Тошев[78].

М. Участие в политиката. СДС и РДП през 1991–1993 г. С.: Фондация „Фридрих Науман", 1993; **Даскалов, Н**. Славно време. С.: Сиела, 2012; **Драганов, Др.** Спомени за прехода. С.: Св. Климент Охридски, 2012.

76 **Димитров, Ф**. Митовете на българския преход. С.: Сиела, 2003; **Пейков, Т**. Крахът. Записки по българските реформи. Анализ на един неуспешен преход. С.: Огледало, 1998.

77 **Панов, А**. Между емоциите и реалностите на прехода. Развитието на политическата култура в България след 1989 г. С.: Изток – Запад, 2007.

78 **Тошев, Т**. За лъжата, Жан, Иван и другите. С.: ИК „Труд", 2003.

Озаглавена с многозначителното „За лъжата, Жан, Иван и другите", книгата, превърнала се в поредица, излага на показ част от задкулисните игри на родните политически мъже и сложните им взаимоотношения с представителите на „четвъртата власт".

През последните години се появиха и няколко произведения от чуждестранни автори, работещи в сферата на разследващата журналистика. Такива са книгите на британския репортер на ББС Миша Глени и германския журналист Юрген Рот[79]. Техният поглед е насочен към „сензационните" и тъмни страни на събитията от периода 1989–2009 г., свързани с възникването на българската организирана престъпност и връзките й с политически дейци от различни партийни цветове, довели до високите нива на корупция в страната. За изграждането на своите тези двамата журналисти използват материал от множество разговори и интервюта с български политически анализатори от различни неправителствени организации, бивши и действащи политици и ползват доклади на западни наблюдатели върху съвременните политически и икономически процеси в страната.

Тук трябва да бъдат и споменати и книгите на Илия Троянов и Джон Хамилтън[80]. Жанрово те също са трудни за определяне и заемат място между биографичните произведения с елементи на политически анализ, съчетан с дистанцирания поглед на чужденеца, който се опитва да разбере процесите на

79 **Глени, М**. Мак мафия. Престъпност без граници. С.: Сиела, 2008; **Рот, Ю**. Новите български демони. С.: Слънце, 2008.

80 **Троянов, И**. Кучешки времена. Революцията менте – 1989. С.: Балкани, 2008; **Хамилтън, Д**. Чашата на гадателката. С.: ИК „Мак", 2006.

преход от една система към друга. Изследването на Троянов притежава значително повече качества и аналитичност. Въпреки българските си корени авторът е немскоезичен писател, напуснал България в ранна детска възраст. След промените той предприема различни пътувания в страната, свързани с наблюдения върху актуалните политически събития, явления и особености на българската демокрация. Ценното в книгата е съчетаването на коментари и оценки на реално действащи политически дейци с мнения на обикновените хора, които Троянов е използвал за конструирането на своя разказ. Двойната перспектива дава много по-добър резултат при представянето на реалната картина на българския преход и поставената оценка за него.

Връзката *медии–власт–политически процеси* е една от най-често изследваните в съвременното медиазнание и теория на журналистиката. През периода 1990–1997 г. в българските масмедии и в частност централната преса се извършват значителни и необратими идейни, структурни, пазарно ориентирани и езикови трансформации. Това предизвика нестихващ интерес от страна на филолози и други хуманитаристи, критически поглед към медийната публичност и сравнително голямо количество обнародвана научна литература. Сред нея можем да отличим имената на медийните анализатори Георги Лозанов и Орлин Спасов. В редица свои съвместни сборници те представят различни подходи и гледни точки към

съвременния медиен дискурс[81]. Медиите – електрони и печатни, са представени като подчертано сложна и взаимнозависима мрежа от текстове, институции, обстоятелства, отношения. В някакъв смисъл колективният глас на събраните текстове в „Медии и митове" твърди, че няма просто „медии"; има по-скоро употреби, езици, политики на репрезентация и т.н. Според тяхното заключение те произвеждат социалност и са отчасти автори на нашата субективност. Затова е необходим критичен и интердисциплинарен подход към тяхното анализиране и определяне на мястото им в съвременното общество.

Благодарение на усилията отново на Лозанов и Спасов се появяват компилациите „Вестникът"(2001) и „Лидерът"(2002), които са успешен опит да се направи един исторически, теоретичен и интердисциплинарен поглед върху два от най-четените всекидневници от началните години на прехода – „24 часа" и „Труд". Самостоятелно Орлин Спасов също публикува своите задълбочени разсъждения върху ролята на комуникациите през последните години на XX в.[82] Според автора изследването на медиите до голяма степен също позволява да се очертаят характеристиките на преходния период наред с анализа на политиката и икономиката. Само в тяхното реално и едновременно действие той може да бъде разбран в действителната му сложност и вътрешна противоречивост.

Със свое виждане за релацията медии – преход се включва и известният културолог Ивайло Знеполски. Чрез

81 Медии и митове. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: Св. Климент Охридски, 2000.

82 **Спасов, О**. Преходът и медиите. Политики на репрезентация (България 1989–2000). С.: Св. Климент Охридски, 2000.

своята книга „Новата преса и преходът" той предлага един теоретичен поглед към наложената медийна практика в България, който се стреми да уточни и анализира основните ѝ стратегии и ориентации, и най-вече начина ѝ на присъствие в обществото. Особено внимание е обърнато на „езика на пресата" – в буквален и широк смисъл[83]. В своя предговор авторът изказва надеждата, че рефлексията върху пресата ще стимулира и нейната саморефлексия. Неговите разсъждения са групирани около проблемите на трудното конструиране на т.нар. четвърта власт, политическата публичност, формулата на популярната преса, претенциите за нейната „независимост" и интерпретирането на фактите в зависимост от политическата принадлежност и симпатии на печатните медии.

83 **Знеполски. И**. Новата преса и преходът. Трудното конструиране на четвъртата власт. С.: Дружество „Гражданин", 1997, с. 4.

ПЪРВА ГЛАВА

Всекидневният печат в България и раждането на политическата култура на прехода (1989–1991)

1. Началото на прехода (политически аспекти)

Под ключовото понятие „смяна на системата" в началото на 90-те години протичат редица процеси, предизвикали дълбока промяна в социалното, политическо и обществено пространство. В най-новата история датата 10 ноември 1989 г. се превръща в символ на започнало обновление и бележи края на една епоха, завършила с тотален крах на комунистическата практика и идеология. Последвалият период се обозначава като преходен поради необходимостта от преструктуриране и реформиране на държавните и икономически институции по пътя на изграждане на демократични модели на управление. Динамиката на събитията поставя хората пред нови реалности и бързо ги ориентира към ценности и нагласи, отговарящи на задаващото се преломно време.

Извършването на вътрешнопартийния преврат, целящ преди всичко подмяна на политическото и държавно ръководство, се възприема от обществото като „сигнална ракета" и освобождава желаната и дългоочаквана енергия за промяна. Тоталитарният режим, проникнал във всички сфери на човешкото съществуване, бързо отстъпва място на зараждащата се демократизация във всичките ѝ форми и проявления. За кратко време дисидентските движения, възникнали в периода 1988–1989 г., успяват да се мобилизират и започва тяхната консоли-

дация и трансформиране в различни политически организации и коалиции[84]. На сцената последователно се появяват и т.нар. исторически партии, забранени през 1947–1948 г. Те също започват да привличат и обединяват противниците на комунистическата партия и заявяват своя непоколебим курс към бърза и неотложна промяна. Така на 7 декември 1989 г. се ражда Съюзът на демократичните сили, обединил в себе си 16 партии и формации[85]. Открито в публичното пространство започва да се говори за наболелите икономически и социални проблеми, за критично ревизиране на историческото минало. В електронните медии и по страниците на печата се установява свобода на словото и благодарение на нея започват да се търсят виновници за състоянието, в което е изпаднала държавата. Възмож-

84 В хронологичен ред това са: Независимото дружество за защита на правата на човека (осъществено от Илия Минев на 16 януари 1988 г. в гр. Септември); Обществения комитет за екологична защита на град Русе (създаден на 8 март 1988 г.); Клубът за гласност и преустройство (възникнал по инициатива на десетки интелектуалци на 3 ноември 1988 г. в 65 аудитория на СУ); Националната конфедерация на труда „Подкрепа" (учредена от Константин Тренчев на 8 февруари 1989 г.) и др. Независимо от своите акции за екологична защита и апели за гласност и преустройство, станали публично достояние чрез разпространението им най-вече по западните радиостанции, тези т.нар. дисидентски организации до края на 1989 г. са следени, репресирани и контролирани от Държавна сигурност и имат незначителна роля в политическия живот на страната. Тяхната ценност се състои преди всичко в създаването на инакомислещи ядра в обществото, чрез които се канализира и обявява публично несъгласието с официалното управление. Нещо, което допреди няколко години би било абсолютно невъзможно – б.а.

85 Виж по-подробно: Началото. СДС – политически обзор и хронология. **Съст. К. Йосифов**. С.: Фондация д-р Ж. Желев, 2008; **Спасов, М.** Създаването на СДС 1988–1991. С.: БДИ, 2001; **Луджев, Д**. Революцията в България 1989–1991. Книга 1. С.: Д-р Иван Богоров", 2008 и Книга 2. С.: Д-р Иван Богоров, 2012.

ността хората открито да заявят своите позиции и несъгласие с властимащите, като употребят правото си на сдружения и организирането на митинги, променя тотално политическата картина в България. Оформянето на многопартийната система и динамичността на случващите се събития ускорява ритъма на обществото и предизвика неговата масова политизация. Въпреки опитите на комунистите да контролират зараждащата се опозиция, те започват да правят отстъпки от реалната си власт – позволяват организирането на опозиционни митинги, задействат отмяната на член 1. от Конституцията, отнасящ се за върховната роля на партията при ръководството на държавата, обявяват амнистия за политическите затворници и започват ревизиране на отношението си към „възродителния процес"[86]. За да отговорят на обществените очаквания за реална промяна във върховете на властта, те се решават да „пожертват" и дотогавашния министър-председател Георги Атанасов. На 1 февруари 1990 г. той е принуден да подаде оставка. Новото правителство, начело с Андрей Луканов, е съставено изцяло от членове на БКП, тъй като дори „най-верният" ѝ съюзник – казионният БСП, отказва да участва в него.

Една от първите крачки към необходимите реформи се оказва провеждането на парламентарни избори, които да легитимират смяната на модела на управление от тоталитаризъм към демокрация. За тази цел комунистическата партия трябва да признае зараждането на нови политически субекти и да

86 Срещата на Андрей Луканов с т.нар. неформали в къщата на Николай Хайтов на 13 ноември 1989 г., когато се правят договорености за подкрепа на новия държавен глава Петър Младенов и предстоящите партийни промени. – Виж: **Василев, Й**. Патила и радости. С.: РК ТИХ-ИВЕЛ, 2002, с. 288–289; **Желев, Ж**. Цит. съч., с. 246–251.

им позволи по демократичен път да заемат властови позиции. Следвайки полския опит, се организира „кръгла маса", където се извършват първите преки разговори между властта и опозицията и се постигат редица договорености и споразумения[87]. Именно на този форум, следен с голям интерес от обществото, започва да се оформя двуполюсната партийна система между демократи и бивши комунисти, а останалите партии, неучаствали в него, биват обречени на маргинализация в политическото пространство[88].

Най-важните решения на Кръглата маса са за промени в действащата конституция, премахването на първичните партийни организации по месторабота, деполитизирането на всички по-важни държавни институции и определянето на дата за провеждането на първите демократични избори за Велико народно събрание[89]. Те са насрочени за 10 и 17 юни 1990 г. Отчитайки новата политическа ситуация, комунистическата партия също предприема редица промени. Най-съществените от тях са смяната на нейното име на Българска социалистическа партия /БСП/ и декларираният път към реформиране и модернизиране[90].

---

87 Кръглата маса, Стенографски протоколи 3.I.1990–15.V.1990.

88 **Кръстев, Ив**. Полупарламентарният режим. Структура и перспективи на партийната система в България (декември 1989 г. – октомври 1994 г.) – В: Преходът в България през погледа на социалните науки. **Съст. Кр. Байчинска.** С.: Проф. Марин Дринов, 1997, 14–37; **Карасимеонов, Г**. Партийната система в България. С.: ГорексПрес, 2006, с. 44–51.

89 Кръглата маса, Стенографски протоколи 3.I.1990–15.V.1990.

90 На 3 април 1990 г. БКП организира общонароден референдум за смяна на името от комунистическа на социалистическа. По партийни документи до тогава в БКП членуват 983 899 души. Около 630 000 души

Съревнованието между новите формации силно се радикализира и до голяма степен рефлектира върху изграждащата се в съвременните условия политическа култура на отделния човек. Следват ожесточена предизборна борба, развихрила се най-вече по страниците на всекидневния печат и стотици проведени митинги, шествия и демонстрации[91]. Въпреки ясно проявените демократични тенденции в обществото и нагласата за промяна, изборите са спечелени от БСП. Опозиционните сили отказват да приемат поражението и ги обявяват за фалшифицирани и манипулирани. Това предизвиква нови обществени брожения, започнали със студентската окупация на Софийския университет[92], преминали през създаването на протестния палатков лагер „Град на истината" и ескалирали до подпалването на Партийната централа на БСП в центъра на София през нощта на 26 срещу 27 август 1990 г.[93] Така началните години на прехода в България задават нова политическа култура, в която трайно се залага пълното отрицание на политическия противник и предложения от него модел за управление[94].

Мощно подетата протестна и антикомунистическа кампания от СДС не позволява на спечелилите социалисти нито да създадат силно коалиционно правителство, каквото е желание-

---

одобряват смяната на името. – Виж: **Баева, И**. България и Източна Европа. С.: Парадигма, 2001, с. 245.

91 **Симеонов, П**. Голямата промяна 1990–1991. Опит за документ. С.: БДИ, 1997, с. 124–282.

92 **Поляков, С.** Нежна революция Ltd. С.: Сиела, 2005, с. 59–63.

93 Виж по-подробно: **Семерджиев, А**. Лято 90. Пожарът. С.: Христо Ботев, 1997, с. 195–242.

94 Подобна теза поддържат и **Евгения Калинова и Искра Баева** – Виж: Българските преходи 1939–2002. С.: Парадигма, 2002, с. 266.

то на Андрей Луканов, нито да пристъпят към така необходимите за страната неотложни реформи[95]. За да уталожи общественото недоволство, БСП предприема някои конформистки действия и след скандала с „танковата касета", на мястото на подалия оставка председател/президент Петър Младенов във ВНС се избира кандидатурата на Желю Желев, изявен противник на бившия комунистически режим и лидер на демократичните сили[96]. На 22 септември е обявено новото социалистическо правителство отново с министър-председател Андрей Луканов. Екип от експерти, ръководен от главния икономически съветник на търговската камара на САЩ д-р Ричард Ран, създава за нуждите на кабинета антикризисна програма „Проект за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България". Въпреки авторитетната подкрепа и препоръки правителството не успява да задейства предвидените реформи. Международната обстановка след разпадането на СИВ и започналата криза в Персийския залив също затрудняват неговите действия, нанасяйки на държавата значителни финансови загуби. В този тежък момент СССР също променя своята преференциална търговска политика и преминава към доларово разплащане със своите дългогодишни партньори. През есента на 1990 г. икономическата стагнация се задълбочава, много стоки от първа необходимост изчезват от снабдителната мрежа, което предизвиква дефицит, спекула и въвеждането на купонна система. Тази ситуация отново изкарва протестиращи хора на

95 Виж по-подробно: **Луджев, Д**. Революцията в… Книга 2. С., 2012.

96 **Семерджиев, А**. Преживяното не подлежи на обжалване. С.: ИК „Труд", 2004, с. 427–452.

улицата. Координирани от синдикатите, в стотици предприятия започват стачки, обхванали за кратко време цялата страна. Изпаднал в безизходица, на 29 ноември 1990 г. Андрей Луканов подава оставка, без да реализира нито една точка от предизборната платформа на БСП[97].

Отчитайки сложността на ситуацията, демократичната опозиция се съгласява да участва заедно със социалистите в създаването на едно ново, този път коалиционно правителство. Неговата основна задача е да проведе първите спасителни мерки за ограничаване на разрастващата се икономическа криза. За министър-председател е избран безпартийният адвокат Димитър Попов, а министерствата са поделени между бившите комунисти, демократите и земеделците. Наречено от медиите „правителство на надеждата" и натоварено със свръхочаквания, то трябва за много кратък период от време да помогне на ВНС да създаде нова конституция, да подготви нов избирателен закон и да задвижи необходимите радикални реформи. На 1 февруари 1991 г. се въвежда належащата либерализация на цените във всички стопански сфери. Това позволява в магазините да се появят много отдавна изчезнали стоки, но шокът от поскъпналите в пъти цени не намалява създаденото социално напрежение.

Работата на парламента около съставянето на конституцията също не върви гладко. Двете основни политически сили непрекъснато си разменят упреци и нападки, често затъват в безсмислени процедурни въпроси и блокират действията на различните експертни комисии. В самата парламентарна група

97 **Ананиева, Н**. Андрей Луканов в парламента. С.: БДИ, 1997, с. 417–421.

на СДС също назрява разкол. Той започва още през декември 1990 г., когато в публичното пространство се появява информация за принадлежността на Петър Берон[98] към структурите на Държавна сигурност преди 10 ноември 1989 г. Тази новина, разпространена от Константин Тренчев, друг изявен опозиционер и синдикален лидер, и от президента Желю Желев, нажежава атмосферата в групата на СДС[99]. Призракът на вездесъщата ДС трайно завладява българския политически живот. През следващите месеци за разсекретяването на досиетата на всички депутати във ВНС се образува парламентарна комисия, която трябва да посочи кои от тях са били обвързани с тайните служби. Изнесените данни засягат предимно народни представители от опозицията, репресирани от комунистическата власт и принудени насилствено да сътрудничат.

Избухналият скандал след огласяването на имената на вербуваните за доносници не позволява на парламента да приеме закон или да заеме конкретна позиция как за в бъдеще да се процедира с наследените архиви на ДС, но затвърдява още по-силно решението на част от сините депутати за предсрочно разпускане на парламента[100]. Те започват да настояват, че БСП няма право повече да остане във властта и нейното парламентарно мнозинство да изработи и приеме новата конституция.

98 Председател на ПГ на СДС и председател на НКС след избирането на Желю Желев за президент на България.

99 „Гръмнаха конфликти, растеше взаимната подозрителност, довчерашни съмишленици започнаха да се подозират един друг, започна подялбата на вътрешни групи и групички" – така описва ситуацията след скандала Александър Йорданов в своята книга. – Виж: **Йорданов, Ал**. Да нарушим сценария! С.: Век 21-Прес, 2006, с. 162–161.

100 **Василев, Й**. Цит. съч., с. 327–332.

Според тях, нейното присъствие пречи за приемането на важни закони и единственото, което се прави, е преразпределянето на държавното имущество и концентрирането му в ръцете на висшата партийна номенклатура[101]. Като крайна форма на протест на 14 май 1991 г. 39 депутати от СДС напускат ВНС. Този акт получава широка публична поддръжка. Въпреки тяхната постъпка парламентът продължава своята работа, подкрепен от останалите представители на демократичната коалиция – социалдемократите, николапетковистите (напуснали по-късно и също не подписали конституцията) и оформилия се либерален кръг около Петко Симеонов. Разделението в опозицията вече е факт и това се отразява на бъдещото ѝ присъствие на политическата сцена.

В разгара на лятото и отново в крайно изострена обществена атмосфера ВНС изготвя Конституцията на Република България. Тя е тържествено подписана на 12 юли 1991 г. от 309 депутати, напълно достатъчни за нейното легитимно приемане[102]. След този акт изборите за нов парламент са насрочени за 13 октомври 1991 г. В тях бившата единна опозиция участва чрез три различни формации: СДС-движение, чието ядро представлява групата на 39-те; СДС-център, съставено от БСДП и ПК „Екогласност", и СДС-либерали, където влизат Зелената Партия и Клубовете за гласност и демокрация. За самостоятелно участие в изборите се регистрират и БЗНС-Никола Петков и БЗНС- единен. С изключително малка преднина печели СДС-движение, успяло първо да се регистрира в избирателната комисия и да се представи пред миналогодишните избиратели

101 Пак там.

102 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 274.

на единното СДС със синята бюлетина – цвят, превърнал се основен символ на опозицията. Останалите СДС-та, както и БЗНС-единен и БЗНС-Никола Петков, не прескачат четирипроцентната бариера и остават извън парламента[103].

Разликата от процент и половина не позволява на СДС широко мнозинство и го принуждава да потърси парламентарната подкрепа на Движението за права и свободи, третата и последна по избирателен вот партия в новия парламент. Това взаимодействие ще се окаже нож с две остриета за демократичните сили. За първи път от четирийсет и шест години бившата комунистическа партия изпада в ролята на опозиция. На 8 ноември 1991 г. България получава първото си самостоятелно, демократично правителство с премиер Филип Димитров. Декларирайки своята победа с крилатата фраза „с малко, но завинаги", то си поставя амбициозната задача да започне реалната смяна на системата[104]. Завършва първият етап на българския преход. Подобна периодизация се налага от само себе си, защото в края на 1991 г. дългоочакваната смяна във властта е факт и демократичната опозиция поема управлението на страната с амбициозната задача да трансформира комунистическия режим в парламентарна демокрация с пазарна икономика. Това задава и изисква нова стратегия от СДС, променяща изцяло поведението и нагласата на управляващите политици и техните поддръжници, включително и на печатния им орган – вестник „Демокрация".

103 СДС-движение получава 34,36 %, БСП – 33,14 %, на трето място се нарежда ДПС със 7,55%.

104 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 282–287.

2. Възникване и оформяне на посткомунистическата всекидневна преса

Подборът за анализ на разгледаните тук всекидневници се дължи преди всичко на тяхното огромно обществено въздействие в началото на прехода. Те възникват или се развиват, следвайки и задоволявайки потребностите на хората в започналото преломно време. През последвалите години доверието, засвидетелствано от многобройната им аудитория, се оказва индикатор на това влияние. Зад яростните битки, водени помежду им, за свободата на словото, правото за коректна информираност и истината за състоянието на държавата, вестниците разпространяват послания и създават отношение. Отношение, определящо до голяма степен спецификата на политическата култура на техните читатели и привърженици, съчетано с характера на историческото време и етническите, народопсихологически, социални и обществени особености на българския народ.

2.1. Вестник „Дума"

Вестник „Дума" се явява като пълноправен приемник на дългогодишния официален орган на БКП – „Работническо дело", най-яркото отражение на политиката на управляващата партия и както го характеризира Димитър Иванов „…изразител и носител и на всички онези недъзи, неуспехи и извращения, допуснати през този период в управлението на страната, в нейния духовен живот и в частност в журналистиката"[105].

105 **Иванов, Д**. Левият вестник в България (1892–2000). Социална

След започналите промени, поемайки път към „демократичен социализъм", компрометиралата се чрез своето управление комунистическа партия предприема редица мерки за промяна на облика си в зависимост от новосъздадената политическа ситуация. Извършените вътрешнопартийни смени по високите върхове на йерархичната ѝ структура и широко пропагандираният нов курс не са достатъчни да убедят обществото, че това не са само „козметични процедури"[106]. Затова на 3 април 1990 г. сред членовете на БКП е проведен общопартиен референдум, на който партията променя своето име на Българска социалистическа партия (БСП), а нейният официоз се преименува на вестник „Дума". За главен редактор на „новия" всекидневник е избран Стефан Продев, изтъкнат журналист и публицист, с голям авторитет и дългогодишен опит, определян като един от най-ярките личности на своето съвремие. Харизматичната му фигура, украсена с известен „дисидентски ореол", успява да събере около себе си млад екип от талантливи „пера", сред които може да се изтъкне Валери Найденов, привлечен от друг казионен всекидневник – „Отечествен фронт". Всъщност неговото име се свързва преди всичко със започналия да излиза година по-късно „24 часа", но краткият му престой в социалистическия официоз дава дълбоко отражение върху бързата и положителна промяна на

ангажираност, национална отговорност. С.: БДИ, 2000, с. 141, 181–183.

106 Има се предвид проведеният пленум на ЦК на БКП (11–13декември 1989 г.), на които от партията е изключен Тодор Живков и извънредният 14 конгрес (30 януари – 3 февруари 1990 г.), когато за председател е избран Ал. Лилов и е приет Манифест за демократичен социализъм. – Виж: **Калинова, Е., И. Баева**. Българските преходи 1939–2002. С.: Парадигма, 2002, с. 254–256.

начина на списване, която той претърпява[107]. Само за няколко месеца екипът успява да „обърне хастара на старото Дело”[108], изграждайки модерна визия и атрактивен начин за поднасяне на информация. В уводната статия на първия брой Продев изразява намерение да създаде вестник с нови професионални идеи, който да стане обществена трибуна с национално значение[109]. И това бързо проличава. Започналото отърсване от идеологическите догми му позволява да се откъсне от руслото на тяснопартийната принадлежност и да се доближи до реалните потребности на жадния за обективна информация читател. Ръководството на „Дума” умело реорганизира наследената материална база и финансова подкрепа с цел да разшири читателската си аудитория извън членовете на БСП. Относително високият и стабилен тираж, който вестникът поддържа до края 1991 г., показва, че се е справил с тази задача. Непосредствено след изборите през 1990 г. много от членовете на СДС споделят идеята, че комунистите са спечелили именно благодарение на професионалната пропаганда на всекидневника, а по-късните анализатори ще признаят, че след редакционните промени „Дума” наистина е станал един нов вестник – разнообразен, оригинален, нападателен, безсрамен, но и въздействащ[110].

---

107 Виж по-подробно: **Найденов, В**. Преди да се роди вестникът и малко след това. – Във: Вестникът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов, Р. Янков**. С.: ИК „Труд”, 2001, с. 25–66.

108 Думи на Стефан Продев, предадени от В. Найденов. Пак там, с. 42.

109 **Редакционна**. Най-масовият вестник у нас промени името си. – Дума, бр. 1, 4 април 1990.

110 **Евтимов, Ив**. Спомени за прехода. С.: ИК „Кота”, 2005, с. 119.

2.2. Вестник „Демокрация”

Вестник „Демокрация” възниква при съвсем други условия. Още при самото си образуване опозиционните сили изпитват нужда от свои собствен политически всекидневник. Притежанието на такъв е част от публичната им легитимация и важно условие за пропагандирането и разпространението на техните идеи. В своите спомени Петко Симеонов е категоричен: „Създаването на вестник беше обща идея, всички си давахме сметка за ролята му в политическия живот […] Излезеше ли един не казионен вестник, при държавния монопол върху хартията, това отваряше вратите за свободата на писаното слово”[111]. Поради тази причина едно от основните изисквания на СДС при преговорите на Кръглата маса с управляващите комунисти е държавата да им предостави сграда за политическа централа, както и разрешение и субсидии за издаването на вестник. Срокът, поставен за изпълнение на това искане, е до 16 януари 1990 г. На тази дата след като тези изисквания не са удовлетворени, групата на СДС демонстративно напуска заседанието на Кръглата маса[112]. След известно забавяне на 12 февруари излиза първият брой на „Демокрация”. За главен редактор е избран литературният критик Йордан Василев, а за изпълнителен директор Петко Симеонов.

Началният старт на вестника е неорганизиран и

111 **Симеонов, П**. Голямата промяна 1989–1991. Опит за документ. С.: БДИ, 1997, с. 138.

112 Пак там.

хаотичен[113]. Създаването му, освен че среща невъобразим ентусиазъм, изпитва и големи трудности. Първоначалното обсъждане на концепцията на вестника се извършва в дома на писателя Димитър Коруджиев, където постепенно се събира бъдещият екип. Едни от привлечените опитни журналисти са Георги Георгиев-Геш (в. „Отечествен фронт"), Георги Лазаров (сп. „Общество и право"), Ева Димчева (в. „Труд") и Пламен Крайски (в. „Кооперативно село")[114]. Въпреки това недостигът на професионалисти силно личи най-вече от публикуваните в началото материали. Ето какво споделя за този период Георги Асьов: „В продължение на месеци в редакцията цареше неукротима анархия и паника, всичко се вършеше на момента, с възможно най-големите усилия и грешки"[115]. Първите средства, необходими за нормалното протичане на издателския процес, се набавят основно от стотици привърженици, приижащи в редакцията на ул. „Раковски" № 123, за да дарят своята лепта за демокрацията[116]. Началният брой на вестника е посрещнат с молебен от отец Христофор Събев и с тържество от ръководството на СДС. Главният редактор въвежда принципа материалите да отиват направо за печат, без да бъдат редактирани. Така според него се показва стремеж да се афишира свободолюбивият дух на всекидневника. Въодушевени хора от цялата страна всекидневно се обаждат на служебните телефони

113 „Истината е, че „Демокрация" се роди като света – от Хаоса". Думи на Георги Асьов, журналист във вестника. – Виж: Голямата промяна…, с. 658–662.

114 **Василев, Й**. Цит. съч., с. 299–300.

115 **Асьов, Г**. За началото на вестник „Демокрация". – В: Голямата промяна..., с. 658–662.

116 **Василев, Й**. Цит. съч., с. 301.

или посещават редакционните помещения, за да предлагат своите услуги и да помагат с информация и съвети. Според мнението на Петко Симеонов техният добросъвестен порив в повечето случаи води до объркване и заблуждаване. Понякога публикуваната информация по страниците на вестника излиза неточна и не добре аргументирана[117]. Въпреки това само след месец тиражът на всекидневника от 70 000 се вдига на 150 000, а в деня на първите избори през 10 юни излизат 450 000 броя[118]. Основната му цел е ясно изразена – курс към консолидиране на демократичните сили, победа на предстоящите избори, смяна на управляващия модел и разобличаване грешките и престъпленията на комунистическия режим. Започналите още в началото словесни престрелки между политическите противници „Дума" и „Демокрация" осезателно задълбочават и изострят идейните противоречия сред своите привърженици.

Като следствие от „неочакваното" изборно поражение на 3 септември 1990 г. ръководството на вестника се сменя и директор става Георги Спасов, а за главен редактор е поканена известната журналистка Румяна Узунова. Поради нейната ангажираност в радио „Свободна Европа" тя не може да се присъедини пълноценно към екипа и нейното място се заема от Волен Сидеров (изпълнявал длъжността главен редактор от 19 септември 1990 г. до 11 февруари 1992 г.)

2.3. Вестник „Труд"

Третият избран вестник е всекидневникът на

117 **Симеонов, П**. Цит. съч., с. 376.

118 **Василев, Й**. Цит. съч., с. 305.

българските профсъюзи – „Труд". В бурното време след 10 ноември профсъюзите декларират откъсване от комунистическата партия и за кратко време се трансформират в Конфедерация на независимите синдикати в България (КНСБ). За периода 1989–1991 г. вестникът запазва финансовата си обвързаност със синдикатите, което до известна степен му позволява да се предпази от неизбежните по онова време открити партийни обвързвания. През декември 1991 г. под угрозата от спиране и конфискация след гласуването на първо четене в парламента на Законопроекта за имуществото на БКП, БЗНС, ОФ, ДКМС, САБПФК и БПС в. Труд решава да мине на собствена самоиздръжка и се разделя със своя досегашен издател КНСБ[119]. Все пак се декларира, че ще си остане синдикален всекидневник и ще брани каузата на независимия синдикализъм.

Преди промените през 1989 г. „Труд" е един от сериозните всекидневници със стабилна аудитория и тираж. Историята на неговото издаване започва на 1 март 1936 г. като седмичник и печатен орган на казионния Български работнически съюз. Последният брой излиза на 5 септември 1944 г. След 9 септември се създава нова професионална организация – Общ работнически професионален съюз (ОРПС), а на 20 октомври се появява и нейният орган „Знаме на труда", отново седмичник. През 1946 г. по инициатива на тогавашния главен редактор Борис Милев-Огин и с решение на Секретариата на ЦК на БРП (к) на 15 септември става всекидневник и променя името си на „Труд"[120].

119 **Редакционна**. Към читателя. – Труд, бр. 248, 23 декември 1991.

120 **Панайотов, Ф**. Страници от биографията на „Труд". – В:

В ретроспективен поглед назад вестникът е представен като стъпил на здрави журналистически традиции през годините и опитващ се да отстоява доколкото е възможно, на всепоглъщащата тоталитарна идеология и да пази професионално поведение[121]. През 1987 г. дори успява да публикува поредица репортерски разследвания на журналиста Георги Тамбуев. Под заглавие „Корупция, облечена с власт" се изнася информация за корупционните практики на прокурор от гр. Етрополе, близък до висши партийни величия. За тези разкрития от вестника временно са уволнени Тамбуев и главният редактор Дамян Обрешков[122]. Динамичните политически промени след 10 ноември 1989 г. веднага се отразяват върху маниера му на списване. Умерената позиция, която заема едновременно спрямо управляващите и възникващата демократична опозиция, му помага да запази и постепенно да увеличи своята аудитория. Според писателя Георги Господинов въпреки че е вестник с минало, той успява да превърне това в преимущество, залагайки на читатели, които не скъсват с навиците си отведнъж и предпочитат един по-приемлив и не толкова агресивен коментар на политическите събития[123].

От януари 1991 г. Тошо Тошев сменя Дамян Обрешков на поста главен редактор. Тази промяна действа много положително на редакционната политика и позволява

Лидерът…, с. 45–67.

121 Виж по-подробно: Лидерът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов и др.** С., 2002.

122 **Тошев, Т**. Вестникът с характер. Интервю. – В: : Лидерът…, с. 5–12.

123 **Господинов, Г**. Прелъстяването на пазара. – В: Лидерът…, с. 140.

постепенно да се изгради съвсем нова финансова концепция. След отделянето от синдикатите се създава акционерно дружество, при което собственици на вестника стават самите журналисти[124]. Подобна мотивация се оказва доста благоприятна и в. „Труд" заема стабилна позиция на пазара, претендирайки за независимост, за разлика от явната обвързаност на партийните всекидневници. Това поведение му помага да избегне колизиите на политическата конюнктура и след 1996 г. на базата на отчетените тиражи се обявява за най-четения вестник в България. Както беше споменато, в началото на разглеждания тук период всекидневникът е все още орган на Централния съвет на Българските професионални съюзи, казионна структура на комунистическия режим, които в средата на 1990 г. се преименуват в Конфедерация на независимите синдикати в България. Органическата връзка с партията е ясно изразена в стила и езика на поднесените материали. С идеята за откъсване от БСП започва и смяната на тона и естеството на публикациите. Нараства критичността към управляващите и стремежът вестникът да се приема като политически безпристрастен и ангажиран с реални и синдикални проблеми. Това му позволява един по-обективен и дистанциран поглед към всекидневните събития на заобикалящата го действителност.

2.4. Вестник „24 часа"

За разлика от в. „Труд", „24 часа" е изцяло рожба на „новото време" след 1989 г. Много медийни специалисти го

124 Виж: **Тошев, Т**. За лъжата, Жан, Иван и другите. С.: ИК „Труд", 2003, с. 218–236, 285–304.

определят като явление на вестникарския небосклон. Появата му е предшествана от седмичника „168 часа", започнал да излиза през 1990 г. Успехът, който предизвиква с новата си визия и интересно поднасяне на новините, позволява на собственика Петьо Блъсков и създадената от него „Прес група 168 часа" да пусне на пазара и всекидневен вариант. Така на 18 април 1991 г. се появява „24 часа" в новаторския за България таблоиден формат[125]. Други основни характеристики, които стават негова запазена марка, са врязаният в текста миниатюрен портрет на героя от новината, заглавия, които преливат в самия текст на статията, обърнатият словоред на встъпителното изречение и страници за бизнес информация с таблица на валутните курсове. Напълно новата стилистика е създадена с цел читателят да получава максимално количество информация, заемаща минимално пространство. Още в първия си брой, в коментарен текст на последната страница, наречен „уводна статия", издателите заявяват неговата задача – „ще подкрепя либералната демокрация, частната инициатива и свободния пазар"[126]. Обявил се за „напълно граждански по дух"[127], вестникът олицетворява преди всичко своя издател и образувалия се около него кръг от частни предприемачи, създатели на Съюза за стопанска инициатива на гражданите – Валентин Моллов и банкерът Венцислав Йосифов. В началните години на прехода това са част от хората, които пропагандират

125 Таблоидният формат представлява сгъване на листа на А3 и е характерен за „жълтите" издания на западноевропейската преса.

126 **Янков, Р.** Кратка история. – Във: Вестникът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов, Р. Янков**. С.: ИК „Труд", 2001, с. 13–21.

127 Пак там.

идеята за бързо всенародно забогатяване, необходимостта от частна собственост и твърдо заявена проява на инициативност .

Организирането на издаването на нов вестник в началото никак не е лесно. Освен трудното набавяне на хартия, което тогава се регулира от държавата, са необходими помещения за редакция и опитни журналисти. От фалиралия комсомолски вестник „Народна младеж" се освобождават няколко стаи в Полиграфическия комбинат и десетина талантливи млади професионалисти, сред които Венелина Гочева, Юлий Москов и Васил Захариев[128]. Към екипа скоро се присъединяват и репортери, работели преди това във вестниците „Дума" и „Демокрация". За главен редактор е назначен Валери Найденов, поставил си за задача да създаде вестник, обслужващ преди всичко читателите с поднесената информация и обединяващ „сини" и „червени" в една аудитория[129]. Афишираната претенция на в. "24 часа" е да се превърне в „модел и дори калъп за всички други вестници, да промени езика, мисленето и представите на едно цяло поколение българи", като че ли успяват в началото и това проличава в тиража[130]. В края на 1991 г. вече е пръв по ръчни продажби и втори по тираж след в. „Дума". От месец януари следващата година той става най-масовият вестник в България и надвишава всички всекидневници, взети заедно[131]. За бързия успех на вестника,

128 Пак там.

129 **Найденов, В**. Преди да се роди вестникът и малко след това. – Във: Вестникът…, с. 25–66.

130 **Янков, Р.** Кратка история. – Във: Вестникът…, с. 13–21.

131 Пак там.

въпреки финансовата стагнация, връхлетяла обществото, огромна роля изиграва ориентацията му. Според Росен Янков, дългогодишен негов журналист, в. „24 часа" се харесва „заради духа на новото и заради усещането за свобода, които носи в себе си. […] Той първи разграничава обществото от държавата, държавата от родината, народа от управляващите"[132]. Неговата първа поява на вестникарския пазар е съпроводена със сензационното заглавие: „Депутат социалдемократ поиска смърт чрез удушаване за независимия печат" и обвиненията, че депутати от различни партии „мислят по сталински", след като приемат внесеното изменение в закона за данък върху оборота и акцизите, чрез което от налози се освобождават само партийните издания. Тази поправка е характеризирана на страниците на вестника като: „най-комунистическия документ след Комунистическия манифест". Това силно начало веднага разкрива на аудиторията, какви ще бъдат основните му приоритети[133]. А именно – никакви политически пристрастия, слугувания и компромиси с истинността на изнасяната информация. През последвалите години става ясно доколко успява да запази тези свои намерения.

* * *

Преди да се пристъпи към по-обстоен преглед на двата партийни вестника „Дума" и „Демокрация", не трябва нито за момент да се забравя тяхната основна цел, а именно да

132 Пак там.

133 Редакционна. Смърт чрез удушаване за независимия печат. – 24 часа, бр. 1, 18 април 1991.

представляват и защитават интересите на своите политически формации. Едновременно създават образа им в публичното пространство и в същото време го легитимират. Обслужвайки своите партии, те захранват и политическото знание на читателите си с послания и отношение към злободневните теми на всекидневието. Така вестниците се превръщат в едни от основните медиатори на политическа култура и послания към читателската аудитория. На страниците си те представят гледни точки първо от позицията на своята идеологическа принадлежност и чак след това защитават обективността като право на информираност.

Споделям наблюденията на историка Румен Даскалов, че в началото на прехода е силна тенденцията, в зависимост от политическите си възгледи и пристрастия, много хора да приемат казаното в своя партиен вестник като „истина от последна инстанция" за събитията и нещата, а не като определена перспектива към тях[134]. Поради тази причина, за да се получи една по-ясна картина, е необходимо да се погледнат и материалите с политическа тематика на обявилите се и започнали да се самовъзприемат като независими всекидневници. Интерес представлява доколко в поднесената от тях информация също може да се улови отношение и усеща ли се подхранване на симпатия и привързаност към различните политически формации. Проследяването на динамичните събития след 10 ноември 1989 г. през погледа на четирите всекидневника с акцент преди всичко върху излъчваните послания и подхранваните ориентации при интерпретацията на политическите новини и събития ни дава отговор на основния

134 **Даскалов, Р**. Цит. съч., с. 96.

въпрос за ролята на пресата в изграждането на съвременната българска политическа култура.

3. Политически употреби на миналото и стратегии за настоящето

За повечето българи оставката на Тодор Живков, дългогодишния несменяем партиен и държавен ръководител, е неочаквана и изненадваща, въпреки повишения интерес към динамичните международни събития. Няма съмнение, че след трийсет и пет години на върха той се приема за даденост, а неговият образ и маниер на управление са се сраснали с образа на комунистическата партия и държава. Независимо че смяната става без вътрешнопартийни сътресения и целѝ запазване на статуквото, хората инстинктивно започват да усещат, че промяната настъпва и в България. Това е една от причините само за няколко дни политическите страсти да завладяват придобилите инертност по времето на комунизма маси. Чувството, че системата трябва да се промени и страната да поеме по нов път, все по-силно обзема тяхното съзнание. За по-малко от 10 дни (първият митинг е на 18 ноември) всекидневието на хората в големите градове започва да се разпределя между различни и всекидневни митинги и демонстрации, на които непознати за тях личности им обясняват, че са живели в заблуда и им обещават нов, различен строй на управление (понятието демокрация все още е лишено от съдържание за голяма част от мнозинството, то тепърва ще започне да се пълни със смисъл и затова ще бъде използвано от автора предпазливо – б.а.). В малките населени места

емоциите също са големи, познатите се събират във формална и неформална обстановка, обсъждат, коментират, гледа се колективно телевизия, разменят се вестници и дочути от другаде мнения и обяснения за случващото се. Покачващата се еуфория „до сълзи" и бездействието на милиционерските органи и ДС носи усещането, че този път сами ще участват и задават тона на започващите процеси.

Към днешна дата, след толкова много години и политически събития, погледът назад е лишен от емоционални изблици – „исках промяната, защото последните години се усещаше, че нещата не вървят на добре, но не вярвах, че проходът ще мине бързо, нацията ни е тромава…"[135]. Дистанцията на времето позволява личните прозрения за същността на промяната да притежават и негативен оттенък: „Един строй не може да се събори с викове. Те (управляващите комунисти – б.а.) сами са искали да се промени, за да вземат имотите…, всичко е било да вземат парите…"[136]. Това, което всъщност присъства в преобладаващите мнения, е признанието, че никой не е имал ясна представа за това как ще се извърши смяната на системата и по какъв начин „комунистите ще се променят или ще сдадат властта". За много хора сращането на партията с държавната власт и управляването с всевъзможни репресивни методи на действие, довели до потъпкването на елементарни човешки права и свободи, прави невъзможна нейната промяна. Поради тази причина те са склонни да насочат своето внимание

135 Респ. С. А., жена, род. 1952 г. в гр. Нова Загора, полувисше образование.

136 Респ. Т. В., мъж, род. 1945 г., живее в гр. Нова Загора, средно специално образование.

към новозараждащите се политически субекти, стига те да предложат адекватна алтернатива за бъдещото управление на страната. Образуването и съюзяването на дисидентските организации, тяхното излизане на политическата сцена и острите им антикомунистически декларации мобилизира новоподмененото партийно ръководство да търси ефективни стратегии и програми за задържане на старите и привличане на нови членове и симпатизанти. Въпреки че начело застават неопетнени (а би могло да се каже и непознати) политически физиономии, зад тях стои целият и непокътнат пропаганден апарат на БКП, опитен и тактически по-подготвен за предизвикателствата на зараждащия се партиен плурализъм.

3.1. Мимикрия и / или промяна – медийната стратегия на БСП

В началните месеци след трансформацията си вестник „Дума" има най-голямата читателска аудитория и най-трудната задача. Той трябва да изгради новото социалистическо лице на бившите комунисти, чиято основна цел е да запазят своята политическа и икономическа власт въпреки настъпващата демократизация. Още в първия брой се декларира: „Партията отива към нова идейна и политическа ориентация. […] Промените засягат същностната характеристика на партията и целят да я превърнат от тоталитарна в социалистическа"[137]. С ключова дума промяна предизборната платформа на БСП е отпечатана в няколко поредни броя. На страниците си

137 **Тодоров, В**. Добре, но как: чрез ляво или дясно движение. – Дума, бр. 1, 4 април 1990.

всекидневникът подема кампания за превръщането ѝ в „модерна политическа партия", която ще наблегне върху „ценности като образованост, кристална морална чистота, достойнство и почтеност, демократизъм, вярност към социалистическия идеал"[138]. В „дълбокото и реално" обновление „новите" социалисти виждат своя „исторически шанс" да продължат да управляват. Техните действия са насочени именно към запазване на политическото статукво.

Отчитайки мощния демократичен порив, обладал обществените настроения, партията е силно заинтересувана да промени изцяло визията си. Тя се стреми да направи това не само в очите на своите членове и поддръжници, но и да омилостиви мнозинството, което желае тотална политическа промяна. Затова смяната на нейното име е знакова и е начален сигнал за поемането към известна идейна преориентация. Преименуването крие в себе си и друга стратегия, чрез него се открива възможност за прехвърлянето на вината на „предишната БКП", удобен параван за всички обвинения, които опозицията и обществото ще отправят към управляващата партия.

Няколко са основните задачи, стоящи пред реформиращите се комунисти и начертани от новото партийно ръководство. На първо време трябва да се освободят от негативите, които техният режим е натрупал през изминалите четирийсет и пет години, да представят на широката общественост приемлива и адекватна форма за бъдещо управление и да излязат от предизвиканата международна

138 **Редакционна**. Заседание на Висшия партиен съвет. – Дума, бр. 1, 4 април 1990.

изолация[139]. На пръв поглед това изглежда невъзможно. Почти във всички бивши източноевропейски сателити, без Румъния, комунистите вече са свалени от власт и начело са демократични правителства, съставени от предишни дисидентски организации. Новите лица, заставащи начело на партията, трябва ясно да покажат волята за промяна и да заменят старите компрометирали се лидери. „Смяната на караула" се извършва ефективно и безпроблемно. На преден план излизат нови генерации на стари комунистически фамилии (Андрей Луканов, Георги Пиринski, Красимир Премянов и Филип Боков), дългогодишни дипломати от кариерата (Петър Младенов, Бойко Димитров) и партийни дейци, които не са се ползвали с доверие и не са били приближени на Тодор Живковия режим (Александър Лилов и Александър Томов). Заставайки начело, те умело изтласкват от публичното пространство имената на ген. Добри Джуров, Димитър Станишев и Йордан Йотов. Това са партийните функционери, които, въпреки че са от най-близкото обкръжение на „Първия", го принуждават да си подаде оставка на историческия пленум в края на 1989 г.[140] След този акт те постепенно слизат от политическата сцена и приключват своята кариера, изолирани от ключови властови позиции и извън медийното внимание.

Създадената от Висшия партиен съвет след 10 ноември комисия по партийна етика за кратко време изключва десетина ръководни лица, чийто имена са пряко обвързани

139 **Редакционна**. От диалога – към конкретни стъпки. – Труд, бр. 7, 11 януари 1990.

140 Виж по-подробно: **Трайков, Б**. 10 ноември, превратът 1989. С.: ИК „Труд", 1999; **Чукрин, Г**. Записки от тоталитарното време. Краят. С.: Изток – Запад, 2007.

и натоварени с негативите на тоталитарния режим, с което счита промяната за извършена. В светлината на прожекторите се появяват политици, способни да спечелят доверието на своите привърженици и да подготвят партията за смяната на системата. След отстраняването на Тодор Живков те вече са се увенчали с ореола на „реформатори" и трябва да продължат своите „перестроечни" действия. А те се състоят в отделянето на партийния апарат от държавните институции, запазване на членската си маса и икономически позиции, както и оцеляване в ситуация на парламентарна демокрация и пазарна икономика, без могъщата и всестранна подкрепа на СССР[141]. За тази трансформация основна роля трябва да изиграе техният партиен официоз с главна задача да покаже новото лице на партията и решителната воля за промяна. „Промяната започнахме ние. Не други, а лидерите на БСП на 10 ноември отвориха пред страната вратата към демокрацията"[142]. Заявеното самочувствие чрез това твърдение е стремеж да се покаже сила и самообладание пред своите привърженици и същевременно да се омаловажат и изолират претенциите и действията на консолидиращата се опозиция.

Нещо повече – умишлено търсеният положителен кредит на доверие и защитаваната позиция на истински подбудители за смяната на системата предизвикват сензационното огласяване

141 Въпреки намесата при смяната на Т. Живков Горбачовата КПСС и разпадащият се Съветски съюз затъват в собствените си проблеми и губят интерес към процесите в източноевропейския регион. Подобна теза поддържат: **Калинова, Е., И. Баева.** Българските преходи 1939–2002. С.: Парадигма, 2002, с. 258.

142 Предизборна платформа на БСП. Промяна за всички. – Дума, бр. 2, 5 април 1990.

във вестника на един неизвестен дотогава факт на масовата аудитория. На 24 октомври 1989 г. Петър Младенов, тогава министър на външните работи, депозира оставката си от поста чрез писмо, изпратено до Тодор Живков, в което си позволява остра критика персонално към него и към политиката му на управление. Въпреки проявената дързост, предизвикала силна изненада сред висшия ешелон, оставката не е приета. Тя по-скоро се възприема като сигнал, че назряващите промени в ръководството са неизбежни и наближава краят на една епоха. Зад гърба на разбунтувалия се външен министър стои Михаил Горбачов и предизвиканите от неговите действия и промени в целия Източен блок[143]. Октомврийското писмо на Петър Младенов, появило се на страниците на в. „Дума" на 9 април 1990 г., се представя като генералния повод да се състои смяната на Тодор Живков на ноемврийския пленум, отворил вратите на демокрацията и създал условия за ликвидиране на тоталитарната система[144]. „Днес опозицията твърде шумно ни убеждава, че 10 ноември едва ли не е нейно дело. […] За щастие на народа ни здравите сили в партията изпълниха дълга си без страх и с чувството за историческа отговорност"[145]. Партията, „спасителка на родината", много умело използва подобни „PR акции" и разчита на ефекта, който има дори и върху привържениците на опозицията.

---

143 По-подробно виж: **Недев, Н**. Десети ноември. С.: Изток – Запад, 1999; **Чукрин, Г**. Записки от тоталитарното време. Краят. С.: Изток – Запад, 2007; **Трайков, Б**. Превратът – 10 ноември 1989. С.: ИК „Труд, 1999.

144 **Редакционна**. Документът, който предизвика 10 ноември. – Дума, бр. 7, 9 април 1990.

145 Пак там.

Изграждането на образа на комунистите – реформатори като истински рушители на едноличния режим е задействан с пълна сила. Неговото конструиране и вплитане в „новото лице" на БСП е един от основните легитимационни сюжети, който се използва за въздействие и оформяне на политическата култура на социалистическите симпатизанти. Те искрено са вярвали и мислели, че в партията са хората, които „могат да дръпнат България напред". При някои привърженици е съществувало и твърдото убеждение за това. Мобилизирането на обезверената и разколебана членска маса е задължителен елемент за успех в тежките политически битки, които предстоят за стогодишната партия. Заявеният нов курс по никакъв начин не променя манипулационните стратегии на социалистите, чрез които години наред са успявали да залъжат и неутрализират недоволството на народа.

Трябва да се отчете и още един немаловажен факт. Всепоглъщащото присъствие на „Партията" за такъв дълъг период от време в живота на много хора преди 10 ноември 1989 г., е довело до нейното възприемане като нещо неотменно и константно. Това личи преди всичко в начина на нейното назоваване – не с използването на официалното ѝ име БКП или БСП, а чрез заместването му във всекидневната реч от обобщаващото съществително. За тях назоваването на комунистическата/ социалистическата партия по този начин е израз на особена символика. В своето изследване върху политическата субгрупа на социалистическите привърженици етнологът Веселин Тепавичаров обръща внимание, че за част от тях тя играе ролята на някаква съкровена величина, извън контрола на обикновените хора. Те я възприемат като система

от ценности и правила, която създава едно почти свещено чувство на приобщеност[146]. Примери за това свое тълкуване авторът дава с различните твърдения на информатори, в които те разсъждават за тази все пак политическа формация като някакъв изначален разпоредител в живота им, обвързан с всеки аспект от съществуването им. Това създава у тях една извънредна отдаденост към „Партията", която е способна да преодолее превратностите на времето.

Поради тази причина отношението към БСП е свързано със силна емоционална привързаност, която не може да бъде разклатена дори от нейните ръководители. За тях след 10 ноември 1989 г. се смята, че са изложили и компрометирали „Партията" с некадърното си управление. Затвърждава се мнението, че социалистическата идеология и ценности са добри, но техните изпълнители са ги провалили. При работата на терен можеха да се чуят и следните носталгични обобщения: „Партията не е лошо нещо, но управниците й не стават"[147]. В своите наблюдения върху развитието на политическите нагласи на левите привърженици след началото на прехода социологът Петър-Емил Митев стига до заключението, че членовете на партията се идентифицират не толкова като комунисти,

146 **Тепавичаров, В**. Политическите субгрупи на сталинистите и социалистите в Карнобатско и Сунгурлалрско в края на XX и началото на XXI век. Етноложки очерк върху техните политически ориентации. – В: Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Сборник в памет на проф. д-р Делчо Тодоров. **Съст. М. Василева.** Варна: Зограф, 2008, с. 231–254.

147 Респ. С. В., мъж, род. 1943 г. в с. Еленово, Новозагорско, средно специално образование.

колкото като „партийци”[148]. Тук перспективата е обърната. В динамичните години след промените идеологията започва да не е толкова важна, много по-силна е съпричастността към вече създадената общност, еднакво минало и етикет. Възможно е и това да е тягата, която държи и мобилизира твърдия електорат на БСП в тежките предизборни битки.

Навлизайки в ситуация на публично открита висока критичност, нещо, с което преди никога не се е сблъсквала в своето управление, БСП развива от страниците на в. „Дума” внушението, че на България ѝ е необходима именно лява партия и проповядваната от нея идеология. „Тежка, но неумолима е съдбата на великите общочовешки постижения – те всички неизменно минават през огъня на изпитанията […], защото социализмът, т.е. свободата, демокрацията, социалната справедливост, равенството, солидарността и социалната сигурност – са непреходни човешки ценности”[149]. Демократичното „облагородяване”, което се прави на социалистическата теория, е съзнателно търсен ефект да се неутрализират антикомунистическите настроения, разпалвани яростно от младата опозиция в публичното пространство. „Колкото и да е силен антикомунизмът, нито едно общество не може да се развива без алтернатива. Абсолютният монопол на десните сили неизбежно ще доведе до същите последици, както и господството на авторитарните системи”[150].

148 **Митев, П.** Преходът и пуките за българската левица. – В: Преходът. Изследвания по история на социализмът в България. Т. 3. С.: ЦИПИ, 2011, с. 16–59.

149 **Редакционна**. Документът, който предизвика 10 ноември. – Дума, бр. 7, 9 април 1990.

150 **Хлебарова, Ив**. Бъдещето е на левите партии. – Дума, бр. 3, 6

Моделите на управление, зад които застават двете основни политически сили, се конституират около оста социализъм – антисоциализъм / комунизъм – антикомунизъм и поради една друга причина – това са най-лесно разпознаваемите кодове на политическото мислене и говорене в началните години на прехода. Подходът на отрицанието засяга и повечето урбанизационни успехи, постигнати в страната при комунистическото управление. Това рефлектира върху много хора, които се чувстват съпричастни към тези процеси, без настойчиво да поддържат социалистическата идеология. „Що сгради се настроиха, що пътища, как тъй казаха, че всичко било лошо през комунизма…, не можеше с това тотално отричане на всичко. Да се спечели народа трябваше по-умерено…"[151]. От позицията на изминалото време някои политици от СДС ще признаят грешката, че е трябвало в своята политическа стратегия да обърнат внимание върху афиширането на демократичните ценности, а не върху този „гнусен антикомунизъм – черепите, лагерите…"[152]. Концентрирането на тяхната риторика в тази насока се оказва една от големите грешки на сините, лишавайки ги от възможност за печелене на нови привърженици и широка социална база.

Още в първите си броеве в. „Дума" поема инициативата да представи процесите, случващи се в партията и България, като естествена закономерност и част от пътя, който са

април 1990 г.

151 Респ. В. В., мъж, род. 1935 г. в с. Еленово, Новозагорско, полувисше образовние.

152 ***Елитът*** и промяната в България. Свидетелства на първата вълна политици. **Съст. Д. Варзоновцев**. С.: БДИ, 1998, с. 161.

извървели други европейски страни с подобна съдба. Това е друг голям легитимационнен сюжет, развиван и поддържан от партийния официоз, който трябва да покаже волята за промяна на бившите комунисти. Стремежът към „мирен преход" се оказва характерен за много страни, преминали от една форма на управление в друга. В поредица интервюта и материали на аудиторията се предоставят послания, изпращани от различни европейски авторитети. Идеята, че „движението към обновление започва в недрата на старата система", се прокрадва с търсенето на споразумение и условието, че „няма да се търси политическа отговорност на никого, освен на отговорните за убийства, корупция и тероризъм"[153]. Генерализиращият извод от подобни материали е да се оставят различията на втори план и да се стъпи върху най-съществено в национален мащаб – „обществото заплаща най-малко, когато няма победители и победени в общата политическа картина"[154].

За много хора дългогодишният комунистически тоталитарен модел е оставил травмиращи следи в живота им. Те са напълно запознати с абсурдността, порочността и несъстоятелността на режима. Върху тях социалистите не могат ефикасно да приложат модела на „откъснатата опашка" и „новото лице", нито да разчитат само на прехвърлянето на вината на няколко висши партийни ръководители. Затова БСП залага преди всичко на своите по-възрастни привърженици и членове, участвали в създаването на социалистическия строй и свързващи жи-

153 **Диас, Ел**. Когато няма победители и победени. – Дума, бр. 4, 7 април 1990.

154 **Барсело, Симон Педро**. Секретар на Сената в Испания. Когато няма победители и победени. – Дума, бр. 4, 7 април 1990.

тейските си успехи с комунистическото управление, което за България е време на масова индустриализация и подобряване битовите условия на живот на по-голямата част от населението. Тяхната основна симпатия се търси чрез внушението, че „партията се е отърсила от нездравите и компрометирани елементи" и има необходимите ресурси за вътрешно обновление и излизане от назряващата икономическа и социална криза. В същото време се работи за привличането и на тези части от населението, които се смятат за потенциални и все още неориентирали се избиратели. Към тях се подхожда с привлекателната идея за национално помирение и съгласие – нещо, което чрез в. „Дума" социалистите пропагандират изключително целеустремено и при всеки възможен повод. „*БСП е за път към диалог, стабилност, национално съгласие, компромис и партньорство. [...] Пътят на конфронтацията е опасен. Той крие огромен риск, той може да постави на карта мира в страната...*"[155]. И още – „БСП *е за съюз и сътрудничество. Само съвместно можем ускорено да изградим демократична България и да гарантираме по-бърз изход от кризата*"[156]. Отчитайки социалното недоволство, което се надига против тях, бившите комунисти застават на позицията, че само едно коалиционно или поставено на широка политическа основа управление може да осъществи необходимите промени в страната. *„... БСП води и ще води политика на протегната ръка към всички, които са за реална демокрация, но тя не може да се съгласи, че опози-*

155 Предизборна платформа на БСП…

156 Пак там. Подобни твърдения и лозунги често се срещат и по страниците на в. Труд в началото на 1990 г. Виж: **Редакционна**. Здраво народно единство чрез диалог и помирение. – Труд, бр. 8, 12 януари 1990.

цията или който и да е било друг може самостоятелно да изведе до успешен край обновлението"[157]. Търсената „заедност" с демократичните сили в бъдещото управление, към която се стреми партията, е добре обмислен стратегически модел на политическо поведение. От една страна, тя показва „политическа зрялост" с готовността да сподели властта си, а от друга страна използва заявеното несъгласие на СДС за коалиция да изгради и поддържа негативен образ на „седесарите", обявявайки ги многократно в бъдещ „син тоталитаризъм" и обикновени узурпатори на властта. Едно съвместно управление е силно необходимо за оставането на БСП на власт и в същото време е нужно за разпределяне с демократите на негативите, които ще се натрупат при провеждането на непопулярните икономически реформи, очакващи населението. Привържениците на опозиционните сили са наясно с подмолните намерения на бившите комунисти и адмирират и отстояват позицията на своите лидери. „*Комунистите искаха да ни вкарат в управлението, за да ни компрометират, така и стана..., всичко е било театър"*[158].

3.2.Отношение към политическото минало

Негативите от предишното управление са се надвесили като дамоклев меч върху главите на „новите" социалисти. Един от възможните начини за тяхното неутрализиране е намирането и посочването на изкупителна жертва. Търсенето на главния виновник за състоянието на партия и държава влиза

157 Предизборна платформа на БСП…

158 Респ. Д. Д., мъж, род, 1968 г., живее в гр. София, висше образование.

безпроблемно в схемата за отърсването от порочността на миналото. *„... Диктатурата преди 10 ноември беше диктатура не само над народа, но и над партията. Едноличният режим жестоко потъпкваше всеки опит за обнова..."*[159]. Вездесъщата фигура на „комунистическия диктатор" Тодор Живков, към която се прикача и неясното, но много удобно понятие „неговото най-близко обкръжение", успяват първоначално да поемат ударите на общественото недоволство и да подпомогнат създаването на „новия курс за промяна". Добре изпитаната формула за „врага с партиен билет", прилагана неведнъж в бурната история на БКП, след промените също се включва в постановката за „обновеното лице на партията" – „*Една особена порода партократи, ренегати, осквернили чистото лице и светло партийно име, все още си траят и крият в нашите редици, зад нашия гръб. [...] Ние ще ви потърсим сметка, господа – другари – велможи, за да изтрием срама и позора, който хвърлихте върху лицето на партията"*[160]. Тази патетична реч, произнесена на един от стотиците митинги, които заливат страната и услужливо публикувана в „Дума", служи за успокоение на съвестта на партийните членове, че процесът на прочистване и разграничаване от миналото необратимо е започнал. Големият отлив на членове от БСП, които отказват да подновят членството си и което не може да бъде скрито от широката общественост, се изтъква като естествена реакция – „членството в БСП

159 **Редакционна**. Документът, който предизвика 10 ноември. – Дума, бр. 7, 9 април 1990.

160 **Редакционна.** Внушителен митинг на БСП призовава към национално единство. – Дума, бр. 43, 8 юни 1990.

вече не е свързано с лично удобство, с лесен път в кариерата"[161]. След изолацията на Живков и неговото изключване от БСП на 8 декември 1989 г. заедно с още 26 души, доскорошните му подчинени и съпартийци, успяват да му прехвърлят всевъзможните грехове и провали на дългогодишната авторитарна система. За годините на комунистическо управление в. „Дума" ще затвърди твърде експлоатираното в речите на социалистите понятие „едноличният режим на Тодор Живков", чрез което удобно се обясняват всички отчетени „тежки деформации" на този режим. В публичното пространство е разпространен дори терминът „живковизъм", използван, за да се обозначат наложените характеристики на неговия личен стил в управлението на страната. За по-силен ефект от някои негови противници е сравняван със сталинизма като начин и практика на управление, но и до днес не е получил необходимото задълбочено, безпристрастно и обективно научно обяснение от съвременните историци и теоретици[162]. Наложената практика върху гърба на дългогодишния ръководител да се стоварят всички грехове на комунизма въпреки всичко претърпява крах, най-вече поради сложния начин, по който се възприема неговата фигура и времето, което той олицетворява.

Младата опозиция и издавания от нея всекидневник,

161 **Редакционна**. Животът на БСП в цифри. По-млада, по-чиста, по-силна. – Дума, бр. 21, 24 април 1990.

162 Виж по-подробно: **Михайлов, С**. Живковизмът през призмата на една лична драма. С.: М-8-М, 1993 и посветеният на живковизма брой на списание Историята, бр. 2, 2007; **Тепавичаров, В**. Живковизмът като политическа субкултура (етнокултурни интерпретации върху понятието и неговото съдържание). – В: Университетски четения и изследвания по българска история. IV международен семинар Смолян, 11–13 май 2006. **Съст. И. Баева, П. Митев**. С.: Св. Климент Охридски, 2008.

необременени с компрометиращо минало, притежават по-добра стартова позиция в зараждащата се политическа борба. Въпреки своята неопитност в политическите стратегии те нямат никакво намерение, по какъвто и да било повод да се превръщат в коалиционен партньор или да приемат идеята, че комунистите имат възможности и ресурси да участват във властта. *„Изходът е един: БКП трябва незабавно да слезе от политическата сцена. Докато тя стои начело, обновителни, демократични процеси не ще има"*[163]. За тях социалистическата идеология е показала своята негодност, а партията се е дискредитирала при своето дългогодишно управление. „*Що се отнася до историческия багаж на БКП-БСП, в него влизат националното предателство, лагерите на смъртта, които конкурират фашистките, душевното, моралното и политическо осакатяване на три поколения"*[164]. Посланията, отправяни към обществото, са изключително ясни: „*социалистическият експеримент върху тялото и духа на българския народ изхвърли милото ни отечество извън историческото време в едно тъжно и подтискащо безвремие*"[165].

В началните месеци след промяната новите лидери на СДС оформят своята политическа физиономия и програма, пропагандирайки основно слабостите и провалите в миналото на тоталитарната система. На митинги и в печата те се надпреварват да изнасят информация за хилядите извършвани убий-

163 **Василев, Г**. Лагери и смърт в името на… светлото бъдеще. – Демокрация, бр. 34, 29 март 1990.

164 **Илиев, П**. Думи, думи. – Демокрация, бр. 43, 11 април 1990.

165 **Редакционна**. Рубрика времето е наше. – Демокрация, бр. 70, 16 май 1990.

ства без съд и присъда, за прогонването и обезличаването на интелигенцията, идеологическия терор над личността и нейното съзнателно потискане. Акцентира се върху порочността на кадровата политика, разрушаването на икономиката, множеството екологични катастрофи и поставянето на страната в международна изолация. Тяхната позиция е изградена изцяло върху натрупаното обществено недоволство, което търси своя отдушник след годините на мълчание. Въпреки това тази негативна стратегия не предизвиква целящия мащабен ефект за обръщане и спечелване на симпатиите на по-голяма част от бъдещите избиратели. Ожесточените антикомунистически лозунги и речи отблъскват тези, които не са направили „в себе си този прелом да осъзнаят комунизма като лош и неприемлив"[166]. Яростта и непоколебимостта на новите политици се възприема противоречиво дори и от малкото останали аполитични хора, очакващи трезва алтернатива на комунизма. Едва година по-късно демократите ще осъзнаят необходимостта от по-меки, постепенни и по-толерантни действия.

Срещу търсещата помирение и опрощение БСП демократичната опозиция настоява отговорността за съвременната политическа и стопанска криза да се поеме от цялата предишна система, а не само от отделни партийни ръководители. Отношението им към социалистическото минало на страната и опитите за промени на бившите комунисти е крайно негативно и остро. За тях предишният режим е показал негодността си за управление независимо от декларираната смяна на курса. *„... БКП не е политическа сила, която може да изведе страната от тресавището на тоталитаризма. Това би се опитала*

166 ***Елитът*** и промяната в България…, с. 68.

да направи новата демократична опозиция в лицето на СДС, защото има и последователна програма за разграждане на тоталитарната система и защото нищо не го свързва с досегашните структури, за да го тегли назад." – заявява в началния си брой вестник „Демокрация"[167]. Получил най-накрая възможност за гласност, СДС се хвърля с всички сили да покаже „реалното лице" на предишния режим и неговите скрити до този момент механизми на действие. Разкриването на т.нар. престъпления на комунизма – „червеният терор", лагерите, неоправданите привилегии и облаги, некомпетентно икономическо управление, сервилното отношение към СССР и „възродителният процес" – се превръщат в основните теми, около които се консолидира пропагандата на новата опозиция.

Свалянето на общественото доверие от политическия противник е възможност, в която демократите виждат своя шанс да се превърнат в първостепенна сила и да се сдобият с електорат и потенциал, за да извършат самостоятелно необходимите демократични промени. Залагайки преди всичко на емоционалността на своите привърженици, те се стремят чрез дискредитирането на БСП да създадат политическа алтернатива, която да получи одобрението на Запада и неговата финансова благосклонност и подкрепа – нещо, без което реалната смяна на системата е обречена[168]. В свое научно есе върху процесите на декомунизация и отношението към близкото минало, писано още в началния етап на демократизацията, Ивайло Знеполски изказва мнението, че трябва да се напусне

167 **Редакционна**. Новата опозиция – Демокрация, бр. 1, 12.02.1990.

168 Подобна теза поддържат и **Евгения Калинова и Искра Баева**. Цит. съч., с. 263.

наложения от политиците порочен кръг на репресия – отмъщение – репресия – отмъщение. Създаващата се по този начин реваншистка психика, в която се повяват стотици засегнати, обидени, ощетени, чакащи своя час на възмездие, трови обществото и проваля същността на демокрацията като система от общочовешки ценности[169].

3.3. Конфронтацията като политическа стратегия за печелене на дивиденти

Едно от основните оръжия на демократите за дискредитиране на „новото лице" на БСП е разкриването и осветляването на престъпленията на комунистическия режим. Така на страниците на вестник „Демокрация" се оформят няколко тематични кръга, които донасят основните дивиденти на СДС и изострят конфронтацията между печатните органи на сини и червени. Най-важното в тях е утвърждаването на насилието не като рецидив на миналото, нещо неморално и престъпно, а като средство, чрез което се печелят поддръжници и аргументи. Обслужващи своите партийни пристрастия, двата всекидневника допълнително правят невъзможно изграждането на обща памет за миналото[170]. В публичното пространство трайно се налагат неговите травматични политически употреби.

Първата тема, свързана с разкриването на престъпленията на режима, започва със серия публикации за трудововъз-

169 **Знеполски, Ив**. Езикът на имагинерния преход. С.: Българска сбирка, 1997, с. 222–223.

170 Виж по-подробно: **Деянова, Л**. Очертания на мълчанието. Историческа социология на колективната памет. С.: ИК „Критика и хуманизъм", 2009, с. 129–169.

питателните лагери в Ловеч, Белене, Скравена, Босна, Зелени дол и др. Това са въздействащи разкази на оцелели лагеристи, попаднали в тях след нереални и недоказани обвинения на тогавашната власт, за условията на непосилен труд и всекидневни издевателства, побоите и убийства без съд и присъда, извършвани системно от надзирателите и ръководството на лагерите. Под рубриката „Българският Гулаг" тези материали продължават да излизат до края на изборите през юни, предизвикват големи публични вълнения и разкриват невероятни и потресаващи за съвременния човек събития от края на 40-те до началото на 60-те години. Благодарение на подобни истории обществото научава имената на част от виновните, извършвали множество ненаказани престъпления зад телените огради и техните косвени подбудители – висши партийни функционери, отговаряли за управлението им. Емоционалните истории на репресираните акцентират преди всичко върху безсмислената жестокост и абсурдност на тоталитарната система. Те целят да покажат на обществеността, че не става въпрос за деформации, предизвикани от отделни хора, а за целенасочени престъпления на самия режим, за физическо унищожаване на несъгласните с него. Престъпления, превърнали се в негова характеристика и дългогодишна практика.

Съответната реакция на социалистите е провеждането на пленум и декларирано на него разграничаване от злодействата чрез „решително и категорично" осъждане на беззаконията. *„... Партията и нейните членове нямат вина за това, което е ставало в лагера. [...] Трябва да престанат хулите срещу партията, а да се изясни кои лица са виновни и да им се потърси*

най-строга отговорност"[171]. Висшето партийно и държавно ръководство извършва редица действия, насочени към неутрализиране на ефекта от публикациите в „Демокрация". Поставянето на мемориална плоча на мястото на вече несъществуващия лагер край Ловеч е първото от тях. Събитието е отразено под заглавието „Поуката – искрено национално помирение"[172]. Разпространена е снимка с написаното върху паметната плоча: „*Никога вече насилие. Никога вече беззаконие. Поклон пред паметта на жертвите на тоталитаризма"*[173]. На откриването поднасят цветя държавният глава Петър Младенов и министър-председателят Андрей Луканов, тяхното присъствие е стремеж да се покаже надпартийността на това събитие. Чрез репортаж от мястото на събитието и в. „Труд" се включва в отразяването на поклонението, запознавайки читателите си и с мнението на присъствалите чуждестранни журналисти. Впечатление прави характерната тенденциозност при подбора на цитираните мнения. *„Това беше много важно събитие. Ние видяхме мъката, която изпитваха двамата държавни ръководители. Уверен съм, че те не бяха дошли в Ловеч, водени от мисълта за предстоящите избори и успяха в малко думи да вместят главното, което е нужно сега у вас: национално помирение"*[174].

Самата БСП също прави опит за дистанциране от мина-

---

171 **Редакционна**. Партийните членове предложиха да се извърши проверка. – Дума, бр. 6, 9 април 1990.

172 **Бонев, А. и др**. Поуката – искрено национално помирение. – Дума, бр. 15, 18 април 1990.

173 Пак там.

174 Изказване на Александър Степаненко, завеждащ пресбюрото на ТАСС. – Виж: **Каменов, П**. Вчера в Ловеч – „саван за мъртвите". – Труд, бр. 76, 18 април 1990 г.

лото с приемането на декларация, в която се казва: *„... Трябва да оставим зад себе си стремежа към възмездие и господство над другите, да не допуснем спиралата на действието и противодействието отново да наруши гражданския и социален мир в нашата страна*"[175]. На митинг на социалистите в Ловеч Александър Лилов също осъжда подетата кампания с думите: „*Никоя партия няма нито политическото, нито моралното право да прави своя изборен залог не върху собствения си принос, който предлага за това бъдеще, а върху оцапването на своя политически противник*"[176]. Създадена е и Специална комисия за подпомагане на разследването на престъпленията, извършени от длъжностни лица в лагерите. На пресконференция е огласено нейното заключение, че в най-големите лагери в Ловеч и Скравена за времето от октомври 1959 г. до април 1962 г. са преминали 1235 души, а от тях са починали 147 души[177]. Тази цифра значително намалява броя на жертвите в разказите на очевидците и подхранва съмнението, че целта е да се смекчат размерите на извършените престъпления. Нещо повече, в интервю за в. „Дума" Георги Цанков, бивш вътрешен министър, твърди, че от репликата на Тодор Живков, произнесена при едно от посещенията му в Скравена – *„Вие сте плевели в нашата нива и трябва да бъдете изкоренени",* започва физическото унищожаване на затворените там[178]. Кулминацията

175 Пак там.

176 **Редакционна**, Митинг на социалистите в Ловеч. – Дума, бр. 16, 19 април 1990.

177 **Гаврилов, Е**. Нови данни за лагерите. – Дума, бр. 15, 18 април 1990.

178 **Иванов, Ив., Пл. Енчев**. Георги Цанков за лагерите. – Дума, бр. 15, 18 април 1990.

на тази кампания е съставената и разпространена т.нар. карта с черепи. На нея сините активисти отбелязват на територията на България с череп и кости всички места с трудововъзпитателни общежития, превърнали се в лагери, където са били затваряни и малтретирани неудобните на режима хора. Тази карта, разпространена като предизборни листовки и отпечатана на страниците на в. „Демокрация", предизвиква противоречиви реакции в обществото и сред привържениците на СДС. Няколко седмици по-късно сините сами се разграничават от нея, излизайки с позицията, че картата шокира, предизвиква отвращение сред хората и е в разрез с идеята за борба против „червения страх"[179]. В своята книга Методи Спасов споменава, че предизборният щаб на СДС отрича картата като зловеща и неестетична в противоречие с принципите за мирен преход[180].

Но темата за политическото насилие продължава да носи дивиденти и в. „Демокрация" прави още по-страшни разкрития, като поставя на обществената сцена призрака на „червения терор". Първата информация е за открит масов гроб в местността Лушин край Добринище в скривалището – землянка на Иван Козарев. В следващите седмици се изнася богата информация за извършения геноцид над стотици хора, набедени за крепители на фашисткия режим преди 1944 г., убити без съд и присъда и заровени в масови гробове през есента и зимата на същата година. Доказва се, че в част от гробовете жертвите са умъртвявани по особено жесток начин, заравяни или изгаряни полуживи в местности край Церовско дере, Долни Богров, село Бутан и много други: *„... Живели сме „тихо и*

179 **Симеонов, П**. Цит. съч., с. 252.

180 **Спасов, М**. Цит. съч., с. 158.

мирно" в един огромен социалистически концлагер, построен върху безименни гробове" – обобщава вестник „Демокрация" и изнася информация, че общо броят на избитите от комунистическата чистка е 18 000 души. „*Истинско изтребление на българската интелигенция, на видни общественици, на заможни търговци. [...] Тези страшни кости не искат отмъщение, те крещят против жестокостта, те искат да ни отвратят от нея"*[181]. Социалистите отново трябва да извадят целия се защитен и оправдателен арсенал. Наричайки кампанията на опозицията „предизборни разкопки" и „самодейна ексхумация", те също заемат обвинителна позиция от страниците на своя всекидневник: *„... и ето че в броените дни до изборите вместо да мислим как заедно да изградим едно демократично бъдеще, ние сме принудени да присъстваме на ексхумации и да гледаме тленните останки на нашите предци*"[182].

Но въпреки призивите за национално помирение и увлечена в търсенето на компромати, партийната стратегия извежда на сцената призрака на антифашизма. Със заглавие „В земята няма само чисти кости"[183] вестникът помества на своите страници писмо на бивш партизанин от отряд „Никола Парапунов" с твърдението, че останките на убитите в землянката в местността Лушин, недалеч от Добринище, са на хора, организирали убийства на партизани, ятаци и други участници в съпротивата от Разложко: *„... Пиша на вас и да споделя недоу-*

181 **Василев, Й**. Насилието като отрицание на бъдещето. – Демокрация, бр. 51, 23 април 1990.

182 **Спасов, А.** Ексхумация и Демокрация. – Дума, бр. 22, 25 май 1990.

183 **Караджов, Ц**. В земята няма само чисти кости. – Дума, бр. 17, 20 април 1990.

мението и тревогата си от настървеното обвинение на БСП от СДС. Бих приел това за по-младите лидери на опозицията, които тогава не са били още родени или са били в детска възраст и не могат от позициите на днешното време да разберат в необходимата дълбочина законите на тогавашната остра борба, водена също в името на демокрацията, законността, благоденствието и щастието". „Политически спекулации с костите на фашизма"[184] – твърди „Дума" за подетата кампания: *„Противна е позата на хора, които смятат, че едно пребоядисване ги издига морално над всички техни съвременници. На такива хора не трябва да се вярва, всички – и господата от СДС, и другарите от БСП – са еднакво виновни за греховете на българската история*"[185]. За кратко време десетки гробове на избити партизани преди 1944г. се появяват в публичното пространство, за да докажат, трудното и жестоко минало на партията. Темата продължава с редица публикации в следващите броеве със снимки на убити партизани и разкази чрез писма на техни роднини за жестокостта при тяхното ликвидиране. „Ексхумацията трябва да извади на показ всичко, което гузната съвест иска да прикрие" е тезата на демократите – „*Сега писачите от „Дума" упорито ни тикат пред очите сметката: толкова убити фашисти – за еди колко си убити комунисти. И никой не се сеща, че няма по-ужасно превъплъщение от това на някогашната жертва в палач*"[186].

184 **Редакционна**, Политически спекулации с костите на фашизма. – Дума, бр. 20, 23 април 1990.

185 **Спасов, А**. Ексхумация и Демокрация. – Дума, бр. 22, 25 май 1990.

186 **Соломон, Ж**. Когато загубиш добрия тон. – Демокрация, бр. 54, 26 април 1990.

Отзвукът от тази тези две кампании сред обществеността е огромен. Двата политически всекидневника се надпреварват да публикуват писма на възмутени читатели и обикновени граждани, чиито семейства са пострадали от по един или друг начин от превратностите на времето. Комунистите, респективно „фашистите" преди 9 септември 1944 г., са обвинявани, заклеймявани и анатемосвани. Емоционалните и жестоки истории от лично преживяване и семейни трагедии се превръщат в средство за конфронтация и медийни плашила. Връщайки се към този епизод от началото на прехода, част от интервюираните информатори ще го осъдят – *„на кого му трябваха тези гробове, каквото било – било, можеш ли го върна*..."[187] Споменът за политическото насилие обаче вече е изведен на преден план и умело е завъртян в мощна политическа пропаганда. Той взривява общественото пространство, но и събужда масовите страхове. Страхове, предизвикани вероятно от гузната съвест на участниците в комунистическите терори, но и активирани в съзнанието на редовите избиратели, уморени от тоталитаризъм и диктатура. Това е и причината тези стихийни емоции шумно да изригват, но и бързо да затихват, оставайки само на хартия. Според социолога Иван Евтимов има и един друг момент, които проваля насилието като политическа пропаганда: *"В малка България през 1990г. имаше твърде малко семейства, в които да няма поне един-двама членове на БКП. Ако не баща или син, то зет или внук; тъща или вуйна; племенник или стринка; съпруг или съпруга...По веднъж в седмицата хората отиваха на различни митинги; крещяха едни срещу други „чер-*

187 Респ. И. Д., мъж, род. 1937 г. в с. Прилеп, Карнобатско, средно специално образование.

вени боклуци" и „сини фашисти", но през седмицата работеха рамо до рамо, бюро до бюро, а вечер се прибираха в един и същи блок, в един и същи дом, някои спяха в едно легло, имаха свои деца, имаха общи роднини и ужасът от кървав терор еднакво плашеше всички"[188]. Това лично наблюдение достатъчно красноречиво представя механизмите на формиращата се политическа култура на българите. От една страна, отрицанието е съзнателно търсеният емоционален отдушник, а от друга – битът и всекидневието неутрализират и отрезвяват нагласите на мнозинството от хората.

От дистанцията на времето се потвърждава впечатлението за изкуствено търсения ефект и недалновидната краткотрайна медийна сензационност. Тяхното отшумяване и затихване веднага след изборите се подчертава и от обстоятелството, че апелите за съд на виновните и справедливо възмездие остават единствено в сферата на заканите. Нито едно от започналите дела срещу бивши комунистически величия и виновници за лагерните издевателства не завършват с ефективни, бързи и справедливи присъди. Впечатление прави и констатацията, че при провеждането на терена след близо двадесет години почти никой от десетките информатори не споменаваше нещо за червен терор, масови гробове, избити партизани, лагери и последвалите съдебни процеси. Темата предизвикваше мълчание и враждебност. „*Тия дела бяха един политически цирк и прах в очите, ... България вече беше изкрадена и изнесена*" – е тъжната констатация на повечето от респондентите.

Но в онези начални години на прехода ожесточени страсти и обвинения предизвиква дори ситуацията около под-

188 **Евтимов, Ив**. Цит. съч., с. 120–121.

писването от политическите сили на „Декларацията за ненасилие" по инициатива на държавния глава Петър Младенов. На самата церемония представителите на СДС отказват да подпишат документа, в който се призовават партиите да се въздържат от агресивни политически прояви. Управляващите определят това като нежелание на демократите да отхвърлят насилието в своята предизборна стратегия и внушават на своите избиратели „предчувствието за беда"[189]. От своя страна, сините лидери заявяват, че откриват в декларацията не само пропуски, но и опасни уловки, и че това е ход опозицията да се представи като „развилняла се" и имаща нужда от озаптяване. „*Иска се фактически да се прекратят митингите, демонстрациите и критичните статии в печата. [...], да узаконят за всички времена богатствата си, чрез искането да не се посяга на социалните им придобивки"* – твърди в. „Демокрация"[190]. Години по-късно в своите политически мемоари Желю Желев ще признае грешката, която е направена – „трябваше да подпишем и заедно с това да разгърнем широка изобличителна кампания, чрез която да покажем демагогията и цинизма на „новите" управляващи"[191]. След последвалия отказ на сините лидери твърде често им се налага да обясняват на своите избиратели какви са били техните аргументи[192]. През май 1990 г. заставането против идеята на

189 **Редакционна**. СДС отказа да отхвърли насилието. – Дума, бр. 19, 22 май 1990.

190 **Редакционна.** Защо не подписахме. – Демокрация, бр. 78, 24 май 1990.

191 **Желев, Ж**. Цит. съч., с. 331.

192 ... Почти нямаше митинг, на който да не ме питат: „Вие защо не подписахте споразумението? Наистина ли искате да вземете властта със сила?". – Виж: **Желев, Ж**. Въпреки всичко…, с. 332.

БСП за приемането на споразумение изглежда напълно логична и оправдана. Всяка една малка стъпка на помирение с противника за тях е отстъпка от заявените и широко огласявани антикомунистически позиции.

4. Чие е времето? – Първите демократични избори през 1990 г. за Велико народно събрание

Предизборните кампании на двете основни формации концентрират като че ли най-много обществена енергия. В динамично развиващия се политически живот на страната след 10 ноември изборите придобиват съвсем ново значение. Те са ключът към реалната смяна на системата. Първите избори за Велико народно събрание са насрочени на 10–17 юни. Те трябва да са показатели за политическа зрялост и воля за демократизация както на конкуриращите се партии, така и на техния електорат. От дистанцията на времето прави впечатление, че в началните години на прехода управлението и поведението на БСП и на СДС са една дълга и нестихваща предизборна кампания не само поради честите избори, а и поради начина, по който належащите управленски проблеми се обясняват на избирателите, свеждайки се чрез езика на лозунга, гръмките закани и големите нереалистични обещания. Както отбелязва Румен Даскалов, политическият дебат при посткомунизма се преживява в началото с интензивна емоционалност и ожесточение и най-вече с пълна идентификация на публиката с политическите аргументи и личности[193].

193 **Даскалов, Р**. Цит. съч., с. 49–88.

4.1. Програми и алтернативи за бъдещо управление

Представянето на предизборните програми е важен момент от конструирането на политическата физиономия на противостоящите сили. Към тях е засвидетелствано голямо внимание едновременно и от двата оформящи се електората. В ситуация на повишена критичност и чувствителност към начина на бъдещото държавно управление проявеният интерес е важен за оформянето на политическата компетенция на хората. Това е и причината, поради която се хвърлят толкова сили за популяризирането им. Всяка една политическа формация трябва да убеди избирателите, че има възможностите и интелектуалните ресурси, за да извърши промяната. Направеният тук поглед към предизборните платформи е и стремеж да се обърне внимание до каква степен те са приложени в последвалите години на преход.

Като заместител на предишния тоталитарен режим в държавата, бившите комунисти предлагат на обществото да се извършат социални и икономически реформи под наименованието „демократичен социализъм”[194]. Те разбират този термин като тип политическо преустройство, напълно променящо старите социалистически форми на взаимодействие между държавата и нейните граждани. Идеята за демократичен социализъм заляга в предизборната платформа на БСП, отпечатана в първите два броя на в. „Дума”. Анализът на тази програма е любопитен откъм политически внушения и показва бъдещата партийна стратегия. Основните

194 На XIV извънреден конгрес на БКП (30 януари – 02 февруари) е приет Манифест за демократичен социализъм.

ключови понятия, върху които тя е изградена, са идеите за мирен преход към демокрация, национално помирение и силна социална ориентация на държавната политика. В нея са включени редица антикризисни мерки и ускорено преминаване към пазарна икономика, при което отрицателните явления в жизненото равнище ще се поемат и ограничат от държавното регулиране[195]. Като основна цел е поставена идеята „за няколко години да преодолеем кризата, да отворим българската икономика към света и да осигурим условия за нормален живот и замогване"[196]. По отношение на данъчната политика се огласяват мерки за намаляване на данъка върху печалбата на стопанските организации и за повишаване на лихвените проценти на всички влогове. БСП се обявява за нова система за категоризиране и заплащане на труда и автоматично завишаване на заплатите и пенсиите като компенсация на очакваното нарастване на цените.

Основните социални придобивки като безплатно образование и здравеопазване, характерни за социалистическия модел, се декларират като приоритет и в бъдещите условия на управление. По актуалната тема за собствеността на земята в програмата е записано мъгляво: „…земята трябва да бъде на тези, които реално искат да я обработват и използват ефективно"[197]. Културната политика е представена като приоритет на „свободната творческа изява, естественият – а не партийният подбор и утвърждаването на таланта: това

195 Предизборна платформа на БСП. Промяна за всички. – Дума, бр. 2, 5 април 1990.

196 Пак там.

197 Пак там.

са принципите на БСП в сферата на науката, изкуството и културата”[198]. Негативите от прехода към нова икономическа система се прехвърлят към политическия противник СДС, чиято програма също се обявява за преминаване към свободен пазар – „Незабавното преминаване към напълно свободен пазар (идея на СДС) ще доведе до: масова безработица, неудържими цени, главозамайваща инфлация, изтичане на голяма част от националния доход, бързо разпродаване на малкото хубаво, което България има”[199].

С обширното представяне на оптимистично звучащата предизборната платформа на страниците на в. „Дума” социалистите предвидливо отговарят на страховете на хората, свързани с плашещата неизвестност на прехода. Образът на разкаялата се партия, защитаваща и грижеща се за своя народ, е изцяло положителен и върху него се гради популярност за привличане на масите. Умелото използване не на революционен патос, какъвто е обхванал нетърпеливата да поеме властта опозиция, а на трезвомислеща символика – разкаяние, прошка, самокритика, постепенна промяна, социална защита, познаване на реалните проблеми, са основните внушения на социалистическите медийни послания. Така изработени, те много ясно се забелязват и възприемат от четящата аудитория, но такава е и целта им – чрез общоприемлива фразеология да се избягва необходимостта от конкретика и реални научнообосновани данни и намерения. С поднасянето на своята бъдеща програма като „съюз на двете велики идеи –

198 Предизборна платформа на БСП. Промяна за всички. – Дума, бр. 2, 5 април 1990.

199 Пак там.

демокрацията и социализмът", партията на бившите комунисти „не претендира нито за единовластие, нито за изключителност, а само за едно, че е партия на трудовите хора, която ще изгради демократичен социализъм в България"[200].

Идеята за демократичен социализъм, въпреки твърде неясния си теоретичен произход, като че ли е възможно най-приемливата за обществото на този етап. Такива нагласи показват и социологическите проучвания, извършени в началото на 1990 г. преди XIV извънреден конгрес на БСП[201] от Института по социология при БАН и отпечатани на страниците на вестник „Труд". Анализът на изследването, направен от Цветозар Томов, Андрей Райчев, Кънчо Стойчев и др., отразява едно интересно противоречие, което явно много добре е отчетено от комунистите, търсещи да представят нова управленска алтернатива, но и също възможност да запазят властта си, въпреки настъпващите социални сътресения. Проучването показва, че в обществото са назрели желания за отказ от социализма като неефективна икономическа система и решителност за радикални реформи, но се отчита и нежеланието да се приемат последствията от тях, както и да се раздели с типа задължителни социални гаранции на тази система. Социолозите приемат, че в България се е създала обстановка, при която обществото е отворено за нови промени и идеи, но не се е освободило от „стари рефлекси"[202].

---

200 Предизборна платформа на БСП. Промяна за всички. – Дума, бр. 2, 4 април 1990.

201 На този конгрес, проведен от 30 януари до 2 февруари 1990г., е приет манифеста за демократичен социализъм.

202 **Редакционна**. Общественото мнение и политическите настроения в България. Изследване на Института по социология при

Образът на държавата като върховен разпределител на блага, статуси и придобивки от времето на комунистическия строй е все още силен и непроменен в съзнанието на повечето хора. В последвалите трудни години и независимо от различния политически цвят на управляващите голяма част от тях ще изразят мнението, че „държавата е абдикирала от своите задължения" и „не полага грижи за народа". В началото на прехода социалистите използват много добре тези етатични нагласи. Представената от бившите комунисти предизборна програма е съобразена с обществените желания и „страхове". Част от този изработен модел е и разпространяваната периодично позитивна икономическа информация с цел да се покаже стабилността на управлението, извършвано от новите партийни лидери. Изнасяната самооценка е еднотипна – „предричаният от някои колапс на българската икономика не се състоя. Тя все още запазва своята жизненост и относителна стабилност. Нещо повече, очакванията за месец май са доста оптимистични…"[203].

Отвъд емоционалните страсти демократите също трябва да предоставят една издържана и стабилизираща икономическа програма, която да изведе България в сферата на свободните пазарни отношения, приватизацията и частната стопанска инициатива. Предизборна платформа на СДС излиза в началото на май, почти месец по-късно, на страниците на в. „Демокрация"[204]. Икономическият екип на

БАН. – Труд, бр. 19, 29 януари 1990.

203 **Радоева, И**. Правителството на Луканов прави самооценка. – Труд, бр. 101, 24 май, 1990.

204 Предизборна платформа на СДС. Времето е наше. – Демокрация,

младата опозиция много по-професионално и съвестно се е постарал да изложи мерките, които ще предприеме съюзът за смяната на икономическата система и извеждането на България от всеобхватната криза. Прави впечатление, че част от използваните понятия и термини са трудни за разбиране и не са сведени до обяснение на широката публика. Основните стъпки предвиждат радикална промяна в механизма на функциониране и регулиране на държавната собственост; поетапна приватизация; демонополизиране на потребителския пазар; освобождаване на цените; включване на освободения капитал на населението в приватизацията; въвеждане на пазарен валутен курс; премахване на дотациите и субсидиите; либерализиране на вноса; съкращаване на бюджетния дефицит; преструктуриране на външния дълг.

Болезненият въпрос за земята е засегнат съвсем бегло чрез обещанието, че ще бъде върната на нейните собственици отпреди колективизацията и ще бъде създаден свободен пазар за нейното търгуване. Категорично е заявено намерението за обвързване със световните капиталови пазари, създаване на фондова борса и включване в основните международни институции – Международния валутен фонд, Международната банка за възстановяване и развитие и др. Според СДС това са главните условия България да изправи на крака своята икономика и да премине радикалния преход към пазарно стопанство. По вече изградения модел за дискредитиране на политическия противник програмата на БСП е поставена на остра критика – зад „разумните антикризинси мерки", шумно афиширани от социалистите, според демократите се крие

бр. 58, 2 май 1990.

нерешителност да се проведе истинска пазарна реформа. Техните мерки са обявени за половинчати, те са компромисни ходове и частични решения, чрез които преходът ще бъде бавен и мъчителен, а „социалната цена" – многократно по-висока, отколкото една решителна реформа. „Основата на нейната антикризирсна програма (на БСП – б.а.) е утопичната идея за преход към пазар с административни средства"[205]. Опирайки се на европейския опит и институции, предложението на опозицията е свързано преди всичко със светкавични мерки, известни като „шокова терапия". Това стряскащо понятие се обяснява като единствена и неизбежна мярка, приложена резултатно в други държави, въпреки че е свързана със социално неприемливите от населението „девалвация на валута, частично премахване на субсидиите на цените, затваряне на губещите предприятия, рязко намаляване на броя на чиновниците и управленската бюрокрация, галопираща хиперинфлация, изяждаща спестяванията на населението"[206]. Икономистите в СДС застават и зад настояването за незабавна реституция (връщането на одържавените имоти), която ще даде началния старт на частния бизнес.

Неизвестностите в икономическата реформа позволяват широки политически спекулации, експлоатирани и от двете партии в своето противоборство. Социалистите обвиняват опозицията в стремеж за въвеждането на нов „див и експлоататорски капитализъм", какъвто е царял преди 1944 г. Те залагат преди всичко на добре познатите на обществото

205 Пак там.

206 **Пеев, М**. Ще може ли България да избегне банкрута? – Демокрация, бр. 46–47, 14 април 1990.

социални придобивки, държавен контрол и сигурни доходи, осигуряващи необходимото жизнено равнище и защита на социално слабите. Гарантираният постепенен и без сътресения преход към пазарна икономика на управляващите контрастират с предложената „шокова терапия". Картината, която предлагат демократите, е много по-мрачна, но съобразена с реалното отчитане на икономическия потенциал на страната. „България не може да възстанови изгубеното икономическо равновесие и да премине към пазарни механизми, без да преживее болезнен период на адаптация"[207]. Спадането на производството, свиването на вноса, отсъствието на суровини и изчерпаните валутни резерви са основните показатели за дълбоката криза, която и двете политически формации не могат да скрият от своите привърженици. Поставяйки на преден план предизборните си съображения, БСП прикрива реалните икономически показатели, за да може да печели време и електорат, а от друга страна, СДС заявява необосновани възможности и самочувствие да се справи с радикалния преход, които очаква българската икономика. „Вариантът, който предлага СДС, предполага възможно най-пълна институционална подготовка, мерки за предварително смекчаване на ценовия шок и създаване на механизъм за регулиран пазар на работната сила" – твърдят експертите във в. „Демокрация"[208].

Програмата на СДС е силно обвързана с идеята, че за нейното прилагане голяма роля ще изиграе едно ново демо-

207 **Аврамов, Р**. Новите митове в икономическата политика. – Демокрация, бр. 88, 3 юни 1990.

208 Пак там.

кратично мислещо общество. Това, според някои анализатори, е бил първият залог за нейния неуспех, защото „няма как подобно общество да произлезе от посткомунистическата действителност, нямаше как то да бъде създадено в една разорена и опоскана от комунистите страна със застаряващо, морално обезверено и уморено население"[209].

Както СДС, така и БСП търсят освен обществена и външна политическа легитимност. Курсът към завръщане в „голямото европейско семейство" е цел и стремеж и на двете борещи се за власт формации. Поради тази причина в техните официални всекидневници непрекъснато се изнасят данни за добрите отзиви, получени от представители и дипломати на западноевропейските демокрации. Без политическата и икономическа протекция на СССР, СИВ и Варшавския договор България и нейните държавни и политически институции трябва да се насочат към други партньори и приоритети. В началните години на прехода всестранната изолираност, в която е възможно да попадне страната ни, е най-големият кошмар на настоящи и бъдещи управници. Едни от основните условия и изисквания, които трябва да бъдат спазени от наша страна, за да се постигне необходимото приобщаване, е провеждането на демократични избори и ускорена смяна на системата. Кръстопътното геополитическо разположение и близостта до най-взривоопасните точки на Европейския Югоизток правят заявените нови преориентации първостепенни. Обявената идея за стремеж към интеграция в различни и престижни икономически структури и пактове за взаимопомощ носи едни от основните дивиденти на двете съревноваващи се политически формации.

209 Елитът и промяната в България…., с. 259.

Поради тази причина социалистическата преса изобилства от информации за отпуснати кредити[210], оказващи подкрепа на започналите демократични процеси и заявена безвъзмездна чуждестранна помощ[211].

Социалистите отново имат по-трудната задача. Като носители на една стара и доказано ретроградна в останалия свят идеология те трябва да заявят много по-ясно своята воля и умение за промяна. Новопоявилите се демократи също прилагат подобна тактика. На страниците на „Демокрация" често се появяват публикации, в които убедено се твърди, че ако бившите комунисти спечелят изборите, световните демокрации ще оттеглят политическата си и финансова подкрепа за България. Нещо, което изглежда правдоподобно и твърде реално, кореспондира със страховете на българския избирател. В синята предизборна пропаганда се въвлича мнението на чуждестранни авторитети, прокрадващи идеята, че след една победа на бившите комунисти Западът ще се замисли дали да насочва капиталите си към България, а последиците от това ще бъдат фатални за икономиката[212]. Рефрени с подобен мотив са често експлоатирани от опозицията. Веднага след като получават възможност да започнат дебатите около „кръглата маса" и да се сдобият с централа, в която да се разположат и

210 БТА. Френски кредити за България. – Дума, бр. 11, 14 април 1990.

211 **Редакционна**. Англичаните са готови да ни помагат. – Дума, бр. 10, 13 април 1990; **Редакционна**. Условието за помощ от САЩ са свободни и демократични избори. – Дума, бр.11, 14 април 1990; **Михайлов, Р**. Италия ще ни окаже финансова помощ. – Дума, бр. 18, 21 април 1990.

212 **Редакционна**. Ако БСП спечелят Западът ще се замисли… – Демокрация, бр. 77, 23 май 1990.

издават собствен вестник, демократите насочват своите сили да се легитимират пред останалия демократичен свят. Първоначалното им финансиране се дължи на стотиците дарения, направени от български граждани и чуждестранни фондации и сдружения. Тяхното лице и самочувствие се оформя благодарение на западноевропейската и американска дипломатическа подкрепа. През пролетта на 1990 г. делегация от лидери на СДС осъществява срещи с редица държавни лидери и водещи западни политици и успява лично да се убеди в нея. „Светът отваря врати пред българската опозиция" – твърдят те от страниците на в. „Демокрация"[213].

4.2. Изборни страсти и резултати

Под мотото „Един народ срещу една партия" и „Ако БСП загуби – губи привилегиите си, ако СДС спечели – печели цял народ" опозиционните сили твърдо отстояват идеята си, че са единствената алтернатива за успешното извършване на прехода към реална демокрация. На пръв поглед изглежда, че те са с по-голям шанс за спечелване на „първите демократични избори". Появата им на политическата сцена има поддръжката на стотици хиляди граждани, които с многобройните си, периодични митинги в столицата и големите градове открито показват недоволството си от тоталитарния комунистически модел. Откритата им конфронтация с управляващите показва, че преходът няма да мине според желанието и замисъла на партий-

213 **Редакционна**. Демократична Европа поддържа СДС. – Демокрация, бр. 64, 10 май 1990.

ната върхушка и демократите започват усилена предизборна подготовка. Към нея е привлечен и небезизвестният френски „политически рекламист" Жак Сегела, под неговото вещо ръководство вече са се осъществили не една и две успешни кампании в останалите европейски страни. Мото на демократите стават популярните „45 години стигат" и „Времето е наше"[214]. Чрез тях се залага преди всичко на гневния и емоционален тон, чрез които се усещат по-близо до масовия избирател. „Приватизирането" на времето означава заявена категоричност за невъзвратима промяна и овладяване на ситуацията. Езикът на улицата, на тълпата, превръща площадните лозунги в политически аргументи[215]. Заемайки позата на морални съдници, те нападат БСП най-вече заради нейното тоталитарно минало и масовата икономическа и стопанска криза, обзела страната. Основните въпроси, поставени в публичното пространство, са проблемите с нарасналия държавен дълг, липсата на суровини за българската индустрия, кога ще бъдат обявени разкритията за престъпленията на Тодор Живков и ще има ли осъдени след 10 ноември 1989 г.[216] – теми, по които БСП не може да си изгради адекватна защита.

---

214 В своите спомени, издадени през 1992 г. Сегела разкрива прелюбопитни подробности около технологията на „синята" кампания. Виж по-подробно: **Сегела, Ж**. Имало едно време избори… С.: ИВИДИМ, 2005, с. 93–112.

215 Повече за политическите лозунги и техните внушения виж статията на **Р. Иванова**: „Сбогом динозаври, добре дошли крокодили": Политическите митинги и техните лозунги през погледа на етнолога. – Във: **Иванова, Р**. Сбогом, динозаври, добре дошли, крокодили! Етнология на промяната. С.: Проф. Марин Дринов, 1997, с. 26–37.

216 **Редакционна**. Народът иска да знае днес. – Демокрация, бр. 89, 4 юни 1990.

От своя страна, тя залага на призиви за политическа зрялост и толерантност, ненасилие и умереност. Лозунгите ѝ призовават към национално единство и помирение – „България над всичко, България над всички”[217]. Внушенията на социалистите са не толкова обвинителни и заканителни, колкото умерени и позитивни – промяната е извършена, партията се обновява, виновниците са отстранени, Западът е благосклонен към тях и е готов да помогне, стопанската разруха е поправима, икономиката не е загубила своята виталност.

В разгара на предизборния кипеж двете стопански програми на опонентите са взаимно безмилостно критикувани и отричани като адекватно приложими форми върху реално съществуващите държавни ресурси. „Голи обещания” и „пропагандистки лозунги” нарича опозицията платформата на БСП и предлага „градивно и конструктивно начало” с „реални пътища към нормална и жизнена национална икономика”[218]. Темата за икономическото бъдеще на страната е най-болезнената и най-остро поставяната в публичното пространство. Данните, които се изнасят от СДС, са катастрофални – „истината е, че сме бедни, че икономиката ни е съсипана, финансите разорени”[219]; „икономиката е в упадък и върви към хаос”[220]. Социалистите прилагат същата тактика, те обвиняват демократите, че са заимствали от антикризисната програма на Лукановото прави-

217 Предизборна рубрика на страниците на в. Дума.

218 **Редакционна**. Две платформи между агонията и жизнеността. – Демокрация, бр. 60, 4 май 1990.

219 **Попов, Д**. Истината е, че сме бедни. – Демокрация, бр. 43, 11 април 1990.

220 **Редакционна**. Икономиката е в упадък и върви към хаос. – Демокрация, бр. 93, 8 юни 1990.

телство и наричат платформата им „литературно съчинение”[221].

Революционният план, заявен от сините привърженици и показван на стотиците техни митинги, се определя от БСП като политически екстремизъм и целенасочена дезорганизация на мира и спокойствието в страната. По страниците на в. „Дума” се отделя значително място да се изброяват вандалските прояви на десетки „седесари”, които нанасят щети и поражения на плакати и предизборни клубове или са малтретирали свои политически опоненти. Като пример може да се посочи широко отразения сблъсък между привърженици относно празничните шествия и демонстрации по случаи 1 май, международния празник на труда, когато страстите прерастват във физическо насилие и саморазправа. „*Ритници, удари, неприлични жестове и заплахи украсиха демонстрацията на КТ „Подкрепа” на централния столичен площад. [...] Над всички в небето над София кънтеше „убийци”, „мафия” и „БСП в Белене”. Хвърчеше слюнка, стотици палци сочеха надолу”*[222]. Обобщавайки тези прояви като „демокрация по български”, илюстрирани със снимков материал, всекидневникът показва на същата страница и другата алтернатива. Под снимка на множество усмихнати млади хора се поставя следния коментар: „*Тези хубави хора не плюят никого. Те не крещят злобни и хулни думи, не призовават към мъст. Техният стремеж към демокрация и свободна изява на личността не пречи на никого. Вярата им в изборната победа на БСП ги прави мъдри и*

221 **Ангелов, Ив**. Докато СДС обещава, правителството на Луканов върши черната работа. – Дума, бр. 30, 3 май 1990.

222 **Редакционна**. Седесарите оплюха празника на труда. – Дума, бр. 29, 2 май 1990.

спокойни"[223].

Социалистическата пропаганда залага преди всичко на традиционните ценности, чрез които се стреми да се противопостави на идеята на демократите, че обществото трябва тепърва да си изгради нови стойности и нравствени ориентири, като отхвърли тотално своето минало. Рязката промяна, за която се обявява опозицията с цел разрушаване на политическото статукво, се заклеймява от управляващите, заели позата на пазители на патриархалния морал. Така БСП излъчва посланието, че е спокойна прогресивна сила, способна да обнови, обедини и помири обществото, а СДС моделира своя революционен образ, прокарвайки резки разделителни линии между „преди" и „сега"[224]. Оформят се две екзистенциални алтернативи – бъдеще без минало или минало без предразсъдъци, чийто избор зависи не толкова от политическите пристрастия, колкото от психологическите нагласи на избирателите.

Бъдещето без минало (послание на СДС) намира своите привърженици най-вече сред младите и образовани хора, приемащи предложението като закономерност, без излишна драма. Миналото, припознавано без предразсъдъци, нещо към което се стреми БСП, за да се впише в новия политически контекст, отговаря на хората в зряла възраст, дълбоко свързани с всекидневната повторяемост на живота и чувството за сигурност и ред, които тя възпроизвежда. Посланието на социалистите, че грешките и деформациите могат да бъдат поправени, а дър-

223 Фотограф Чавдар Панайотов, Дума, бр. 29, 2 май 1990, с. 4.

224 Теза, подробно развита и от **Евгений Дайнов**. – Виж: Политическият дебат и преходът в България. С.: Фондация „Българска наука и култура", 2000, с. 386–387.

жавното регулиране ще продължи да защитава промените в рамките на познатото, кореспондира най-приемливо с техните житейски разбирания. Устойчивите културни модели, на които се залага, се вплитат успешно в политическите желания на социалистическия електорат. Умерените промени, предлагани от управляващите, се приемат и от по-възрастното поколение, което е твърде недоверчиво към обещаваната смяна на статуквото. *„Имаше страх у старите хора, страх от това, което ни очаква* – сподели един информатор наблюденията си от онези години. *Те са живели при два режима, спомнят си времето преди девети септември и след него. На тях комунизмът им носеше чувство за сигурност"*[225]. Техният избор е изборът на „по-малкото зло". Към края на живота си, изправени пред равносметката на своите житейски постижения, за тях е невъзможно да зачеркнат това, което са постигнали. Спомените за мизерния бит на своите родители ги карат да отричат „капитализма" (така им е обяснена пазарната икономика – б.а.), който ще замести уредения и пълен със социални придобивки социализъм. „*Ориентацията към БСП се дължи на изключителната бедност на населението преди 9 септември. Благодарение на този строй хората си построиха къщи, излязоха от пръстта и колибите и влязоха в тухлени сгради, получиха асфалтирани улици, канализация..., това, обаче политиците не могат да го разберат*"[226] – ми каза пенсиониран учител по история от едно карнобатско село.

225 Респ. В. Я., жена, род. 1969 г. в гр. Нова Загора, висше образование.

226 Респ. Ж. Ч., мъж, род. 1932 г. в с. Подвис, Карнобатско, полувисше образование.

Голяма част от интелигенцията, младите и подрастващите залагат на емоционалните обещания и лозунги на опозицията, смятайки, че комунизмът е длъжен да се оттегли от политическата сцена, както се случва в другите бивши източноевропейски сателити на СССР. Те не са обременени със спомени от началото на налагането на тоталитарния режим и романтичния кипеж около „строежът на съвременна България". За тях демокрацията, която предлагат новите политически формации, покрива различните аспекти на понятието свобода. И най-вече свобода на избора какво да работят, къде да живеят, възможност да пътуват без ограничения, без налагане на „омразна и куха идеология", без робуване на остарели догматични понятия и пр. Те са осъзнали за себе си, че „комунистическият строй е едно огромно лицемерие", което трябва да бъде прекратено. Нито прокламираното социално равенство, нито гръмките икономически успехи са били реални и постижими. „*Всички равни, а партийните величия и техните деца живееха като царе и все от Запада гледаха да си набавят стоки, да получат образование, да се фукат къде са били..., това за нас беше показателно, че комунизмът е празни приказки*"[227]. За тях е важно да има нова алтернатива за един по-добър живот, където човек сам решава какъв да бъде, къде да отиде и какво да постигне.

Не може да не се отбележи, че за първите избори след 1989 г. са характерни парадоксите и силните контрасти. Образите на социалистите и демократите се оглеждат като в криви огледала на страниците на печатните им органи. От една страна, „Демокрация" представя: комунистите с нови лица,

227 Респ. И. Р., род. 1964 г. в гр. Димитровград, средно образование.

а същите привилегии, партийно имущество, банкови сметки, методи на действие и пропаганда. Многократно обявени социалистически апели за единство и национално помирение, а изправили само допреди година народа на прага на граждански конфликт с т.нар. „възродителен процес"; обещавано благоденствие, просперитет и безболезнен преход към пазарна икономика, а 45-годишно управление завършило с провал и тотален крах във всички сфери; довчерашен атеизъм, а в новите условия посещение на църковни богослужения от целокупния Висш партиен съвет; „кръвожадно минало" с доказани репресии, убийства, лагери и насилствени изселвания, а сега заклеймяване и възмущение от политическото насилие и почитане на хилядите жертви; съгласие, че е необходим нов управленски модел, а желание тази промяна да се извърши чрез старите комунистически кадри; разграничаване от виновните, а междувременно се извършва тяхното прикриване с унищожаване на държавни и поверителни материали; призоваване към честна, открита и равноправна предизборна борба, а в същото време явна и масова партийна агитация по месторабота, във военните поделения и селата, с обещаване на привилегии или заплахи за отнемане на такива. Масово в съзнанието на информаторите беше останал спомена за страха на техните възрастни родители от разпространения слух, че ако дойдат на власт „седесарите ще им спрат пенсиите". *„Възрастните хора, бяха обработени, БСП ги манипулира, обещаха им празни неща, обещаха, но неизпълниха..."*[228]

От своя страна в. „Дума" се придържа към същата

228 Респ. Д. П., мъж, род. 1934 г. в с. Еленово, Новозагорско, полувисше образование.

тактика. Тя не може да надмогне своя агитационен характер, изграден с десетилетия пропагандна школовка. Въпреки непрекъснатите апели за неконфронтация в обществото обилно се изнася информация за насилствени и вандалски прояви на опозиционни привърженици. Заявеното разкаяние от престъпленията на стария режим се тушира с изнасяне на информация за „фашистките престъпления преди 9 септември 1944 г." и емоционални разкази за загинали партизани. Декларираните демократични похвати за честно привличане на избирателите се опорочават от компромати, чрез които се дискредитират лидерите на СДС, обвинени в конюнктурно пребоядисване. С посочените примери може да се открои една от спецификите на българската политическа култура, която се оказва под влияние не на конструирането на реално знание за предстоящото управление, а се формира от успешни популистки модели за манипулиране на общественото доверие и печеленето на електорат на всяка цена. Политическите игри и медийни машинации за дълги години напред ще наложат в публичното пространство една трайна тенденция за отричане и дискредитиране на политическия противник и неговите способности за адекватно управление. Чрез огласяването на определени събития и информации и „потулването" на други съвсем съзнателно се постига изкривяване на колективното знание, а това неминуемо води към натрупването на обществен негативизъм и подхранва политическа култура, в която трайно се експлоатира отрицателният образ на конкурентния опонент.

На 11 юни официално се обявява, че БСП води след първия тур на изборите. СДС има предимство единствено в София и някои по-големи градове, докато социалистите ка-

тегорично побеждават в по-малките градове и селата[229]. Реакцията на демократите показва, че не са готови за подобни резултати. Тепърва им се налага да осъзнаят, че „София, не е България"[230]. За тях вотът е спечелен благодарение на хора, робуващи на „политическата си партизанщина", на страха си да загубят пенсията си, несигурното си работно място и лъжебезплатните социални придобивки[231]. Според „Демокрация" изборите са факт „след долнопробните спекулации, след машинациите, след грубото потъпкване на всякакви човешки и морални граници, след безбройните нарушения на закона…"[232]. Опозицията тепърва започва да осъзнава своята погрешна социална пропаганда с агресивни декларации и тон за тотална смяна на досегашния икономически модел, чрез които са уплашили възрастните и традиционно настроени граждани. От страниците на всекидневника тя призовава своите читатели – „*не допускайте комунистите до престарелите си родители, не им позволявайте с лъжи и заплахи да тикат в ръцете им червената бюлетина, да ги застават насила да гласуват за тях*"[233]. Отговорът за изборното поражение, според демократите, трябва да се търси в „уплашените очи на бабички и старци по селата, на които се подава червената бюлетина" и в „довче-

229 **Калинова, Ев., И. Баева**. Цит. съч., с. 265.

230 ***Елитът*** и промяната в България…, с. 67.

231 **Редакционна**. Граждани камбаната удари. – Демокрация, бр. 97, 12 юни 1990.

232 **Спасов, А**. Урок по морал. – Демокрация, бр. 97, 12 юни 1990.

233 **Редакционна**. До вас българи и българки, братя селяни. – Демокрация, бр. 98, 13 юни 1990.

рашните селяни, изкокорени и стъписани пред новото"[234].

За БСП победата олицетворява политическата зрялост и толерантност на народа, доверил се на "партия, която с бързи крачки се обновява" и обявил се чрез своя вот за ненасилие и демокрация. Нейните послания и умело реализирани политически стратегии са успели да се „имплантират" в съзнанието на избирателите и те продължават да залагат на тях и за втория тур чрез гръмкото: „Не на шоковата терапия! Да на сигурността за милионите честни хора"[235]. Умерената радост, с която социалистите посрещат резултатите, контрастира много силно със сърдитото и обвинително поведение на СДС. От своя страна сините анализатори обобщават, че бившите комунисти печелят главно в изостаналите в икономическо и образователно отношение райони на страната. „*Предизборната кампания на БКП се водеше главно с аргумента на държавния джоб – пенсиите, дефицитните стоки, страховата психоза, че хората могат да загубят една основна социалистическа придобивка – заплата, плюс възможността да крадат безнаказано от общото..."*[236]. Според демократичните сили успехите на БСП се дължат на няколко категории гласоподаватели – хора с ниско образование и неграмотени, „милионните" редици на заплашваните пенсионери, номенклатурата, търсеща начин да запази своите привилегии и „хорицата", които не могат все още да

234 **Василев, Й**. Вкусът на победата. – Демокрация, бр. 98, 13 юни 1990.

235 **Редакционна**. И на втория тур – с мисъл за България. Обръщение на Висшия съвет на БСП. – Дума, бр. 71, 13 юни 1990.

236 **Йорданов, Ал**. Изборният урок. – Демокрация, бр. 99, 14 юни 1990.

преодолеят страха[237]. Налага се твърдението, че мирната „синя революция" не се е състояла благодарение на „непробудните" села и „обикновения човечец от провинцията", сплашен с внушението, че СДС ще върне „черния капитализъм"[238]. Не закъсняват и трезвите преценки и препоръки за по-нататъшното развитие и политическо бъдеще на демократичната опозиция – да се осъществи структурното и организационно доизграждане на основните опозиционни партии, по-силно „обхващане" на младежта и проникване във всяко населено място. „*Оттук нататък не може и не бива да се разчита на ентусиазъм и емоции, а само на пълноценна политическа дейност*"[239]. Персонално е нападнат и всекидневникът на социалистите: „*през последните месеци печатният орган на БСП в. „Дума" проведе истинска класова борба от сталински тип против демократичната опозиция*"[240]. Според тях благодарение на пълната обработка на общественото мнение, масираната пропаганда и информационните деформации на партийния официоз „БСП дължи голяма част от гласоподавателите си"[241].

Вестник „Труд" също представя следизборен анализ на своите читатели: „*откритият сблъсък на политическите сили и високият градус на напрежението вероятно са предизвика-*

---

237 **Янакиев, Ал**. Болка и страх за нацията. – Демокрация, бр. 111, 28 юни 1990.

238 **Черкезов**, Р. Не състоялата се революция. – Демокрация, бр. 112, 29 юни 1990.

239 **Аврамов, Е**. Какво ни предстои по пътя на демокрация? – Демокрация, бр. 106, 21 юни 1990.

240 **Григорова, З**. Реализъм и демагогия. – Демокрация, бр. 107, 22 юни 1990.

241 Пак там.

ли обърканост сред част от избирателите и в тази ситуация е надделяло основното съображение – съображението за сигурност"[242]. Като дългогодишен професионален журналист главният редактор Дамян Обрешков прави много задълбочен преглед на функциониращите в обществото политически заблуди и показва въздействията им в публичното пространство[243]. Вотът за БСП е получен благодарение на хора, страхуващи се от разгласените от СДС промени, но е и показателен за „незрялостта" на политическите отношения и двуполюсните наслоения в общественото съзнание.

В спомените на хората, независимо от изповядваната тогава партийна принадлежност, е останало убеждението, че първите демократични избори са били манипулирани – „то беше ясно, че комунистите току тъй нямаше да сдадат властта…"[244]. Чрез собствени наблюдения или разкази на приятели бяха изказани миналите им опасения, че в провинцията е бил жив страхът от тайно наблюдение на урните при избори и много хора не са се решили да гласуват за друг, освен за социалистите. Този страх е бил напълно обоснован след дългогодишен живот, подчинен и контролиран от вездесъщите репресивни органи на тоталитарната система. От позицията на преживяното се прави опит и за анализ на тогавашната ситуация, като се изразява мнение, че хората са гласували по инерция или по носталгия. „*Селата винаги ще гласуват за БСП. Хората тук много добре си спомнят как са живели и каква мизерия е било*

242 **Димитров, Д., Р. Коларова**. Изненадващи ли са процентите? – Труд, бр. 114, 12 юни 1990.

243 **Обрешков, Д**. След изборите. – Труд, бр. 119, 19 юни 1990.

244 Респ. Д. К., мъж, на 60 години, живее в София, висше образование.

преди девети…”[245] или *„БСП имаха по-голяма рутина и широк апарат, владееха средствата за масова информация..., действаха професионално*”[246]. Разбира се, че се има и хора, които са поели част от медийните послания – „*програмата на социалистите ми изглеждаше по-реална, по-безопасна, ако знаеш какви времена бяха...*”[247]

5. Демокрация за начинаещи – управленски практики и опозиционни тактики

Въпреки че изборните резултати изненадват демократите, те засилват още повече волята им за премахване на статуквото и инициират прояви, чрез които се заявява неподчинение към новите „стари” управляващи. Започналите в София митинги от техните привърженици пред националната телевизия, обявената студентска окупационна стачка на Софийския университет и създаването на палатковия „Град на истината”, израз на несъгласието с изборните резултати и съмнение за фалшифициране, са характеризирани от в. „Дума” като проява на безсилие и „слаба” политическа култура. Представени като безредици и изкуствено нагнетяване на напрежението, те са използвани да акцентират върху неумението на СДС да губи с чест. „Демокрацията е поведение”, твърди всекидневникът, принизявайки протеста на студентите до вандалски прояви

245 Респ. С. Й., мъж, род. 1958 г. в с. Искра, Карнобатско, висше образование.

246 Респ. С. Г., жена, род. 1945 г., род. в гр. Пловдив, висше образование.

247 Респ. В. С., жена, род. 1950 г., живее в гр. Нова Загора, полувисше образование.

на невъздържани младежи, предизвикали „нощни страхове в столицата".

След втория тур на изборите и обявяването на официалните резултати уличните страсти вместо да утихнат, ескалират в обявено гражданско неподчинение с редица искания, сред които е и непризнанието на протеклите избори. В медийното пространство тези събития предизвикват изграждането отново на две противоположни стратегии, поддържани от двата партийни официоза. Подкрепяйки уличните протести като демократична проява на несъгласие с управляващите, в. „Демокрация" ги подхранва с обвинения за фалшифициране на изборите. С голямо надзаглавие: „Тези ли избори трябва да признаем за честни?", всекидневникът започва системно да изнася информация за манипулации и спекулации през двата изборни дни в различни градове и села на България[248]. Твърденията са подкрепени и с мнения на международни наблюдатели, и кореспонденти, които са регистрирали множество нередности[249]. Така протестът се институционализира като демократичен и напълно справедлив. За сметка на това социалистите обявяват, че световните средства за масова информация констатират изборите за „свободни, честни и демократични". Следователно след като са признати и от авторитетни институции, няма основание за протест и демократичната опозиция е обвинена за умишлено търсене на безредици. Натискът на стачкуващите е наречен „улична диктатура", нарушаваща гражданската сигурност и спокойствие.

248 Демокрация, бр. 105, 20 юни 1990.

249 **Редакционна**. След втория тур на изборите у нас не особено ласкави оценки. – Демокрация, бр. 104, 19 юни 1990.

И този път, както и през предишните месеци се оказва, че БСП трудно комуникира с подобни масови протести и прояви. Още повече, че вече е започнал скандалът с репликата на президента Петър Младенов: „По-добре танковете да дойдат", произнесена при първия голям масов протест пред парламента на 14 декември 1989 г. Думите са уловени от „синия" репортер Евгени Михайлов, чийто материал се излъчва за първи път в навечерието на втората изборна дата. Благодарение на студентската стачка този скандал получава широка гласност в обществото и след направената техническа експертиза, доказваща автентичността на записа, Петър Младенов подава оставка[250]. Интересно е да се отбележи, че в. "Дума" много вяло подкрепя своя лидер, обявяван доскоро за истинския двигател на демократичните промени. Почти седмица след неочаквания обрат и подадената оставка се публикува следния коментар: *„И докъде може да стигне една страна, след като по този начин може да бъде натикан морално-психологически в земята дори нейният президент. За какъв морал, за каква политическа зрялост, правова и демократична държава може да става дума при една такава морално-политическа и морално-психологическа атмосфера*"[251]. Всъщност жертването на Петър Младенов е добре премерен политически ход от страна на социалистическото ръководство. След няколкодневни политически преговори и две неуспешни гласувания в новосформираното Велико народно събрание за освободения пост е избран лиде-

250 Виж по-подробно: **Семерджиев, А**. Преживяното не подлежи на обжалване. С.: ИК „Труд", 1999, с. 233–243.

251 **Янков. М**. Оставката на президента и „нежната революция" на опозицията. – Дума, бр. 103, 15 юли 1990.

рът на СДС д-р Желю Желев, който в. „Дума" представя като политически компромис на БСП. „*Партията ни направи труден избор – но го стори с ясното съзнание, че така трябва, че този исторически компромис е спасителен за нацията и той няма алтернатива*"[252]. Едва през следващите години политическите анализатори ще осъзнаят каква грешка са допуснали демократите, лишавайки своите редици от общоприемливата и авторитетна фигура на известния дисидент. Ангажиран с президентската институция, Желев не само няма да съумее да предотврати разложителните процеси сред сините, но и чрез опита си да прокарва свои политически решения и виждания от позицията си на президент ще ги засили.

Въпреки удържаната временна победа протестните действия продължават като се поставят непрекъснато нови искания. Едно от тях е свалянето на всички чужди и комунистически държавни символи от обществените сгради. Такива са червените петолъчки от сградите на БСП и най-вече звездата над Партийния дом в центъра на София, възприеман като бастиона на дългогодишната комунистическа власт. В изградения около него „Град на истината", като крайна мярка на протест се появяват хора, изразяващи готовност да се самозапалят, ако символът не бъде демонтиран веднага. След няколко дни на нарастващо напрежение и заплахи пламват не протестиращите, а самата сграда. Избухналият вечерта на 26 август пожар, обхванал първите етажи на Партийния дом, е съпроводен с нахлуване и грабеж, извършен от насъбралата се тълпа. Въпреки намесата на полиция и пожарна огънят е овладян едва в

252 **Вагенщайн. А**. Здравей, Президенте! – Дума, бр. 125, 6 август 1990.

късните часове на нощта, а щетите са значителни[253]. „Горе главите, другари, ние сме по-силни от огъня", апелира в. „Дума" на следващия ден, отпечатал множество снимки от погрома, наречен „неофашистки". Синдикалният „Труд" също поддържа това становище, като отпечатва изявлението на Ал. Лилов за съмнението, че се подготвя физическа разправа с БСП, след като не може да бъде отстранена от политиката по мирен път[254]. Пожарът наистина шокира със своята бруталност и вандализъм и социалистите използват случая да заявят, че в дъното на това действие стои опозицията и нейната стратегия за поддържане на политическо напрежение, което поставя демократичните промени в България в опасност. За косвени подстрекатели са обявени лидери на СДС, присъствали пред Партийния дом, които чрез своите изказвания и лозунги са надъхали насъбралата се тълпа. Срещу някои от тях е повдигнато и дознание. Това са популярните сред сините привърженици д-р Константин Тренчев, Емил Кошлуков и др.

Вестник „Демокрация" също има свое обяснение за злощастното събитие – „*безотговорната политика на правителството, непукизмът на ВС на БСП и човеконенавистическата политика на един официоз сега дават своите плодове*"[255]. Тъй като не могат да се открояят ясни извършители, а и се появяват доста противоречиви разкази на очевидци за начина на разпространение на пожара и подозрителното бездействие на

253 Виж подробно : **Семерджиев, А.** Лято 90. Пожарът. С.: Христо Ботев , 1996, с. 195–242.

254 **Ангелов, Ал**. Предизвикателство към обществения мир. – Труд, бр. 169, 28 август 1990.

255 **Спасов, А**. Имаме ли Гьоринг, ще имаме и Ван Дер Любе. – Демокрация, бр. 160, 28 август 1990.

полицията, в публичното пространство упорито започва да се говори за умишлено подстрекаван и инсцениран палеж от социалистите с цел да се предизвикат масови безредици или да се унищожат секретни документи от тоталитарното минало на партията. Синият всекидневник огласява явно тези подозрения: „*Посткомунизмът показа грозната си глава през кълбета дим в центъра на София. [...], защото такава партия оправдава присъствието на политическата сцена единствено в обстановка на обществена криза, на духовен и физически терор...* "[256]. Делото за пожара така и не стига до съдебно производство и истината за реалните събития в онази нощ отново се обагря с цветовете на политическите пристрастия и фалшификации. Различните версии за погрома остават в сферата на догадките, но с годините в обществото се затвърждава мнението, че този акт наистина е бил планиран, за да предизвика широк международен отзвук и да навреди на демократичните сили. „*Трябваше по някакъв начин да бъде доказано, че СДС е деструктивна сила, че тя е способна да извърши действия, които да тласнат страната в кръв и размирици*"[257]. Връщайки се в спомените си към този акт, подозренията на хората варират от намеса на КГБ до пъклен план, съчинен от висшето комунистическо ръководство, или се обвиняват развилнелите се „софийски лумпени, ходещи по демонстрациите само да вандалстват".

256 **Спасов, А**. Българският Райхстаг като начин на „спасение". – Демокрация, бр. 165, 3 септември 1990.

257 ***Елитът*** и промяната в България…, с. 120.

5.1. „Луковата зима" и „вотът на улицата"

Нестихващото противоборство рефлектира и върху работата на новото Народно събрание. Интересът към парламентарните заседания е голям, продиктуван от надеждата, че управлението на България най-накрая ще заработи в полза на своя народ и неговия стремеж към демокрация. Въпреки това депутатите се държат така сякаш продължават да провеждат своята предизборна кампания. Уличните лозунги, пълни с обвинения и високоидеалистка декларативност, звучат много по-често на трибуната, вместо да се наложи едно експертно говорене и да се поставят реални и належащи проблеми. Много рядко ВНС излиза с единни становища, а това значително забавя неговата законодателна работа. Усетило нарастващото социално недоволство от задълбочаващата се продоволствена криза, СДС категорично отказва да вземе участие в сформиращото се социалистическо правителство. Действията му се обясняват с твърдението, че бившите комунисти трябва да приемат цялата историческа вина за разрастващия се икономически колапс на страната, да деполитизират най-важните държавни институции и да върнат многобройното си имущество, придобито за сметка на ограбването на държавата и народа. Настоява се също така БСП „*да признае изборната си платформа за един блъф и да приеме основните принципи и положенията от програмата на СДС"*[258]. Това поведение се иронизира от в. „Дума" със следния коментар: *„...на населението вече му омръзна тази игра, при която всеки прехвърля другиму топката. Простата*

258 **Спасов, Г**. Ще остане ли БСП камък на шията на българския народ? – Демокрация, бр. 180, 20 септември 1990.

логика на обикновения избирател е, че който бяга от отговорност, не би трябвало да се кандидатира на изборите, който пък веднъж се е хванал на хорото, длъжен е да го играе"[259]. Независимо от остроумната и всеотдайна подкрепа на партийния си официоз и голямото парламентарно мнозинство, управляващите изпадат в незавидно положение.

Изпитващо все по-осезателно върху себе си икономическата стагнация, обществото постепенно започва да сваля подкрепата си от БСП, а това не позволява на партията да стартира каквито и да било оздравителни реформи. Позитивните послания, които изпраща всекидневникът на социалистите, звучат все по-неправдоподобно и фалшиво. „*България може да почувства положителни резултати от икономическата реформа дори 48 часа, след като бъдат осъществени първите й етапи, но сега страната е в дълбока икономическа криза и е близо до банкрут*"[260]. Истината за реалното положение на държавата започва бавно да се прокрадва с твърденията, че непопулярните мерки са неизбежни, идват тежки времена, а за операциите в икономиката няма упойка и ще трябва да се плати висока социална цена[261]. Оформяйки своето лице като независим синдикален всекидневник, „Труд" засилва своята критичност към бездействието на управляващите, съпроводено с нарастващ дефицит, спекула и корупция. Открито се поставя и обвинението, че социалистите проявяват нежелание да за-

259 **Найденов, В**. Рубрика „Ние пак сме тук…" – Дума, бр. 169, 19 септември 1990.

260 Думи на Ричард Ран, американски специалист. „Оценки за икономическото бъдеще на България". – Дума, бр. 144, 25 август 1990.

261 **Редакционна**. Предстои ни труден преход към пазарно стопанство. – Дума, бр. 116, 23 юли 1990.

сегнат икономическите интереси на своите поддръжници и съдействат за „пречистване на мръсни и номенклатурни пари"[262].

С напредването на есента централните всекидневници не могат да избегнат злободневните теми и започват да изнасят информация за поскъпване на стоки от първа необходимост, спиране на цехове и заводи поради липса на суровини и данни за нарастваща безработица. Дори и вестник „Дума" не може да скрие реалната картина в страната и изнася данни, че около 25 хиляди работници са уволнени от 729 предприятия, за 6 месеца животът е поскъпнал с 25 %[263], а 40 на сто от българите са на границата на бедността[264]. От своя страна опозицията и в. „Демокрация" стават все по-нападателни, обвинявайки социалистическото правителство в „нахално лицемерие, демагогия и цинизъм" и протекция единствено на старите номенклатурни кадри и фирмите на ВС на БСП[265]. Икономическата програма на Луканов е наречена „скок от самолет без парашут" поради невъзможността адекватно да приложи мерки за ограничаване на кризата. Започват да се изнасят и данни от социологически изследвания, които разпространяват информацията, че привържениците на СДС нарастват за сметка на БСП[266]. „*От стра-*

---

262 **Иванов, Н**. Инфлация+дефицит = спекула + корупция. – Труд, бр. 152, 3 август 1990.

263 **Редакционна**. От май до октомври животът е поскъпнал с 25 процента. – Дума, бр. 188, 8 октомври 1990.

264 **Редакционна**. 40 на сто от българите са на границата на бедността. – Дума, бр. 227, 16 ноември 1990.

265 **Мънзалов, Вл**. Въпреки кризата фирмите на ВС на БСП процъфтяват. – Демокрация, бр. 186, 27 септември 1990.

266 В статията са изнесени данни от Националния център за изучаване на общественото мнение, според които СДС има 46,7% доверие,

тегическа гледна точка, тя (БСП – б.а.) се самоуби в деня на изборната си победа поради лъжата, че без социални трусове хората ще се измъкнат от тресавището на кризата", е категоричното становище на синия всекидневник [267].

За кратко време Лукановият кабинет се сдобива с популярни нарицателни – „правителство на социалната парализа" и „на бездействието и хаоса", което според медийните твърдения обрича на глад и смърт милиони хора. Наред с икономическата криза се разраства и политическата. Всъщност със своето бездействие бившите комунисти проявяват преди всичко политическа рационалност – започването на необходимите реформи е абсолютно неприемливо от техните симпатизанти, очакващи заявената им преди изборите безболезнена смяна на системата. Отчитайки социалното недоволство и понижаващото се в тях доверие, партийното ръководство не смее да предприеме каквито и да е било оздравителни мерки.

Изнесените в публичното пространство данни от Националния център за изучаване на общественото мнение за повишените симпатии към СДС в. „Дума" определя като недостиг на политическата инициатива у своите избиратели[268]. Като израз на безсилие парламентарната група на БСП излиза с декларация пред ВНС, в която се твърди, че никой не е обещавал лека и безболезнена промяна[269]. Обезверени от висенето

а БСП – 31,5%. – Виж : **Георгиев-Геш, Г**. И демократичният социализъм си отива. – Демокрация, бр. 202, 16 октомври 1990.

267 Пак там.

268 **Редакционна**. Избирателите доказват недостиг на политическа инициатива. – Дума, бр. 195, 15 октомври 1990.

269 **Редакционна**. Никой не е обещавал лека и безболезнена промяна. – Дума, бр. 207, 27 октомври 1990.

по опашки за набавянето на най-необходимото и потиснати от оскъдицата, хората започват да променят своите политически ориентации и възгледи. „… *Абе сини, червени, гладни години бяха, единия път гласуваш за едните, после за другите, ама управия няма*”[270]. За дълги години „Лукановата зима” ще се превърне в един от най-големите страхове на хората сред множеството повратности и резки кризи на прехода.

В тези критични за страната моменти опозицията засилва неимоверно своята политическа активност и оглавява уличните протести, в които, както твърди в. „Демокрация”, взимат участие и привърженици на БСП: *„…присъстваха много хора, гласували с червената бюлетина. След разочароването им, че са повярвали в още една лъжа на БКП/БСП, преживяното тук на площада за тях бе като пречистване, като изход, като надежда”*[271]. Нещо повече, от страниците на своя всекидневник сините започват да предявяват претенции към властта: „*Да – едно правителство на СДС означава голям риск, но съюзът трябва да поеме своята отговорност, оправдавайки доверието на народа*”[272]. Социалистическите ръководители също търсят изход от обществената изолация, в която изпадат и активизират старите си пропагандни методи за въздействие върху своя електорат. Първият от тях е изключване на поредната група на стари и провинили се кадри, чиито имена могат да се свържат с неуспехите на партията още преди

270 Респ. Т. Х., жена, род. 1946 г. в гр. Димитровград, средно образование.

271 **Стоянова, С**. Хилядите скандираха оставка. – Демокрация, бр. 219, 5 ноември 1990.

272 **Янчулев, А**. Изходът от правителствената криза. – Демокрация, бр. 234, 22 ноември 1990.

10 ноември. Това са Огнян Дойнов, Дражa Вълчева, Пенчо Кубадински, Димитър Стоянов, Петко Данчев и др.[273] Следваща стъпка е обявената информация, че партията „връща" половината от своето имущество на държавата под формата на сгради, курортни бази и резиденции[274]. Така отново се прави опит да се експлоатира познатата стратегия, изразяваща се във волята за промяна и скъсване с тоталитарното минало. Търсенето на виновния е стара комунистическа практика и както бе отбелязано – основна характеристика на съвременния политически живот, усвоена и от двете противостоящи си политически сили. И докато СДС обвинява Андрей Луканов и неговите министри за буквално абдикиране от изпълнението на своите отговорности и създаваните по този начин предпоставки за стопански хаос и катастрофа[275]. БСП заклеймява уличните протести, чиято реална цел според тях е да блокират действията на правителството[276]. КНСБ чрез в. „Труд" също снема своето доверие от правителството. „*Политическото и социалното напрежение нарастват с всеки изминал ден. Партията, спечелила изборите, не иска, а и не може да управлява, но не желае да се раздели с властта"*[277]. Упорството на бившите комунисти за

273 Информацията за изключването е отпечатана в два броя на в. Дума от 3 и 10 ноември 1990.

274 **Редакционна**. БСП връща 57 на сто от имуществото си. – Дума, бр. 233, 22 ноември 1990.

275 **Ганев, С**. Правителство на социалната парализа. – Демокрация, бр. 229, 16 ноември 1990.

276 **Редакционна**. Уличният протест срещу „бездействието" цели да блокира действията на правителството. – Дума, бр. 225, 14 ноември 1990.

277 **Заявление** на Изпълнителния комитет на КНСБ. – Труд, бр. 225,

достойно оттегляне от политическата сцена се представя със заключението: „*Въпреки либералната си декорация, тая партия нищо ново не е научила и нищо старо не е забравила. Тя никога няма да постави България над себе си*”[278].

Законното правителство срещу площада е новата политическа тактика, която социалистите „пускат в обръщение” в публичното пространство. Обявената на 26 декември обща стачка от КТ „Подкрепа”, обхванала цялата страна, е представена като поредната проява на „син тоталитаризъм” и екстремизъм[279]. С големи заглавия „Подкрепа стачкува, а България работи”, „На „Подкрепа” очите са големи” и „Народът отказва подкрепа на стачката на „Подкрепа” се разпространява информацията, че „незаконно обявената стачка” се поддържа само от един на сто работника[280]. Изнесените данни за броя на стачкуващите значително се различават при двата политически всекидневника. Според опозицията броят на стачкуващите е 870 000 души от 91 града и не малко села, а само в София стачни действия има в 466 предприятия[281]. Според социалистите „шепа хора” се опитват да създадат хаос и обявява „около 40 хиляди стачкуват, над 4 милиона работят”[282]. Въпреки това в

---

19 ноември 1990.

278 **Каменов, Пл**. Буре с барут. – Труд, бр. 229, 23 ноември 1990.

279 **Редакционна** – коментари на читатели. Хората не могат да бъдат излъгани: задава се нов тоталитаризъм. – Дума, бр. 238, 27 ноември 1990.

280 **Редакционна**. Подкрепа стачкува, а България работи. – Дума, бр. 238, 27 ноември 1990.

281 **Редакционна**. Стачката в името на живота продължава. – Демокрация, бр. 240, 29 ноември 1990.

282 **Редакционна**. България се труди за залъка на децата си. –

реалната политическа обстановка правителството на Андрей Луканов подава оставка на 29 ноември 1990 г. За в. „Дума" истината няма две измерения и поставя следното заключение на събитията – „36 часа окупация свалиха българското правителство"[283]. Червеният официоз бърза да успокои своите привърженици, че оставката на правителството може да бъде здравословна за партията, а Луканов е постигнал целта си, преследвана с „фанатична упоритост" – жертвал е партийните интереси, за да може България да има едно коалиционно правителство[284]. „*Съдбата на една стогодишна партия не може да бъде свързана с едно правителство, а още по-малко с една личност";* и още: „*за мен е важно, че се очерта възможност да стигнем най-после до този желан от нацията и жизнено необходим за нацията резултат*" – заявява в своите изказвания вече подалият оставка премиер[285].

Поставени пред ново начало – съставяне на първото коалиционно правителство след промените през 1989 г., българските политици се изправят и срещу превърналата се в една от най-порочните теми на съвременния политически живот, а именно темата за досиетата на вече бившата Държавна сигурност. В годините на преход практиката да се изнасят досиета на действащи политици, публични личности и културни деятели се превръща в основен извор на сензации, материал за съставя-

---

Дума, бр. 239, 28 ноември 1990.

283 **Редакционна**. 36 часа окупация свалиха българското правителство. – Дума, бр. 241, 30 ноември 1990.

284 **Редакционна**. Оставката на правителството може да бъде здравословна за БСП. – Дума, бр. 242, 1 декември 1990.

285 **Редакционна**. Парламентът прие оставката на Луканов и неговия кабинет. – Дума, бр. 242, 1 декември 1990.

не на компромати и опит за проваляне на политически съдби. От дистанцията на времето може да се заяви, че досиетата са синдром на вечно завръщащото се комунистическо минало, от което, както се оказва, обществото е неспособно да се освободи. Те не успяват да се възприемат като рецидив на тоталитарната система или като експонат в музея на политическия абсурд, който трябва да напомня кои са принципите на демократичните общества. В съвременната българска политическа култура доносниците и техните досиета са актьори, участващи в театрален фарс, в който ролите имат двойнствено значение за протичащото действие. Така около всеки скандал с досиета сините откриват „троянски коне" в редиците си, а червените доказват, че в крайна сметка те винаги са били основните играчи на политическата сцена[286]. В годините на неимоверно проточилия се преход и въпреки приетите закони, които се опитват да решат въпроса с разсекретяването на досиетата, така и не успява да се прояви решителна политическа воля за приключването на този рецидив от тоталитарното минало. Ако в началото на 90-те години те са изиграли огромна роля върху провалянето на една или друга кариера на изявени политици, то днес се възприемат повече като поредните скандални разкрития, които бързо отшумяват в публичното пространство без никакъв ефект върху замесените лица. Тяхното превръщане в зле скалъпени и оборотни компромати ги превръща в откровен политически фарс, към който все повече хора започват

286 Подобна теза за съществуването на сценарий, измислен от комунистите да използват като СДС за параван на своите цели и че промяната всъщност е била подмяна, поддържа и Александър Йорданов. – Виж: **Йорданов, Ал**. Да нарушим…, с. 41–44.

да се обръщат с насмешка и негодувание[287].

В първия след 10 ноември скандал на тази тема жертва се оказва един от най-популярните лидери на СДС – д-р Петър Берон, само ден след като си е подал оставката от постовете, които е заемал в синьото ръководство. Двата политически лагера посрещат изненадани новината, но това не им пречи да се опитат да извлекат от нея политически дивиденти. Интересен е фактът, че обвиненията в доносничество на Петър Берон от Константин Тренчев са получени и цитирани първоначално от информационната агенция Ройтерс. СДС веднага обявява тази информация като поредния заговор на комунистите да дестабилизират и компрометират демократичната опозиция, а Георги Спасов в интервю пред в. „Демокрация" в същия брой обявява случая като „цинизъм, който изобличава повече БСП, отколкото СДС [288]. „Червеният" официоз отрича да е започнал пръв „войната на досиетата" и коментирайки словесните престрелки между двамата сини лидери, констатира: „*Според Петър Берон, Тренчев бил оръдие на комунистите. Според Тренчев пък П. Берон бил агент на комунистите от дълги години. Върти го, сучи го – все комунистите виновни*"[289]. На 15 декември в скандала се замесва и името на президента Желев, който лично е помолил Петър Берон да подаде оставка, след като вече е бил запознат с неговото досие. Това развитие на ситуацията още веднъж показва на обществеността, че съвре-

287 Повече за темата виж по-подробно: **Ангелов, В**. Поверително! Комедията с досиетата (1989–2008). С.: БДИ, 2008.

288 **Каменов, Пл**. Предният коз на управляващите социалисти. – Демокрация, бр. 246, 6 декември 1990.

289 **Радевски, П**. Кое е по-лошото? – Дума, бр. 251, 10 декември 1990.

менният политически

живот не може да съществува под формата на два цвята, с каквито всекидневниците боядисват поднасяната информация.

5.2. Така нареченото „правителство на надеждата" – от „сладкия дъх на капитализма" до „За бога, братя не купувайте"

След почти цял месец преговори и договорки на 20 декември е съставено коалиционно правителство, начело с Димитър Попов, а на ключовите министерства – на финансите и индустрията, са поставени специалисти от опозицията. Социалистите участват с един заместник министър-председател – Ал. Томов и немаловажното министерство на труда и социалните грижи. Лидерът на СДС Филип Димитров споделя с читателите на в. „Демокрация" , че от политическа гледна точка участието на СДС е автогол, но *„единственото основание да сторим това е нравствено – необходимостта някой да поеме отговорността за първите, макар и мъчителни стъпки за провеждане на реформата*"[290]. Новото правителство и разместването сред ръководната върхушка се възприема позитивно от повечето хора, които са завладени от усещането, че „промяната е в ход" и „нещо най-накрая наистина се случва". Най-необходимото за пълноценното функциониране на новия кабинет е осигуряването на политическо и социално спокойствие. Поради тази причина на 3 януари 1991 г. от всички пар-

290 **Каменов, Пл**. Интервю с Филип Димитров. Това е правителство на началото. – Демокрация, бр. 259, 21 декември 1990.

тии във ВНС е подписано споразумение за мирния характер на прехода[291]. БСП също декларира своята „безрезервна подкрепа" за новия кабинет, но това не пречи нейният всекидневник да сътвори поредния скандал. На 9 януари в. „Дума" публикува таблица с готвената промяна на цените на някои продукти от първа необходимост със следния сензационен коментар: „Правителството на Попов обмисля по-солени цени от бившия кабинет на Луканов"[292]. Посочените цени наистина шокират със своето увеличение и предизвикват тревожен отзвук и коментар в публичното пространство. Вестник „Демокрация" веднага обвинява персонално „червения" официоз в некоректност, създаване на напрежение и провокиране на гражданския мир[293]. А в. „Труд" определя публикацията като опит за разстрел на доверието към правителството. „*Ударът на най-многотиражния ни вестник постигна нещо, което не можа да постигне и предизборната му агитация – нокдаун срещу правителството, синдикатите и заплаха за социалния мир едновременно*"[294]. На 23 януари официално е обявена правителствената прогноза за растежа на цените и социалистическият всекидневник победоносно заявява, че *„новите цени в официалната прогноза на правителството опровергават нападките срещу „Дума"*[295].

---

291 Виж: **Калинова, Ев., И. Баева**. Цит. съч., с. 272.

292 **Редакционна**. Правителството на Попов обмисля по-солени цени от бившия кабинет на Луканов. – Дума, бр. 9, 9 януари 1991.

293 **Стоичкова, Н**. „Дума" провокира гражданския мир. – Демокрация, бр. 7, 10 януари 1991.

294 **Вълчева, Р**. Публикуването на „новите цени". – Труд, бр. 6, 10 януари 1991.

295 **Редакционна**. Новите цени в официалната прогноза на правителството опровергават нападките срещу „Дума". – Дума, бр. 23, 23

Единствено цените на билетите за градски транспорт и кашкавала се различават в новите таблици, а това спокойно поставя БСП в позицията да критикува ценовия шок и да се обяви в защита на „социалните интереси на населението". За сметка на това за първи път в. „Демокрация" е настроен позитивно. С голямо заглавие *„Комунизмът си отива – от утре"* готвеното либерализиране на цените е обявено за старт към нормално общество[296]. В същия дух само месец след драстичното поскъпване се заявява, че цените са започнали да падат, реформата върви успешно и заслужава „шест плюс" по шестобалната система. Появява се и така необходимото на хората чувство за хумор – „Луканов си отиде и луканката се върна", а из софийските улици се обявява, че витае „сладкият дъх" на капитализма, имайки се предвид предприемаческия дух, обзел населението, и изникналите десетки нови магазини и частни фирми[297].

Независимо от медийната пропаганда, част от хората много тежко приемат повишаването на цените. За тях това е сътресение, което силно отеква както в тяхното всекидневие, така и в психологическата им нагласа към демокрацията като система. Това е първият им голям сблъсък с негативите на започналите икономически реформи. Стресът е толкова голям, че министър-председателят Попов в едно свое изказване пред медиите възкликва емоционално: „За бога, братя, не купу-

---

януари 1991.

296 **Редакционна**. Комунизмът си отива – от утре. – Демокрация, бр. 26, 31 януари 1991.

297 **Христова, Ч., Г. Асьов**. Сладкият дъх на капитализма витае из улиците на София. – Демокрация, бр. 66, 19 март 1991.

вайте". Реплика, която пресата многократно ще употребява в призиви с различно съдържание. В спомените на респондентите либерализацията на цените е останала като неизбежното „необходимо зло", което свива драстично тяхното потребление. Физическото им оцеляване през тези трудни години става благодарение на самозадоволяването от личните стопанства на многобройните родители и роднини в селата. Връзки, които не са прекъсвали по времето на социализма, но неимоверно много се засилват в преходния период.

Протичането на реформата и социалните сътресения, които предизвиква сред населението нейното изпълнение, е една от основните теми, вълнуващи започналия да излиза в този период в. „24 часа"[298]. Съобщавайки на своите читатели, че ще информира с новините такива, каквито са, на пръв поглед е трудно да го впишем в някой от вече представените медийни стратегии на презентиране на политическата реалност. В началните месеци на издаването си обаче вестникът създава свой собствен модел, съвсем различен от използваните в партийните органи. Стремежът му да се отдалечи от ясната политизация и да засили обективността на отразяваните събития и процеси започва да обслужва преди всичко обществените настроения. Замисълът на неговите създатели вестникът да служи на своите читатели, а не на актуалната власт, демонстрира един нов медиен модел, показващ не сблъсъка между партии и идеологии, а опозицията обикновени хора/аудитория – власт[299].

298 Първият брой излиза на 18 април 1991 г.

299 **Кръстев, Ив**. Критика на таблоидния разум. – Във: 24 часа. Вестникът. **Съст. Г. Лозанов и др.** С.: ИК „Труд", 2001, с. 79–88; **Спасов, О**. Преходът и медиите 1989–2000. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 76–97.

Неговата критика и отношение към политическата действителност не е под влиянието на дадена партийна линия, а се съобразява с новопоявилите се публични потребности, търсещи нов тип новина – деполитизирана и деидеологизирана. Популярността на всекидневника в началото се предизвиква от заеманата позиция, която изразява преди всичко усилие за защита на индивида от властовите институции – партии, парламент, правителство, показвайки най-вече техните неравностойни взаимоотношения. Претенцията за обективност, извън презентацията на политическите всекидневници, му позволява да предлага алтернативна информация и смело да оперира с колективните нагласи, легитимирайки ги в публичното пространство. Така пред читателя започва да се конструира една нова социална и политическа публичност, в която той открива своите „реални" истини и културни стереотипи, с които се сблъсква във всекидневието си. А именно враждебното отношение и недоверие към институциите на държавата, нагласата, че властта изкушава и развращава, а политиците всъщност са хора, работещи единствено за лична облага[300].

През призмата на в. „24 часа" злободневните проблеми придобиват нова експресивност и звучене. Появата на всекидневника през април 1991 г., когато предприетите от правителството на Попов трансформации на пазара са в ход, насочва неговия поглед най-вече към провежданите икономически реформи. Под рубриката „**Риформата**" (подигравка с неграмотността на някои новоизлюпени политици), системно се изнасят анализи на специалисти и неспециалисти относно начина на нейното функциониране. В голямата си част оценките не са

300 ***Елитът*** и промяната в България…, с. 92–93.

особено ласкави. „У нас риформата отнесе дори и захарта”[301] и „Реформата е капут, твърдят специалисти от правителствената агенция…”[302] са само част от публикациите в този тон и стил. Концентрирането на негативни чувства към управленските решения и тяхното системното иронизиране подхранва кълновете на онова нихилистично чувство към управляващите и институциите, което тепърва ще се развие и ще се превърне в основополагаща характеристика на съвременната политическа култура.

Влизането на СДС във властта позволява на партийния му орган да смекчи характерния за него „катастрофичен” тон в края на 1990 г. Използвайки безвъзвратно загубените политически позиции на БСП около драматичното сваляне на предишното правителство, демократите показват самочувствие, че контролират обществените процеси и очакват с нетърпение едни предстоящи избори. *„Не можем да допуснем още една тежка зима за нашите родители. СДС има великолепна платформа и защитава принципите на цивилизацията и хуманността. Но всичко това няма никакво значение, ако не притежаваме политическата власт”*[303]. На това се дължат и острите им системни протести срещу работата на парламента около създаването на новата българска конституция. Опозицията се чувства готова и решена веднъж завинаги да свали социалистите от политическата сцена и не желае бъдещата конститу-

301 **Редакционна**. На света му е байгън от захар. – 24 часа, бр. 43, 7 юни 1991.

302 **Редакционна**. Реформата съвсем я оплеска, твърдят хора на правителството. – 24 часа, бр. 94, 6 август 1991.

303 **Редакционна**. Политическата власт – условие за реална промяна. – Демокрация, бр. 125, 28 май 1991.

ция да бъде доминирана от техните решения.

Все пак има една социална прослойка, която силно тревожи сините лидери. Бившата комунистическа ръководна класа, събрана под общото нарицателно название номенклатура според тях, преживява колизиите на своята партия без особени сътресения и тихомълком се подготвя да се влее и в новия икономически елит. Самото понятие номенклатура е техническо и означава буквално „списък от имена". Във всекидневното и неформално общуване обаче този термин отдавна се е наложил със своето пейоративно значение[304]. С големи заглавия „Номенклатурата плете кошницата си преди приватизацията"[305] и „Номенклатурата не си отива, дори когато си тръгва"[306] , вестник „Демокрация" отваря една голяма тема, която тепърва ще бъде експлоатирана, за да създаде един нов политически модел, този за невидимата мрежа на номенклатурата, неизменно заплашваща и спъваща, но и контролираща демократичните промени в България. Дори независимият „24 часа", с афинитет към сензационните изказвания, прибавя щрихи към нейния образ на саботираща реформите клика с едно публикувано изказване на министъра на финансите Иван Костов: „*Хората трябва да знаят кого да мразят. Цените бяха вдигнати от средната прокомунистическа номенклатура, а ще бъдат сва-*

304 Виж по-подробно: **Везенков, Ал**. Властовите структури на българската комунистическа партия 1944–1989 г. С.: Сиела, 2008, с. 13; **Знеполски, И**. Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория. С., 2008: Сиела, с. 275–282.

305 **Димитров, В**. Номенклатурата плете кошницата си преди приватизацията. – Демокрация, бр. 70, 23 март 1991.

306 **Дамянов, И**. Номенклатурата не си отива, дори когато си тръгва. – Демокрация, бр. 71, 25 март 1991.

лени от правителството"[307]. Вестник „Труд" също се стреми да покаже у кого е реалната власт в тази страна и публикува списък, плод на журналистически разкрития, относно не помалко митичната Държавна сигурност, превърнала се в „пристан" на синовете, дъщерите и родствениците на комунисти, участвали в създаването на тази структура[308]. „*Целта ни бе една – да покажем как все още висшата партийна номенклатура, ешелонирала влиянието си в железобетонните основи на старата система, продължава фактически да влияе върху днешните процеси на разграждане на отречени структури. А може би и да държи железен юмрук под брадичката на крехката демокрация"*[309]. На заплахите срещу него за образуване на следствие за клевета, всекидневникът се обявява за пазител на интересите на държавата, като информира обществото за хора, които „продължават по същество да бранят интересите на висшата номенклатурна класа"[310].

През пролетта на 1991 г. вътрешните противоречия в съюзните демократични партии относно легитимността и правилното функциониране на ВНС стават все по-явни. В самия СДС се оформя група депутати от различни партии и формации, която взема радикалното решение да напусне парламента и активно да работи за неговото разпускане. Вестник „Демокрация" твърдо застава зад групата на т.нар. „39-те" и отсто-

307 **Шопова, М**. Кабинетът откри заговор срещу реформата. – 24 часа, бр. 93, 5 август 1991.

308 **Редакционна**. Държавна сигурност – пристан за синове на бивши величия. – Труд, бр. 82, 6 май, 1991.

309 **Тошев, Т**. „Сигурността на държавата е фраза за прикритие". – Труд, бр. 96, 24 май 1991.

310 Пак там.

ява тяхната позиция, а именно нежеланието им да участват в задкулисни споразумения със социалистите и по този начин да подпомагат тяхната цел за израждане на започналата реформа във вариант на съветската „перестройка" и завръщане на България в съветската икономическа зона на влияние[311]. На организираната непосредствено след това събитие Национална конференция на демократичните сили (19 май 1991 г.) се приема решение за внасяне на предложение за саморазпускане на парламента и за насрочване на избори. Въпреки активните протести на напусналите сини депутати, прераснали дори в гладна стачка, ВНС продължава своята дейност и усилено работи за създаването на българската конституция.

Специфичното в тази политическа ситуация е началото на разделението на опозицията на т.нар. СДС-та с тирета, от които СДС-движение, чието ядро, съставено от 39-те и подкрепяно от НКС, успешно концентрира върху себе си публичните симпатии. Този негов успех се държи преди всичко на самоотвержената подкрепа на синия всекидневник, който маргинализира, критикува и измества от „прожекторите" опозиционните депутати, останали в парламента и обявени за създатели на ново ОФ и параван за комунистически манипулации.

Независимите всекидневници също „работят за имиджа" на демократично избрания парламент. Техните репортажи от заседанията на ВНС съдържат предимно негативни и саркастични оценки за ефективността на неговата дейност[312].

311 **Георгиева, Я**. Смяна на системата, а не „перестройка". – Демокрация, бр. 115, 16 май 1991.

312 **Тошев, Т**. Гласувахме за депутати, а не за естрадни певци; **Каменов, Пл**. БСП стиска парите, СДС се цепи, а отец Христофор анатемосва патриарха. – Труд, бр. 87, 13 май 1991.

Този начин на отразяване на парламентарния живот ще се превърне в една трайно наложена тенденция от непартийните вестници в годините на прехода, която все повече ще се задълбочава, пораждайки нихилистични реакции в обществото и критично спадане на политическото доверие. Изтъкването на бездействието, непрекъснатите обвинения в некомпетентност, партийни боричкания и скандално поведение на депутатите стават базисните функциониращи модели на медийната действителност. „*Безочие, арогантност, наивност, непоследователност, нетърпимост – това са главните характеристики на съвременния политически живот у нас*”[313]. Перманентната теза, че политиката е игра на интереси и печелене на материални облаги, нямаща нищо общо с реалната грижа за държавата и обществото, от което страда редовият избирател, независимо с какъв цвят е гласувал, е основният тон в публикуваните материали. Така, само година след първите свободни избори, в. „Труд” дава следната диагноза на функциониращата демокрация и нейните основни играчи: БСП е най-едрият собственик в държавата, капитализира се и строи финансови перални в настъпилия след реформата стопански хаос[314]; „*СДС се разкапва от антикомунистическа недостатъчност и се опитва да оцелее с необолшевишки прийоми, изостряйки и без това напрегната обстановка*”[315]; президентът – син с тенденция към избледняване, а правителството – шарено по идея и орел, рак,

313 **Ставрев, Св**. България плаче за… диктатура. – Труд, бр. 106, 7 юни 1991.

314 **Каменов, Пл**. Една година след първите избори. – Труд, бр. 107, 10 юни 1991.

315 **Ставрев, Ст**. България плаче за… диктатура. – Труд, бр. 106, 7 юни 1991.

щука по реализация[316].

В атмосфера на крайна поляризация и обществен натиск, непрекъснато засилващ се от протестите на сините депутати, новата конституция е подготвена и подписана на 12 юли 1991 г.[317] Независимо че и двете основни политически сили отчитат бързата необходимост от нови закони, които да подготвят прехода от една политическа система към друга, се установяват различия между тях и визията им за начина на подготвяне на тези нормативи. Парламентарното мнозинство на БСП ѝ позволява да не се съобразява с нападките и възраженията на опозицията. В публичното пространство протестиращите демократи разпространяват опасенията си, че конституцията съдържа „редица недемократични разпоредби, които ограничават основни права и свободи на гражданите и препятстват смяната на политическата и икономическата система"[318]. В деня на подписването стотици сини привърженици се събират около парламента, за да изразят своето недоволство. На следващия ден в. „Демокрация" ще обяви – „конституцията бе доподписана с палки", визирайки кордоните от милиция, извикани да охраняват Народното събрание, а в лагера на стачкуващите поетесата Блага Димитрова ще заяви: „*Докато кърпачите на новата конституция подписаха договор с дявола срещу демокрацията в България, докато се черпиха с пенесто шампанско, ние пием бистра вода, бистра като съвестта ни!"*[319]

316 Пак там.

317 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 274.

318 **Редакционна**. СДС няма да сложи своя подпис под новата конституция. – Демокрация, бр. 161, 9 юли 1991.

319 **Грънчарова, А**. В следващите дни всичко ще зависи от

Въпреки множеството отправени критики в следващите години, когато има възможност, власт и обществена подкрепа, демократичната коалиция не се възползва от правото си да свика ново Велико събрание и да промени основния закон на държавата. Каква е причината да не се осъществи подобен акт е обект на анализ на съвременните политолози. Към днешна дата част от привърженициите на СДС изразяват мнението, че за трудния преход, през който преминава България, голяма роля изиграва именно приемането на конституция, „наредена от комунистите", с цел да обслужва определени структури, а не интересите на народа. През повратните преходни години хората постепенно изграждат изцяло негативно отношение към начина на приемане на цялата нормативна база и работата на различните Народни събрания. За тях се е наложило впечатлението, че „се приеха закони, които обслужват определени хора, а не целокупния български народ".

5.3. Изборни страсти и резултати – част втора

С непрекъснати обвинения, нападки и изострена чувствителност на избирателите относно икономическата и социалната им сигурност започва втората предизборна кампания след промените. Тя е значително по-кратка и пестелива от предишната, започва в средата на септември и навява чувството за предопределеност, както при управляващите, така и при опозицията. Самочувствието на демократите за победата им е осезателно. Те вече са заявили своята зрялост, решимост и грижа за провеждане на реформите и смятат, че са успели да

президента. – Демокрация, бр. 165, 13 юли 1991.

представят чрез своя всекидневник „истинското" лице на бившите комунисти, опитващи се да спасят и запазят единствено собственото си имущество и материално благополучие. Синята кампания е не толкова емоционална и невъздържана както предишната, а ориентирана преди всичко към реалното настоящe и постижимото бъдеще. Чрез участието си в изпълнителната власт със своите министри в правителството на Димитър Попов СДС вече знае какво да предложи на избирателите. Отчитайки факта, че не толкова миналото вълнува, колкото оцеляването и икономическата стабилност на страната, опозицията залага на реално изпълними обещания – продължаване на реформата, овладяване на инфлацията, привличане на чуждестранни инвеститори и промяна на „яловия" закон за земята. Гръмките лозунги и фрази отстъпват място на реалния поглед към належащите проблеми. Конфронтацията с политическия опонент се изнася на едно друго равнище и на преден план се изтъква борбата не срещу политическата, а срещу икономическата власт на предишните комунисти, представяйки техните стремежи за управление на страната с единствената цел да запазят имотите и привилегиите си, както и да прикрият извършваните злоупотреби с държавни средства и имущество.

Демократите успяват да изградят и проведат една стегната и ясна кампания под мотото: „И преди, и сега БКП е мафия" и „Утре започва от днес". Изнесените материали за икономическите престъпления на партийната върхушка и безбройните имоти на партията за сметка на държавата са много по-интригуващи и близки до съвременния живот на хората. Обликът на бившите, но вездесъщи служители от ДС, стари номенклатурни кадри и тайно източващи заводите „червени ве-

лможи", е много по-реална заплаха за обществото, отколкото призракът на комунистическия терор в едно отминало време. Процесите, които предстоят на България, изискват не толкова вглеждане в миналото, а адекватни и решителни действия, каквито е показало СДС, нагърбвайки се със старта на реформите. Внушенията, че девет месеца сините министри са работели въпреки съпротивата на комунистите и че вината за безработицата, празната държавна хазна и девалвиралия лев е изцяло на червените управници, влияят много по-ефикасно на вота на избирателите, отколкото кухите лозунги на БСП – *„Не обещаваме Швейцария, нашата цел е заможна, демократична, независима и справедлива България"* и „*БСП не е гвардия, не е армия, а демократична политическа сила, чиято най-върховна цел е благополучието на отечеството"*[320]. Декларираната решителност на опозицията да се конфискуват имотите на партията - столетница и наложеният от синия министър на финансите Иван Костов запор на банковите ѝ сметки доказва красноречиво волята на СДС да извърши докрай смяната на системата. Публикациите на независимия печат също хармонизират с кампанията на опозицията. „*Чувството за приемственост е живо у модерната лява БСП, когато става дума за пари, сгради, имущество, но то мигновено умира, щом стане дума за вина, отговорност, покаяние…*"[321]

Втората предизборна кампания на социалистите протича тромаво и неубедително. Нереализираната предизборна

320 Предизборни шапки от страниците на вестник „Дума" – бр. 247, 3 октомври 1991 и бр. 249, 5 октомври 1991.

321 **Каменов, Пл.** „Труд" продължава темата за изселванията. – Труд, бр. 137, 22 юли 1991.

платформа, показаната нерешителност за осъществяването на реформите и неуспехът на правителството на Андрей Луканов, навлякло си огромно обществено недоволство, продължават да тежат върху партийното ръководство. Не може да се пренебрегне и критиката от нейни бивши членове, че новото лице на партията се е променило и заявеният преди година стремеж и процес на социалдемократизация се е превърнал в „тотална ресталинизация"[322]. Много от миналогодишните изградени медийни и политически стратегии не могат да бъдат приложени поради изменената специфика на случващите се събития. Обществото вече живее с други страхове и нагласи. Според едно проучване на Gallup International, отразено във в. „24 часа", общественото отношение се е променило драстично през последната една година и дори Тодор Живков, заклеймяван и от свои, и от чужди, е получил историческа реабилитация. „Вече всеки втори българин толерира Тодор Живков, а едва 30 на сто го смятат за престъпник"[323]. Тези данни показват колко динамични и непредсказуеми стават нагласите и критериите на преходното общество. Впечатление прави, че в тази предизборна кампания не е отделено никакво място за популяризиране на различните икономически програми и проектите за бъдещо управление – така силно акцентирани и умело разиграни в предишната.

Вестник „Дума" сякаш е изчерпил умелата си и манипулативна изобретателност. Острота се усеща единствено при характеризирането на политическия опонент, представен

322 **Станчева, К**. Страх ЦК пази. Интервю с Драгомир Драганов. – 24 часа, бр. 138, 26 септември 1991.

323 **Редакционна**. Вече всеки втори българин… – 24 часа, бр. 138, 26 септември 1991.

в същността си като една тоталитарна сила, която лицемерно се представя за пазителка на националните интереси и твърди, че може да стане единствената политическа алтернатива за утрешния ден[324]. Въпреки силните обвинения и думи пораженческата нагласа на всекидневника е ясно доловима и неговите призиви приемат все по-минорен тон: *„Мили хора, не обръщайте внимание на клеветите и омразата! Нашата сила е в разума и спокойствието, във волята за честна победа"*[325]. Дори изобретателното перо на Стефан Продев примирено и тъжно констатира в навечерието на изборите *„Ние не искаме властта, цялата власт, както я иска СДС, но държим да участваме в нея като достойни партньори. [...] Могат да ни мразят, но не могат да ни отместят от историческото място, което имаме"*[326]. СДС е наречен „Смокинова Демокрация за Срамотиите на шепа хора" и е обявен за символ на „антибългарски амбиции и егоцентрични стремежи" поради заявената му готовност да влезе в коалиция с етническото ДПС[327]. То е третият политически субект, който заявява и показва претенции да стане важен фактор в съвременна България. Поради немалката си роля, която изиграва след изборите от 1991 г. и последвалите динамични политически събития, е необходимо да се постави кратък акцент върху оформянето на тази етническа по същество формация. Този преглед се прави единствено за нуждите

---

324 **Редакционна**. Митовете на СДС. – Дума, бр. 250, 7 октомври 1991.

325 Предизборна шапка. – Дума, бр. 253, 10 октомври 1991.

326 **Продев, С**. Ние пак сме тук. – Дума, бр. 254, 11 октомври 1991.

327 **Кръстев, Ч**. „Българинът е доверчив, но не е глупав, Господа! – Дума, бр. 254, 11 октомври 1991.

на настоящото изложение и няма претенции да навлиза в голямата дискусионна тема на съвременните историци за възникването на ДПС и противоречивата фигура на неговия лидер Ахмед Доган[328].

Движението за права и свободи възниква като организация, чиято заявена в началото цел е политическо представителство на най-голямото етническо малцинство в България – турското. На 4 януари 1990 г. в гр. Варна се провежда първото събрание, приема се програмна декларация и се избира за лидер философът по образование и бивш политически затворник Ахмед Доган. Софийският народен съд регистрира партията на 26 април 1990 г. Изграждайки образа си на единствената политическа сила, която може да представлява социалните и икономически интереси на етническите турци в България и има намерение да потърси сметка на виновните за „възродителния процес", тя успява за кратко време да мобилизира максимално своите избиратели и по този начин преодолява 4-процентната бариера за влизане в 7-то ВНС и 36-то НС през следващата 1991 г. Наличието на собствени представители в парламента е гаранция за всички мюсюлмани (в това число и т.нар. турски цигани и българите мюсюлмани, които също са потенциална част от неговия електорат – б.а.), че няма да бъдат повторени насилията срещу тях. Според Маргарита Карамихова в първи-

328 През последните години се появиха любопитните изследвания на историците Искра Баева и Валери Стоянов, които представят техните различни визии. – Виж по-подробно: **Стоянов, В**. Към ранната история на ДПС. Опит за биографичен очерк. В: Историята – професия и съдба. В чест на член-кореспондент дин Георги Марков. С.: Проф. Марин Дринов", 2008, с. 631–660; **Баева, И**. Българските турци в годините на прехода. – В: Толерантният националист. Паметен сборник от приятелите на Стайко Трифонов. С.: Парадигма, 2009, с. 393–416.

те години от своето съществуване (1991–1995) движението се приема като Партия-Майка-Профсъюз, която трябва да замести централизираната „грижа" за населението[329]. Според някои политически анализатори ДПС възниква под благосклонния поглед и съдействие на БКП/БСП, защото нейното присъствие в политическото пространство отклонява турските гласоподаватели от СДС. В подкрепа на тази теза са и някои по-късни разкрития, че основните лидери на движението имат досиета и са контролирани от бившите служби. Въпреки това в бъдещия парламент като свои естествени съюзници ДПС ще припознае именно сините, което ще предизвика масирани негативни атаки срещу него от страна на социалистите.

На 13 октомври 1991 г. с минимална разлика изборите са спечелени от СДС. От останалите политически формации в новия парламент успяват да влязат само БСП и ДПС. След обявяването на крайните резултати в. „Демокрация" ще въздъхне „Побеждаваме с малко, но завинаги"[330], а „Труд" ще обобщи: „България намира цвета на демокрацията".[331] За първи път в новата политическа история ще бъде съставено изцяло демократично правителство, на което се възлагат надежди за реална смяна на системата и начало на така дългоочакваната икономическа и социална стабилизация. Разменените статус на управляващи и управлявани, в които попадат партиите и техните всекидневници, задава техните нови ценности и на-

329 **Карамихова, М**. **(съст.)** Да живееш там, да се сънуваш тук. С.: МЦПМКВ, с. 34.

330 **Редакционна**. Побеждаваме с малко, но завинаги. – Демокрация, бр. 247, 17 октомври 1991.

331 **Редакционна**. България намира цвета на демокрацията. – Труд, бр. 240, 13 октомври 1991.

гласи в рамките на провежданата от тях политика.

* * *

В българските посткомунистически условия информационната среда се оказва основен говорител на преходното време, задаваща неговия дневен ред и ценностни ориентации. Благодарение на нея всички новопоявяващи се политически субекти и стратегии се самозаявяват в публичното пространство. За да създадат връзка със своите настоящи и потенциални електорати, те трябва да намерят необходимата „чистота за говорене". В този контекст разгледаните динамични събития, в които попада обществото, показват нуждата от нови параметри за неговото функциониране. Поведението, ориентациите и ролята на медиите са част от това пренастройване в режим на „смяна на системата", свобода на словото и плурализъм на мненията в политическата надпревара, чрез които се затвърждават основните принципи на демокрацията. Отправената критика към миналото, въпреки своята острота или хаотичност, откехва за много хора забулената в тайнственост реалност на тоталитарната система и изнася факти, за съществуването на които повечето граждани не са и подозирали[332]. Следователно централната преса изиграва огромна роля в политическото узряване на масовото съзнание, стимулира политическата ангажираност и допринася в известна степен за преодоляване на страховете, наследени от идеологическия контрол. Събитията от началото на 90-те години в България нямат аналог в новата

332 **Карасимеонов. Г**. Медиите, демокрацията и европейските интереси. – В: Политически изследвания. 1994, кн. 3, с. 254–256.

и най-новата история на страната. Новите форми на масов протест, бързото активиране на демократичната опозиция и развихрилата се свръхполитизация реално способстват за зараждането на една различна и затова бихме казали нова политическа култура на българското общество.

Създадените и обособени на вестникарските страници стратегии и интерпретации са с цел да канализират и насочат настроенията на аудиторията, а тяхното възприемане оформя профила на политическата култура въобще като знание за протичането на процеса на демократизиране. Възникналата по този начин култура на прехода се гради именно върху тези от тях, които са успели най-добре да бъдат експонирани и акцентирани. Тяхното вграждане в политическите ориентации е един от основните медийни похвати за въздействие и конституиране на обществената политическа компетентност и памет.

Разгледаните подробно в тази глава стратегии имат за цел да представят цялостния характер и специфика на политическата култура след 10 ноември 1989 г. Доминиращите форми на отрицание, обвинение, несъгласие, съзнателно търсене на компрометиране и дискредитиране не позволяват да се създаде една сериозна, конструктивна, спокойна и лишена от полюсни интерпретации култура на презентиране на политическото в обществената сфера. Така се изпуска един от най-важните моменти за облекчаване на демократизирането на прехода, за изграждането на по-голяма стабилност в управлението и бързо решаване на националните и икономически проблеми. Политическа култура, конструирана на базата на конфронтацията, внася дисбаланс в политическата система, чести правителствени смени и изява на извънпарламентарни форми на активност

и протест[333]. Както видяхме, такива изобилстват в първите две години на демократичните промени.

Успехът на медиите по отношение на разпространяваните политически „образи" проличава ясно при реакциите и поведението на участниците (респ. информаторите) в политическия процес. Сравнително бързата размяна на управляващите е най-важният показател за влиянието на политическите стратегии сред аудиторията. Възприетата тактика в първата предизборна кампания на социалистите със заявената промяна и разграничаване от режима преди 10 ноември успява да задържи необходимия електорат за спечелването на първите избори. Основните послания за социална сигурност, спокойствие, граждански мир безпроблемно и лесно се поемат от повечето хора, обезпокоени за своето бъдеще, работа и оцеляване. За тяхното привличане към своя политически електорат умело се поставя акцентът и върху историческото място на стогодишната партия за създаването на съвременна България. От друга страна, линията на нововъзникналия демократичен съюз, въпреки проявената неопитност при идеологическата манипулативност, успява да мобилизира общественото недоволство от първоначалната стихийност в един непривлекателен, но адекватен проект за бъдещо управление. Оформеният по този начин двуполюсен политически модел ѝ помага за по-малко от година да преобърне електоралния вот и да представи пред обществото силна и консолидирана формация.

Различните интерпретации на подбраните всекидневници за случилите се и случващите се събития и факти от ми-

333 **Карасимеонов, Г**. Политика и политически институции. С.: Св. Климент Охридски, 2004, с. 35.

налото и настоящето са разчетени изключително емоционално от аудиторията, която вече е заявила желание за промяна в своето знание и мироглед. Това е причината да се търси все по-близък контакт с нея чрез обслужването и захранването ѝ с все повече „интересна" и сензационна информация. В тази нова среда започват да битуват разнообразни и провокиращи политически митове, отношения, авторитети и прийоми, чрез които се дооформя съвременната динамична политическа култура.

ВТОРА ГЛАВА

„Демокрация в действие" – управление на България в периода 1991–1994 г.

1. Историческа рамка на периода

Управлението на СДС започва с нескрити амбиции и самочувствие да изведе икономическата реформа в България до успешен край. За по-малко от месец е съставено новото правителство, начело с председателя на НКС на СДС, юриста от Зелената партия – Филип Димитров. Въпреки минималната разлика в броя на червените и сините депутати в парламента демократичните сили обявяват, че ще разчитат на гласовете на движението на Ахмед Доган – третата политическа формация в парламента, която също се приготвя за участие във властта, без да изяви никакви претенции в началото за съвместна коалиция или министерски постове. Това предизвиква гнева на социалистите. Според тях ДПС е етническа партия, а тъй като това е в разрез с новата конституция, автоматически я превръща в противоконституционна и незаконна. След редица нападки в медиите и взаимни обвинения, на 22 април 1992 г. Конституционният съд признава легитимността на движението.

Обявеното от превърналия се в официоз вестник „Демокрация" „правителство на действието" си поставя няколко неотложни задачи. Сред тях на първо място е да започне икономическа стабилизация и борба с непрекъснато увеличаващата се инфлация[334]. За да управлява ефективно, новият кабинет

334 **Василева, В**. Екип на действието смени кабинета на надеждата.

се нуждае от нова нормативна база и поради тази причина до края на годината от законодателната комисия са внесени за обсъждане и приемане законите за конфискация на бившето имущество на БКП, закона за земята и закона за чуждестранните инвестиции. Изключително силен отзвук има и решението на лидера на ДПС да внесе законопроект за обявяването на социалистическата партия извън закона. Това негово решение остава в сферата на заканите, но за сметка на това много бързо и почти единодушно от мнозинството е приет закон, с който се обявява за незаконно придобитото имущество на БКП, БЗНС, ДКМС, САБПФК и БПС, получено след 9 септември 1944 г. Решението е то да се отнеме в полза на държавата от наследниците на тези организации – БСП, КНСБ, БЗНС (е) и др. Въвеждането на този закон в сила лишава бившите комунисти от множество имоти и от тяхната сграда символ – Партийния дом, която е предоставена за нуждите на Народното събрание.

Следващото предизвикателство, пред което се изправя младата българска демокрация, са първите президентски избори след 10 ноември 1989 г. До известна степен победителят е предопределен, защото БСП не може да представи достойна кандидатура на ползващия се с голяма популярност като настоящ президент Желю Желев. Философът-дисидент избира за вицепрезидент друга изтъкната и уважавана от демократичните среди личност, тази на поетесата Блага Димитрова, и започва активна кампания под мотото „демокрация или комунизъм". В стремежа си да мобилизират не само своя твърд червен електорат, социалистите застават зад кандидатурата на безпартийния Велко Вълканов и бившия вече антикомунист

– Демокрация, бр. 267, 9 ноември 1991.

и един от основателите на СДС – Румен Воденичаров. Тази тактика цели да привлече и хората с антитурски и националистически настроения, които се активизират покрай демонстрациите срещу т.нар. „възродителен процес". Въпреки тази тактика, макар и след балотаж, двойката Желев – Димитрова печели, а това, според новите управляващи, е още една важна победа по пътя към съсредоточаването на всички центрове на властта в техни ръце.

Започвайки своята работа, без да представи програма за дългосрочно действие, за което е критикуван най-вече от социалистите, Филип Димитров декларира, че първостепенен акцент ще се постави върху реституцията, която ще премахне една от най-големите несправедливости на комунистическия режим – лишаването на народа от частна собственост. Сред членовете на СДС се налага мнението, че ако реституцията бъде извършена преди приватизацията, на икономическата сцена ще се появи фигурата на собственика, нямащ нищо общо с „мафията на БСП" и със своята предприемчивост и капитал ще оформи гръбнака на новата икономика, а така „нищо чудно червеният Голиат да бъде победен от синия Давид"[335]. Следващата стъпка на новите законотворци е прекрояването на вече приетия от ВНС закон за земята, при който се налага решението тя да бъде върната на законните си собственици в реални граници, а имуществото на бившите ТКЗС и АПК да бъде разпродадено чрез търгове от тричленни ликвидационни съвети. Принципът на избиране на участниците в тях, заниженитe оценки на инвентарната техника и материална база на

335 **Тошев, Л**. Реституция = декомунизация. – Демокрация, бр. 301, 19 декември 1991.

стопанствата, и не особено прозрачните търгове и липсата на ефикасен контрол върху тяхната работа, твърде скоро довеждат до конфликт на интереси и протести на селяни от десетки села. В края на месец април синьото мнозинство се поздравява с още един голям успех – гласуването на закона за приватизацията, обявен за „най-добрия закон за приватизацията" в страните от бившия соцлагер[336]. След въвеждането му в действие СДС се надява на бързо нарастване на частния сектор, спиране спада на икономическите показатели и постепенно забогатяване на българския народ[337].

Въпреки своята енергичност и декларирана готовност за работа върху екипа на Филип Димитров се стоварва тежкото наследство, получено от правителствата на Андрей Луканов и Димитър Попов, а именно „забуксувалата реформа", нарастващата инфлация, необходимото драстично повишаване на ниските заплати в държавния сектор и незабавно преструктуриране и стабилизиране на държавните предприятия с цел подготвяне за приватизация. Обществените нагласи, че промяната на управляващите автоматично ще доведе до подобряване на начина на живот, ще овладее галопиращите цени и спекула и ще оздрави бюджетните предприятия, не се оправдават. Това за кратко време предизвиква увеличаване на социалното напрежение и появата на критики към правителството най-вече от двете най-големи синдикални организации в страната – синята КТ „Подкрепа" и „бившата червена" КНСБ. Удар върху имиджа на кабинета нанася и въведеният режим на тока, който

336 **Марков, Т**. Вчера станахме много по-нормална държава. – Демокрация, бр. 98, 24 април 1992.

337 Пак там.

буди асоциации с икономическата немощ на комунистическия режим. Бързо повишаващото се негодувание и критичност, разпространявани чрез и от медиите, влошават диалога между институциите и задълбочават конфронтацията в техните взаимоотношения. Още преди да са изтекли 100-те дни управление на правителството, в края на януари КТ „Подкрепа" заявява, че иска оставките на двама от водещите сини министри – на финансите Иван Костов и на индустрията и търговията Иван Пушкаров[338]. Като основни грешки на правителството се посочват погрешната политика при децентрализацията и преобразуването на предприятията, повишаването на безработицата над обещания праг, рязкото спадане на доходите на населението и липсата на публичност в механизма на приватизация, което е извън реда на закона и развързва ръцете за корупционни практики[339]. През месец март започват и първите стачни действия на миньорите, но вместо да се предизвика необходимият диалог, това води до задълбочаване на взаимните обвинения. Те биха могли да се обобщят в пренебрежение към основната мисия, за която е бил избран кабинетът и във водене на „човеконенавистна политика". От своя страна правителството обвинява синдикатите в стремеж към осигуряване на послушни министри, с които да подготвят икономически лостове за управление на приватизацията[340].

Освен със синдикалните организации правителството

338 **Бойчев, П**. Тренчев поиска главите на Костов и Пушкаров. – 24 часа, бр. 22, 27 януари 1992.

339 **Иванов, Л**. Кабинетът май се плаши от частника. – 24 часа, бр. 38, 14 февруари 1992.

340 **Николова, Ж**. Подкрепа искала да хване министерства, за да намаже от приватизацията. – 24 часа, бр. 80, 3 април 1992.

на Филип Димитров много скоро влиза в пререкания и с новоизбрания президент Желю Желев. Въпреки че нямат идейни различия относно начина на провеждане на смяната на системата и демократичните процеси, президентството започва да води политика на самостоятелна и независима институция, като приема за своя основна роля да бъде най-вече коректив на изпълнителната власт, независимо дали е синя или червена. Първите явни противоречия с новия кабинет възникват по повод контрола над Националната разузнавателна служба. Едната възможност е това да бъде президентството, а другата – тя да отиде под „шапката" на МВР и по този начин да се ръководи от правителството и респективно да бъде под влиянието на управляващата в този момент партия. Това, според д-р Желев, е нарушение и крачка назад в демократичния процес, по който е тръгнала страната. Умерена критика от президентството изпълнителната власт получава и заради започналите масови уволнения и подмяна на служителите най-вече във вътрешното и икономическото министерство. Тези чистки, според държавния глава, вместо да ускоряват реформата, всъщност водят до нейното забавяне и създават предпоставки за възникването на корупция.

Трети център на противодействие на правителството се заражда и сред Националния координационен съвет на СДС. Оформят се различни групички – на „малките" и „големи" партии, на президентски и пропарламентаристки, републикански и монархистки, „подкрепаджийски" и проправителствени, всяка от които се опитва да лансира своята най-точна и правилна идея за управлението. Те се стараят да влияят върху решенията на Филип Димитров и неговите министри, което допъл-

нително разконцентрира работата на управляващите. Немалка роля за лошата комуникация между институциите изиграват и съветниците на премиера, получили от медиите прозвището „сините кардинали" – Константин Мишев и Алекс Алексиев. И двамата дълги години са живели в Съединените щати и тяхното присъствие в екипа на Димитров представлява ясна индикация за прозападна и в частност отвъд атлантическа външнополитическа ориентация на правителството. Основните критики, отправени срещу тях, са най-вече заради голямото влияние, което имат върху премиера и налагането на свои еднолични решения върху работата на кабинета.

Повишеният медиен интерес към всяко едно действие на новите държавни управници, необезпокоявана свобода на словото и публикации в печата с непрекъснато увеличаване на критичността и вкуса към сензационни разкрития за далавери и афери, в които са забъркани министрите или техни приближени, става причина твърде скоро премиерът да обяви пълно медийно затъмнение върху работата и решенията на правителството[341]. Подобни действия още повече влошават обществения климат, саботират работата на кабинета и засилват недоволството на избирателите, които по никакъв начин не чувстват така горещо обещаваното им бързо подобрение на жизнения стандарт. За по-малко от половин година започва да се говори за криза в управлението, която според независимия в. „24 часа" „*е резултат от претенциите на правителството и ръководната група на СДС да налагат на обществото избрания от тях „прав път": без нормални консултации и стремеж*

341 **Александрова, Д**. Ф. Димитров забрани на чиновниците да говорят с журналисти. – 24 часа, бр. 85, 9 април 1992.

за общо гледище с основните социални партньори на властта – работодателите и синдикатите; без добронамерен диалог с другите политически сили, представени и непредставени в Народното събрание, при който да се търси обединение на широки обществени слоеве около главните направления на националната политика"[342].

В средата на месец май е извършен и първият ремонт на кабинета и се финализира тлеещият от няколко месеца конфликт с военния министър Димитър Луджев. Вицепремиер в правителството на Димитър Попов и историк по образование, той е първият цивилен министър на военното ведомство след Втората световна война. Разногласията между Филип Димитров и министъра на отбраната са предизвикани най-вече от сблъсъка на интереси и визии за управлението на Военното министерство и на най-апетитната и все още печеливша хапка от българската икономика – военнопромишления комплекс. След нападки и взаимни обвинения в медиите за незаконен износ на оръжие и лично облагодетелстване от реализирани сделки, както и на връзки с вече низвергнатия синдикален лидер Константин Тренчев, на Луджев е гласувано недоверие от парламентарната група на СДС. Той е принуден да подаде оставк въпреки застъпничеството на президента Желев и Ахмед Доган. На негово място е избрана компромисната фигура на Александър Сталийски, юрист по образование и член на Демократическата партия. Другият министър, който губи своя пост, е Иван Пушкаров, заемал същата длъжност и в кабинета на Димитър Попов. Той се превръща в жертва на синдикалния на-

342 **Костов, Вл**. Демокрацията и пазарът се правят с хората и за хората. – 24 часа, бр. 96, 22 април 1992.

тиск, упражняван върху правителството. За да стане по-ефективен, неговият ресор е разделен на две нови министерства – на търговията и на промишлеността.

Друго действие на управляващите, което внася напрежение и дезорганизация в държавната машина и сред обществото, е провокираният разкол в Българската православна църква. Новосъздадената от правителството Дирекция по вероизповеданията решава да освободи от пост настоящия български патриарх Максим. Обвиненията върху него са, че е избран на тази длъжност по време на комунистическия режим и поради тази причина в днешните условия на нова държавна организация той е нелегитимен и трябва да се организира нов църковен събор и съответно да се избере нов патриарх. Подкрепяни от свещеник Христофор Събев, депутат от СДС, противниците на Максим в Светия синод избират за негов заместник неврокопския митрополит Пимен. След протестите на привържениците на сегашния патриарх спорът е отнесен към Конституционния съд, който през месец май отменя решението за отстраняване на Максим, като се аргументира, че това е незаконна държавна намеса в работата на църквата[343]. Въпреки това двувластието вече е факт и на няколко пъти се стига до грозни сцени на окупация на църковни имоти и саморазправа между свещеници и миряни, което подронва авторитета както на православната вяра, така и на новото демократично управление.

Външната политика на правителството също е енергична и амбициозна. Нейните насоки са изцяло насочени към включването на страната в европейските и атлантически струк-

343 **Калинова, Е., И. Баева**. Българските преходи 1939–2005. С., 2006, с. 287.

тури, което в дългосрочен план ѝ гарантира сигурност и стабилност на развитието. На 15 януари 1992 г. България е една от първите държави, които признават независимостта на бившата югославска република Македония. Започва и активен международен диалог със западноевропейските демокрации – последователно са подписани договори за икономическо сътрудничество с Германия, Франция, Италия, Гърция, както и с Турция и Италия. Паралелно с това правителствена делегация, начело с Филип Димитров, осъществява десетдневно посещение в САЩ, където премиерът се среща с настоящия президент Буш и бившия – Роналд Рейгън. В знак на добра воля американската страна подготвя законопроект, в който България е обявена за „най-облагодетелствана нация в областта на търговията"[344]. На 7 май 1992 г. е отбелязан и един от най-големите успехи – страната е приета в Съвета на Европа, а следващата стъпка е кандидатиране за асоцииран член на Европейския съюз. Напредък е постигнат и при отношенията с Руската федерация. През август нейният президент Борис Елцин пристига на посещение, при което е подписан договор за сътрудничество между двете държави.

С напредване на лятото кабинетът прокламира, че реформата и демократичните процеси се развиват нормално[345],

344 **Спасов, М**. Правителството на Филип Димитров. С.: БДИ, 2002, с. 68.

345 Изявление на Александър Йорданов, председател на ПГ на СДС: „Оценката е, че в България и реформата, и демократичните процеси се развиват нормално. България всъщност успява да заобиколи опасности, които грозят демокрацията и които се проявяват в някои други източноевропейски страни". (**Михова, Р**. СДС поправи пътят към националното съгласие. – Демокрация, бр. 143, 17 юни 1992).

но икономическите показатели не подкрепят техния оптимизъм. Още през месец април ръководителите на двата синдиката д-р Константин Тренчев (КТ „Подкрепа") и проф. Кръстьо Петков (КНСБ) подписват безпрецедентно споразумение за организиране на съвместни протести, а през месец юли започват мащабна транспортна стачка в столицата и стачни действия в големите държавни предприятия „Нефтохим" и „Кремиковци". По селата не стихват вълненията около ликвидирането на имуществото на ТКЗС-та, на някои места се стига до физическа разправа с тричленните комисии, а връщането на земята среща трудности при определянето на реалните собственици и възстановяването на кадастралните планове. Все повече предприятия изпадат в неплатежоспособност, а желанието за успешни приватизационни сделки е още в сферата на добрите намерения на Агенцията по приватизация. Безработицата продължава да нараства, а покупателната способност на хората прогресивно намалява. Най-засегнати остават пенсионерите и етническите малцинства, особено турците, живеещи в пограничните райони и занимаващи се с трудоемкото и нерентабилно отглеждане на тютюн. Именно те са и основният електорат на етническото ДПС. До средата на лятото депутатите от движението, начело с техния лидер Ахмед Доган, подкрепят в парламента безотказно всяка законодателна инициатива на СДС, но все по-често започват да се прокрадват критики съм социалната политика на правителството. На 24 юли 1992 г. за първи път срещу кабинета на Филип Димитров по инициатива на БСП е внесен в парламента вот на недоверие спрямо цялостната му работа до този момент. При явното гласуване депутатите от ДПС подкрепят „синьото" мнозинство, въпреки че Ахмед Доган демонстратив-

но се въздържа. Това се приема като сигнал, че ако не се предприемат стъпки към намаляване на социалното напрежение, партньорството между двете сили ще бъде преразгледано.

С много нерешени проблеми парламентът излиза в лятна ваканция, но в края на месец август президентът Желев свиква пресконференция в своята резиденция в Бояна, на която пред медиите отправя сериозна критика към управляващите. „Правителството обяви война на всички – на синдикатите, на пресата, на извънпарламентарните политически сили, на църквата, прави опити да провокира война между основни държавни институции…" – това са някои от основните обвинения, на които е подложен кабинетът[346]. Реакцията на СДС е изключително остра, на свои ред те обвиняват президента в нелоялност, абсурдни твърдения, стремеж за узурпиране на властта, задкулисни политически игри и договорки с бившите комунисти, с които се стреми да провали първото демократично правителство и да саботира реформата. От своите страници вестник „Демокрация" с всички възможни средства започва истинско дискредитиране на бившия лидер и основател на синята коалиция. В резултат на тази кампания на 18 септември при провеждането на поредното национално съвещание на СДС президентът Желев, поканен на присъства, е освиркан и критикуван, като не му е оставена никаква възможност да направи своето планирано изказване. Това води до неговото демонстративно напускане, а делегатите на съвещанието приемат декларация, с която се отричат от него.

346 **Редакционна**. Правителството обяви война на всички и води погрешна политика, смята президентът Желев. – Дума, бр. 208, 31 август 1992.

Активизирани от развитието на конфликта, парламентарните групи на БСП и ДПС поставят искане за оставката на председателя на Народното събрание Стефан Савов. Основните мотиви са авторитарното му и неуважително поведение към политическите опоненти, което нарушава работата и демократичността на парламента. След дебати, скандали и повторно гласуване на 24 септември 1992 г. Ст. Савов е принуден да подаде оставка. Усетили, че са на път да загубят своите съюзници в лицето на Ахмед Доган, синята коалиция започва преговори с неговата парламентарна група за подписване на политическо споразумение, с цел да се изгладят различията между двете формации въпреки подозренията на СДС, че ДПС вече води тайни преговори с комунистите и д-р Желев за сваляне на правителството. Междувременно в медийното пространство гръмва поредният скандал, в който са замесени директорът на Националната разузнавателна служба ген. Бригадир Аспарухов и съветникът на премиера Константин Мишев. Според изнесената информация става въпрос за водени тайни преговори в Македония за незаконна продажба на огнестрелно оръжие за нуждите на югославската армия, въпреки ембаргото, с цел лично облагодетелстване. Това е поредната афера, в която се намесват близки до президента и премиера хора и която развихря взаимни обвинения и подозрения за незаконно забогатяване от властта[347].

Притиснат от политическите опоненти и растящото напрежение между институциите, Филип Димитров решава да

347 **Караджов, Хр**. Разузнавач №1 се извини на премиера. – 24 часа, бр. 237, 3–4 октомври 1992; **Редакционна.** На тайно заседание бе репетиран безкръвен преврат. – Демокрация, бр. 251, 21 октомври 1992.

поиска от парламента вот на доверие за дейността на оглавяваното от него правителство, без да прецени обстановката, че вече нито се ползва от цялостната подкрепа на „синята" група, чиято монолитна цялост е разбита, нито има на своя страна лоялността на ДПС. На 28 октомври 1992 г. кабинетът не получава необходимото мнозинство и още същия ден подава оставка[348]. По конституция най-голямата група в Народното събрание има право на второ „развъртане на парламентарната рулетка" за съставяне на ново правителство. Преговорите за неговото създаване този път се водят между представители на СДС и ДПС. Сините настояват правителството да не се нарича коалиционно, а да бъде по формулата правителство на СДС с участие на ДПС. Опитите за съставянето на новия кабинет е наречен от медиите „ориенталски пазарлъци"[349]. Движението предявява претенции за креслата на един вицепремиер, трима министри, четирима заместник-министри, както и евентуален контрол върху силовите министерства. СДС не отстъпва и хората на Ахмед Доган отказват да участват в кабинета, а това автоматично го обрича на провал при гласуването.

Следващата по големина партия, имаща право на мандат, е БСП. Само година след своето изборно поражение социалистите имат реалния шанс да си върнат властта. Вместо това те обявяват, че ще подкрепят партийно необвързан кандидат за премиер и предлагат поста на малко известния в политическите среди и извън тях Петър Бояджиев, председател на партия „Обединение за България", дълги години емигрант във Фран-

348 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 287.

349 **Редакционна**. Ориенталският пазарлък за министерски кресла започна. – Дума, бр. 273, 14 ноември 1992.

ция, който приема предложението. Тази номинация е съпроводена с гаф, който изненадва със своята нелепост. Оказва се, че номинираният кандидат има френско гражданство, от което не се е отказал, а по конституция премиерът няма право да има двойно гражданство. Въпреки че само за седмица и в пълна конспирация Бояджиев е готов със своя проект за кабинет, президентът Желев отказва да подпише указа за неговото назначаване заради проблема с гражданството. За голяма част от политическите анализатори ситуацията, в която изпада БСП, е всъщност търсена възможност да се измъкне от отговорността за управление на страната в задълбочаващата се икономическа и социална криза. Подготвеният кабинет е обвит в мъглявото определение „правителство на националното съгласие", без да се представят предварително приоритетите на неговата програма и да се постави акцент върху кандидатите. Това подсилва мнението, че обречеността на начинанието е било известно на социалистите[350].

Идва ред на ДПС да реализира своя мандат за съставяне на правителство и движението подновява преговорите със СДС като предлага на сините да посочат от своите редици новия министър-председател. Отново, въпреки активните преговори, не се стига до компромисна фигура за премиер. СДС предлага Йордан Соколов (вътрешен министър в кабинета на Ф. Димитров), но той е отхвърлен от Доган като „неприемлив" и с това възможностите за договаряне между двете сили

350 **Кръстева, С**. Фарсът с мандата на БСП приключи. На калпава кандидатура и задкулисни интриги президентът им пречел. – Труд, бр. 292, 11 декември 1992.

се изчерпват[351]. Притиснати от времето и след консултации с президента Желев се стига до издигане на кандидатурата на съветника му и професор по икономика Любен Беров. Неговата безпартийност и професионални икономически познания са достатъчни той да бъде представен като фигура, която ще получи гласове и доверие от останалите две парламентарни партии. Независимо от това НКС на СДС не желае да подкрепи екипа на проф. Беров и обявява, че ще изключи от своите редици всеки, който реши да гласува за новото „ОФ правителство", заклеймено като „комунистическо, мафиотско и агентурно"[352]. На 30 декември 1992 г., с подкрепата на БСП и 23 депутати от СДС, новият кабинет е одобрен в парламента. ДПС е обявено в тайни задкулисни съглашателства с бившите комунисти и поради причината, че на същия ден в НС с мнозинство е гласувано освобождаването от следствения арест на подведения под отговорност Андрей Луканов.

Въпреки че декларира стриктно придържане към програмата на своя предшественик и подбира хора от партиите в демократичния съюз, Любен Беров губи подкрепата на сините, които започват яростна кампания срещу неговите действия по всички направления. От своя страна социалистите също не пестят критики към правителството, независимо че го подкрепят при всички вотове на недоверие, които са внасяни срещу него. Поставено в подобна ситуация, то е обречено непрекъснато да търси подкрепа, а това автоматически проваля всяка не-

351 **Кръстева, С**. СДС предложи за премиер Соколов, ДПС не го искаше и за министър. – Труд, бр. 300, 21 декември 1992.

352 **Кирова, М**. Никога няма да се примирим с правителство на беззаконието. – Демокрация, бр. 309, 30 декември 1992.

гова инициатива – икономическа, социална или законодателна.

Неговото двегодишно управление се характеризира със забавяне на стопанската реформа, нарастваща безработица и инфлация. Преди всичко се наблюдава увеличаване не само на криминалната, но и на икономическата престъпност, придобиваща все по-големи и неконтролируеми размери, постепенно започнала разяждане на държавния апарат чрез злоупотреби и присвояване на държавно имущество[353]. На сцената излизат организираните престъпни групи на безработните бивши спортисти, занимаващи се с рекет, обири и изнудване. В началото на 1994 г. столицата става свидетел на няколко безпрецедентни улични престрелки между воюващи банди, което провокира обществото да заговори за гангстерска война и това, че страната ни е заприличала на Чикаго от 30-те години. През този период скорост набират и големите икономически групировки, които чрез съмнително придобит капитал и протекционистки връзки с бивши и сегашни политици и ДС-служители застават на входа и изхода на държавните предприятия, реализирайки огромни печалби за сметка на държавата и издъхващите от натрупани дългове и недостатъчно финансиране фирми. Допълнителни негативи правителството трупа и от наложеното върху съседна Югославия икономическо ембарго, от което икономиката страда. От друга страна, това положение стимулира контрабандата на стоки и гориво, превърнала се в основно препитание и средство за забогатяване на голяма маса хора.

Липсата на ясна политическа подкрепа за управляващите само за две години заражда и засилва процеси, които оф-

353 По-подробно виж: **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 290–292.

ормят негативния облик на българския преход и оставят отпечатък върху цялостното политическо и икономическо развитие на страната през следващите години. Не се приемат закони за насърчаване и облекчаване на чуждестранните инвестиции, за ограничаването на „лошите кредити", нито едно от големите държавни предприятия не е приватизирано, забавя се и процесът на връщането на земята. Дори и след разпускането на ликвидационните съвети земеделието все повече затъва. Липсата на ясни закони в банковото и финансово дело предизвикват появата на голям брой банки, отпускащи огромно количество необезпечени кредити, което от своя страна води до извършването на крупни измами. Зараждат се и финансови къщи от пирамидален тип, предлагащи необезпокоявани високи лихвени проценти на своите вложители и така вместо в банките, много хора влагат парите си в тях. Като един от малкото успехи на правителството може да се посочи проведените преговори за заеми от международните финансови институции, опростяването от Лондонския клуб на банкерите на 50% от външния ни дълг и издействане на разсрочени плащания на лихвите.

Започналият конфликт между президента и неговите доскорошни съмишленици от СДС добива крайни форми през лятото на 1993 г., когато пред президентството отново е сформиран протестен палатков лагер, а противниците на бившия дисидент изгарят известната му книга „Фашизмът" и плакати с неговия образ. Техните действия са подкрепени с обявената от депутата Едвин Сугарев безсрочна гладна стачка, която цели свалянето на президента от власт. Независимо от това, че тя завършва, без да реализира крайната си цел, синият електорат е безвъзвратно разединен и конфронтиран. Като резултат

на всички тези действия на 30 юни вицепрезидентката Блага Димитрова подава оставка от своя пост поради влошени отношения с д-р Желев, който до края на своя мандат през 1996 г. изпълнява сам своята длъжност. Задълбочава се и процесът на т.нар. „люспене" в редиците на СДС, започнал след конфликта с Димитър Луджев. Всички несъгласни с водената политика на Филип Димитров и неговото обкръжение в НКС са подложени на сваляне на доверието и изключване. Това отношение сполетява и цели партии като АСП и ДГИ например, опитали се да застанат против някои от взиманите решения. Част от изключените 23 депутати, гласували за правителството на Любен Беров, създават нова парламентарна група и партия, наречена „Нов съюз за демокрация". Постепенно някои от най-популярните лица от сините митинги се разграничават от СДС. Това са Георги Марков, Асен Мичковски, Стоян Ганев и Венцислав Димитров, който дори стига до физически сблъсък с Филип Димитров в парламента[354].

В средата на юни 1994 г. синята коалиция извършва в своите редици и акцията „чисто минало". С нея е натоварена специално назначена комисия, която да проверява миналото на членовете на НКС и парламентарната група. Жертви на този своеобразен „лов на вещици" стават отново известни сини политици като Христофор Събев, Георги Петров, Юлий Павлов и др., обвинени, че са заемали ръководни постове през комунизма или че са били деца на „активни борци" и висши военни[355]. През периода 1992–1994 г. печатният орган на СДС в.

354 **Редакционна**. Венци едва не претрепа Ф. Д. – 24 часа, бр. 238, 7 септември 1994.

355 **Редакционна**. И с „чисто минало" се подиграха със синята идея.

„Демокрация" сменя три пъти своя главен редактор, което показва нестабилността и динамичните взаимоотношения между редакционния екип и синьото ръководство относно начина, по който трябва да се списва всекидневникът и линията, която трябва да се спазва.

В редиците на БСП също текат различни процеси. След изборното поражение през октомври 1991 г. ръководството ѝ се сменя и на поста председател е издигнат младият и неизвестен Жан Виденов. Той трябва да стане емблема на реалната промяна на стогодишната партия, даваща път на нови и необременени със стари рефлекси политически фигури. Партията успява да се възползва от кризата в СДС, като застава зад и поддържа с гласовете си правителството на Беров, но в същото време се подготвя за предсрочни парламентарни избори, използвайки нарастващото недоволство на хората към управляващите. В тон със започналите прегрупирания на парламентарните групи в НС групичка социалисти около Александър Томов, вицепремиер в правителството на Димитър Попов и бивш заместник-председател на БСП, създават ново партийно образувание – ГОР (Гражданско обединение за републиката).

През втората половина на месец март 1994 г. социалистическата партия подготвя своя програма за управление, наречена „Нови времена, Нова България, Нова БСП", която трябва да залегне в предизборната платформа при едни евентуални предсрочни избори. Поради регистрирания икономически застой необходимостта от такива все повече назрява. През по-голямата част от годината премиерът Беров боледува и дори му е направена сърдечна операция, а неговите функции се по-

– 24 часа, бр. 165, 26 юни 1994 г.

емат и изпълняват от вицепремиера Евгени Матинчев. Разтревожен от застоя и влошаването на икономическото развитие, президентът Желев все по-открито и остро започва да критикува правителството. Социалистите също на няколко пъти заплашват кабинета, че ще снемат подкрепата и доверието си от него. Преживял рекордните седем вота на недоверие, на 2 септември 1994 г. министър-председателят подава оставка на своя кабинет.

Назрява идеята за съставянето на служебен кабинет и провеждането на предсрочни парламентарни избори в края на годината, въпреки че президентът Желев издава указ за съставяне на ново правителство с мандата на парламентарната партия на Димитър Луджев. Неговият опит за нов кабинет не успява и Народното събрание се саморазпуска, а президентът излъчва за служебен премиер икономистката Ренета Инджова, първата жена, заемала такъв пост в цялата политическа история на България. Основната роля на това временно правителство е да подготви провеждането на изборите, насрочени на 18 декември 1994 г. За краткото си управление министър-председателката успява да изгради образ на твърда и безкомпромисна личност, предприела решителни действия срещу компрометиралите се висши държавни служители и политици. Това ѝ отрежда сравнително висок рейтинг и популярност, които амбициозната дама използва през следващите години, за да се кандидатира последователно за кмет на София през 1995 г. и президент през 1996 г, реализирайки сравнително добър изборен резултат.

Съюзът на демократичните сили посреща новите избори силно разединен и разконцентриран от вътрешни чистки,

конфликти и взаимни обвинения кой е виновен за загубата на властта. През септември една от големите партии в съюза, Демократическата, обявява решението си да се оттегли от СДС. В предизборната надпревара тя се коалира с БЗНС под ръководството на завърналата се от САЩ дъщеря на Г.М. Димитров – Анастасия Мозер, и създава новото обединение „Народен съюз". Социалистите също вземат решение да се явят с коалиционни партньори и привличат към себе си партия „Екогластност" на Стефан Гайтанджиев и БЗНС „Александър Стамболийски". Тази обединение получава името Демократична левица.

Останалите малки партии, възникнали в рамките на Народното събрание около лидерите си Ал. Томов и Д. Луджев, също се подготвят за изборите, надявайки се да отклонят гласове и от БСП, и от СДС. Томов, заедно с БСДП на Петър Дертлиев и либералната партия на Петко Симеонов, създават „Демократична алтернатива за републиката" (ДАР), а Димитър Луджев – партията „Нов избор", като привлича към нея познатите лица на Иван Пушкаров и Асен Мичковски. Като претендент за депутатски кресла се очертава и оформилият се около колоритния си лидер Жорж Ганчев „Български бизнес блок" (ББББ). Неговата политическа кариера набира скорост около президентските избори от 1992 г., когато се класира трети с учудващо голям брой гласове. Представяйки двете основни партии като „синьо-червена мъгла", той също предлага приемлива алтернатива на избирателите. В предизборната надпревара БСП прави опит да се представи с ново лице и излъчва стабилност и авторитет на фона на разпадащото се СДС, което трябва да води кампания и срещу бившите комунисти и още-

временно срещу доскорошните си членове, лидери и съратници, които са я напуснали след шумни скандали и обвинения. Това затвърждава подозрението, че изборната победа ще бъде по-скоро провал на противника отколкото собствен успех.

В изборния ден на 18 декември 1994 г. СДС претърпява сериозно поражение с 24,23% Социалистите и техните партньори успяват да получат необходимото парламентарно мнозинство с 43,5%, за да не зависят от съмнителни балансьори, а четири процентната бариера успяват да прескочат Народен съюз (6,51%), ДПС, разчитало и този път на своя твърд електорат, въпреки регистрирания спад от предишните избори (5,44%) и ББЛ – с изненадващите 4,73%[356]. С надеждата, че БСП ще „спре разрухата и ще обнови България"[357] в началото на януари е свикано XXXVII-то Народно събрание.

2. Конструирането на т. нар. „четвърта власт" в България

Еуфоричното начало на започналите промени, свързано с оформянето на лицата и програмите на политическите опоненти, хилядите емоционални митинги и приемането на нова Конституция сякаш логично отива към своя край със съставянето на първото демократично правителство. Новите победители през 1991 г. в лицето на СДС се възприемат от повечето хора със съзнанието за възстановяване на някаква историческа справедливост и закономерност в развитието на страната, нямаща друга алтернатива за съществуване в новите реалности освен демокрацията. Хората вече са показали, че са готови за всякак-

356 **Калинова, Е., И. Баева.** Цит. съч., с. 294.

357 Това е основното предизборно послание на социалистите.

ви предизвикателства, но и че са си изградили праг на поносимост към социалните експерименти на управляващите. Поради тази причина надеждите на мнозинството от избирателите след двете бурни години са насочени към така желаното стабилизиране на политическия и икономическия живот. Кредитът на доверие, който СДС получава, се дължи преди всичко на обществената воля за бързо и ефикасно изпълнение на предизборната програма. Отчита се и необходимост от нови практики в управлението и появата на нови лица, и политически морал, различни от тези на компрометиралите се бивши комунисти.

Независимо от своето силно начало, поставено с приемане и прилагане на няколко основни закона, и безкомпромисните стъпки за декомунизация на държавните институции, правителството на Филип Димитров за по-малко от година губи поддръжката на голяма част от доскорошните си симпатизанти и контрола върху изпълнителната власт. Тази сравнително бърза промяна в настроенията и нагласите, въпреки че не е необичайна за динамиката на посттоталитарната политическа култура, поставя въпросите кои и какви са основните и конкретни фактори, възприятия и отношения към политическия процес, които спомагат за това преориентиране. Както в предходната глава, и тук се налага да очертаем спецификите на българската политическа култура, като се постави акцент върху медийната информация и послания на избраните за анализ всекидневници, съпоставени с мненията, оценките, спомените и наблюденията на техните читатели. Предмет на изследването ще бъде разбирането на политиката като властови ресурс, отношението към използването на нейните атрибути, възлаганите очаквания и отбелязания ефект от нейното реализиране.

Не на последно място ще се акцентира върху изискванията към новия политически елит, образът, който се изгражда за него и начинът на неговото възприемане.

През разглеждания период се забелязват няколко основни отрицателни тенденции в политическия живот на страната, влияещи върху облика на политическата култура на обществото. Като такива могат да се посочат разбирането на властта като покваряване и цел за лично облагодетелстване, създаването и разпространението на скандали като нарочно търсена сензационност и практика за противодействие и дискредитиране на политическия опонент. Внимание ще се обърне и към създаденото негативно отношение към политиците, съзнателно търсената сензационност и некомпетентност в техните действия. Анализирането на всички тези тенденции е опит да се очертае една по-детайлна картина на политическата култура на прехода и да се потърси отговор на причините за сравнително бързата полярност към доверието на различните управляващи и разочарованието от новите политически фигури и подходи.

Влиянието на всекидневния печат при оформянето на политическата култура в рамките на настоящия исторически период все по-силно нараства поради претенциите на българските медии да бъдат възприети като „четвърта власт"[358]. Само-

358 „Изразът "четвърта власт" се налага във Франция при аферата Драйфус. След войната между Франция и Германия през 1870–1871 г. френският висш офицер Алфред Драйфус е обвинен, че е немски шпионин и че предавал на германците тайна информация от генералния щаб, с което допринесъл за загубата на Франция. Драйфус е осъден набързо, изхвърлен е от армията и заточен в Гвиана. Само благодарение на журналистическите разследвания и медийната кампания срещу процеса, организирана и платена от френски интелектуалци и общественици, се разкрива, че Драйфус е невинен". (**Иванова, В**. Властта на медиите и

то понятие трябва да се тълкува като институционализиране на средствата за масова информация и нарастването на тяхното въздействие върху общественото мнение. Ролята, която медиите се стремят да изпълняват, е чрез своите похвати да контролират политическия процес и ако е възможно да се превърнат в негов коректив. Набиращите скорост демократични промени засилват тяхната еманципираност и стремеж към независимост от политически въздействия и критична обективност. Навлизането в пазарни и конкурентни взаимоотношения позволява на пресата да търси все по-атрактивни похвати за задържането на читателската аудитория. Декларациите, че политически манипулации няма да се търпят и че източниците им за финансиране са плод на собствен тираж и умел маркетинг и мениджмънт, изстрелват „24 часа" и „Труд" по интерес и доверие далеч пред тясно партийните „Дума" и „Демокрация".

Нормализирането на политическия процес засилва и отношението към нуждата от обективна информация, от която читателят сам да изгражда своите политически симпатии. Като една от най-търсените форми за набавяне на всекидневна информираност в началните години на прехода вестниците започват все по-силно да „капитализират" своето влияние. Една медия има резултатно въздействие, когато заеманите позиции съответстват на нагласите и интересите на преобладаваща част от нейната аудитория[359]. Това позволява ролята ѝ на коректив на властта да се възприема най-вече в засилване на нейната критичност към действията на управляващите. Два-

медиите на властта. *www.Center-ReligiousFreedom.com)*.

359 **Манлихерова, М**. Медийната власт и елита. Книгата е в електронен вариант на сайт: http://dem-pr.hit.bg/2002_3/2002_3_03.htm

та водещи „независими" всекидневници („Труд" и „24 часа") се увличат в изпълняването на тази своя роля, а това косвено влияе върху тяхната обективност и обществена отговорност. Информациите с политическа насоченост, анализите и оценките заемат все по-голяма част от обема на водещите печатни издания. При тяхното поднасяне редакционният колектив или самостоятелният автор изразяват индиректно или директно отношение към поднасяната новина или разискван проблем. Получилият се омагьосан кръг, в който самите изрази „независимост" и „обективност" не са понятийно изчистени води, към генерализиращото обобщение на Ивайло Знеполски, че „новата преса" е едновременно независима и зависима, но по по-различен начин – тя е независима, в смисъл, че сама определя характера и степента на зависимостите си, когато те са неизбежни, а е зависима преди всичко от своите интереси така, както „хората са зависими от пороците си"[360].

Свободата на словото в началото на прехода се възприема преди всичко като отсъствие на цензура и наличието на ограничения при публикуването на новини от всевъзможен порядък. Българската независима преса изключително остро пази това свое право да има достъп до информацията и прозрачност от всички държавни институции. През разглеждания период популярни стават т.нар. журналистически разследвания, чрез които се осветляват действията на политическия елит. Интересът към новите силни на деня е предизвикан от обществените очаквания за адекватни и целесъобразни действия, но и също така и поради презумпцията, че новите политици могат да се „разболеят" от властолюбието на старите и да използват дър-

360 **Знеполски, Ив**. Новата преса…, с. 247.

жавния ресурс за лично облагодетелстване.

2.1. Развитие на партийната преса

Развитието на посткомунистическата партийна преса („Дума" и „Демокрация") след мощната „идеологическа гигантомахия"[361] от началото на прехода преминава в едно по-умерено противоборство. Докато „Дума" продължава стабилно и рафинирано да развива своите манипулативни стратегии, вече в ролята на опозиционен орган, загрижена най-вече за социалните интереси на населението, „Демокрация" от своя страна поема тежката задача да защитава държавната власт, която до вчера е критикувала. Отговорната роля на управляващи изисква и нови медийни стратегии от синия редакционен екип, различни от яростната антикомунистическа реторика, с която вестникът е воювал с доскорошния си основен опонент. В хода на динамичните събития от разглеждания период всекидневникът губи своята политическа невинност и защитавайки каузата най-вече на правителството, започва множество дискредитиращи кампании. Първо, срещу доскорошния приближен синдикален лидер Константин Тренчев, след това – срещу неудобния вече бивш министър Димитър Луджев, президента Желев, отметналите се коалиционни съмишленици от ДПС, правителството на Л. Беров и всички „отлюспени", несъгласни и „предатели на синята идея". Обективността на „Демокрация" допълнително се нарушава от сравнително честите смени на

361 Изключително подходящ термин на **Румен Даскалов**. Нещата наоколо. Наблюдения и размишления за промените. С., 1998, ЛИК, с. 95.

главния редактор[362]. Те са продиктувани от непрекъснатите вътрешни борби, изисквания за втвърдяване на курса и безкомпромисна разправа с набелязания политически противник. Разбира се, основната характеристика и на двата партийни органа („Дума" и „Демокрация") си остава продължаващата идеологическа полемичност и лични нападки, при които една и съща информация или управленско решение биват предадени и разтълкувани по коренно различен начин, с крайни и контрастни оценки. Всичко това според Румен Даскалов се превръща в „особено дразнещо" за неангажирания и появяващия се аполитичен читател, който започва да не приема налагания морализаторски тон и претенции за „права кауза" на този тип вестници[363].

2.2. Развитие на вестниците „24 часа" и „Труд"

Истинският лидер в този период на вестникарския пазар е „24 часа". Той е полезно информативен, атрактивен с темите и обема, в който се разпространява. Всекидневникът представя себе си за радетел и защитник на „честния частник" и едрия бизнес, който иска да се развива, въпреки данъчните удари на различните управляващи. В началото на неговото излизане директният политически анализ е събран в една страница. Там, освен неизменният коментар на главния редактор, своите виждания за развитието на политическия процес в

362 След поисканата оставка на младия Волен Сидиров на отговорния пост до края на 1994 г. се изреждат журналистите Енчо Мутафов, Панайот Денев и Иво Инджев.

363 **Даскалов, Р**. Нещата наоколо…, с. 96.

страната споделят най-често известният в миналото дисидент Владимир Костов и бизнесменът Валентин Моллов. Постепенно и на повече страници започват да се изявяват и други повече или по-малко компетентни лица със собствени визии за начина, по който трябва да се управлява.

Ориентиран към масовия вкус според пазарните изисквания, всекидневникът изявява претенции да е полезен на всички и поради тази причина, по думите на някои негови анализатори, е станал „вестник срещу всичко". Според наблюденията на политолога Иван Кръстев журналистите на „24 часа" търсят „човека, ухапал куче", не поставят подлога в началото и знаят, че това, което интересува четящия, е скандалът, а не истината[364]. Идеята, че читателят е консуматор най-вече на сензационния аспект на предлаганата информация, се превръща в основна двигателна сила при реализирането на неговата концепция. Поради тази причина в употреба влиза езикът на възмущението и изобличението, ръководен от презумпцията, че така се отстояват гражданските интереси и се формира адекватна алтернатива на властта. Разбира се, в началото на прехода цялостното развитие на икономическите, социалните и обществените процеси зависи преди всичко от политическите действия на управляващите. По този начин логически се изключва позата на неангажираност с различни политически формации и техните идеи и концепции, която екипът и създателите на вестника желаят да заемат.

Позициите на прес-групата, превърнала се в част от мощна бизнес групировка, се преплитат многократно със си-

364 **Кръстев, И**. Критика на таблоидния разум. – Във: Вестникът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов, Р. Янков.** С.: ИК „Труд", 2001, с. 79–88.

ньото мнозинство и след това с неясния политически профил на правителството на Л. Беров. Все по-силно остава впечатлението, че зад публичните и непрофесионални нападки, насочени към тях, прозира борбата за преразпределение на практики, протекции и икономическо влияние и така до голяма степен се предопределя независимостта на „24 часа". Не може да се пренебрегне факта, че във вестника присъстват много критични материали, но те са насочени единствено към СДС, а действията на социалистите винаги остават в сянка, дори и при тяхната открита подкрепа за кабинета на Любен Беров.

В началото на 1992 г. в. „Труд" все по-успешно се дистанцира от синдикалния си покровител и доскорошен собственик. Неговите стремежи също са насочени към търсенето на масовост и комерсиален успех. Независимо от това, че едва към края на 1994 г. преминава в таблоиден размер, той съвсем съзнателно се конкурира с популярността на часовите вестници. Неговият познат и добре приеман формат от предходните години, както вече бе посочено, му позволява да запази и предишните си читатели. Според медийния експерт Весела Табакова аудиторията на вестника са „хората на заплата," силно заинтересувани и потърпевши от подготвяните структурни промени и приватизационни сделки на управляващите. Това съхранено в известна степен синдикално начало го поставя в съчетание на две роли – когато е необходимо, той е партньор на определени управленски решения, но също така според ситуацията и конюнктурата може да се превърне и в техен опонент[365]. Вкусът към сензационния тип поднасяне на новини присъства и на

365 **Табакова, В**. История на привличане и отблъскване. – В: Лидерът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: ИК „Труд", 2002, с. 90–96.

неговите страници, но претенциите, че това е социално и критично мотивиран акт, го прави да изглежда по-малко самоцелен от „24 часа". Социалната ангажираност е добре разчетена стратегия. Редакционната политика на вестника изисква всеки един публикуван материал да избягва чистата информативност и да е съпроводен с нотки на аналитичност, оценъчност и дълбочина. Това ощетява многообразието и количеството на новините, но помага на всекидневника да се приема като сериозен вестник и да поддържа стабилен рейтинг и тираж[366].

Измежду „ценните" постижения на вестника са големите интервюта-портрети. Те успяват умело и интересно да персонализират лицата от политиката и да ги представят в интимна и любопитна светлина. През този период се появяват и две дъщерни издания – седмичникът „Жълт Труд" и вечерният „Нощен Труд", които успешно запълват отворилите се пазарни ниши. Умелите ръководни способности на главния редактор Тошо Тошев и екипа му превръщат създадената от него „Медия Холдинг", управляваща вестниците и проявяваща издателски апетити, в една от най-стабилните и просперираща фирми на прехода. Само за година-две Тошев афишира завидно богатство и за кратко влиза в „клуба на богатите" (т. нар. Г-13), преди формацията безславно да се разпадне поради бизнес неразбирателство между нейните членове. Присъствието му сред „големите играчи", чийто капитал в повечето случаи се възприема за недоказано почтен и „твърде съмнителен", предизвиква различни опасения и предположения. В публичността се прокрадва мнението, че вестникът и неговият редактор се

366 **Ефтимов, Й.** Формулата на успеха. – Във: Лидерът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: ИК „Труд", 2002, с. 164–180.

радват на политически и икономически протекции и следователно изпълняват нечии поръчки чрез своите журналистически позиции. Появилата се в по-късните години информация при поредното отваряне на досиетата, че Тошев е бил свързан с бившата ДС, също поддържат тези подозрения и са непрекъснато посочвани, когато се поставя въпросът каква всъщност е ориентацията на вестник „Труд".

3. Властта като средство за лично облагодетелстване

Докато първите две години от демократичните промени, анализирани в предходната глава, могат да се характеризират най-общо с ключови думи като надежда, интерес и недоверие, то периодът 1992–1994 г. образно може да се асоциира с изразите разочарование, корист, мафия и корупция. Изненадващата сила на всеобхватната криза, която продължава да тормози българския народ и помита най-вече неговата социална сигурност – доходи, работа и грижа за семейство и близки, отрезвява политическите му емоции. Това е и причината за многократно завишените му изисквания към правителството на СДС. След първите две загубени години смяната на системата се вижда все „по-смътна и трудна" и „не така, както са си я представяли в началото".

3.1. Субектите на политическата промяна

Надеждите на повечето хора са насочени към стабилизиране на икономическите показатели и постепенно повиша-

ване на жизненото равнище. Изправени пред истинските реалности на прехода като възможна загуба на работното място, въвеждането на платено здравеопазване и нови критерии за пенсионно осигуряване, изострят вниманието и отношението към компетентността на настоящите държавни мъже. Обществените вълнения вече са насочени към техните бързи мерки за създаването и налагането на една правилно провеждана и стабилна пазарна икономика. Все по-малко са и илюзиите, че функционирането на държавните институции ще се промени с магическа пръчка и те ще заработят в режим на демократичност и прозрачност. Изнасяните информации и свидетелства, че все още силната комунистическа номенклатура при липсата на нормативна база и контрол необезпокоявано и тайно „приватизира" държавно имущество, е силен обществен дразнител. Не по-малко негодуване предизвиква и осветляването на някои тайни и порочни практики на бившето партийно ръководство за умишлено източване на държавен капитал. Началото на този процес е поставено още при започналия разпад на комунистическия режим, когато по силата на действащия от януари 1989 г. указ № 56 държавни предприятия са превръщани във фирми и така част от техните авоари преминават в частни ръце. При правителството на Андрей Луканов тази практика се засилва заедно с източването на капитали от смесените български дружества в чужбина, които се обявяват в умишлен фалит, а техните активи са прехвърляни в чужди банкови сметки.

В началните „смутни" години на прехода незаконните посегателства върху държавно имущество и капитал се размиват между мита за „червените куфарчета", пълни с милиони и раздавани на доверени лица, срещу напълно реалната действи-

телност и осезаемост за празната държавна хазна[367]. Към тези съмнения се прибавя и бързата поява на съмнителни безнесмени, разполагащи с огромни авоари. И не само това – порочните практики, чрез които се измислят десетки начини за ощетяване и „пладнешко ограбване" на държавата, задействани при смяната на системата, превръщат основите на пазарната икономика в нестабилни подвижни пясъци, готови да погълнат цялата държава. Едно от най-основателните обвинения срещу кабинета на Луканов и бившите комунисти, разпространени в публичното пространство, е, че изкуствено са създали безвластие, при което висшите номенклатурни кадри за две години са се превърнали в мощна и непоклатима капиталистическа олигархия[368]. От дистанцията на времето и за все повече хора това са били реални подозрения: „*Луканов като един изключителен политик и държавник... няма начин да не е разбирал накъде вървят нещата, защото те не ставаха само в България, нито станаха от раз... Баш с куфарчета няма да е било или с чантички, но сигурно е имало начини да преразпредели част от националното богатство на държавата на свои хора. Защото за него е било абсолютно ясно, че икономическата мощ определя и политическата мощ в бъдещето. Не партизанското движение и ятаците. Други вече ще бъдат критериите..., а е имал и възможност, защото той се е занимавал с валутния*

367 Депутатът Тошо Пейков дори назовава името на човека, разнасял куфарчетата с пари по домовете на членове на ЦК на БКП. Според него това е счетоводителят на ДС и офицер от УБО Владимир Владимиров. – Виж по-подробно: **Пейков Т**. Крахът. Записки по българските реформи. Анализ на един неуспешен преход. С.: Огледало, 1998, с. 7.

368 **Петров, Н**. Номенклатурни директори не изпускат кокала. – Демокрация, бр. 170, 18 юли 1992.

резерв"[369]. Истината е, че ръководството на БКП/БСП, ДКМС и ДС (Държавна сигурност) и техните приближени се оказват много по-подготвени за предстоящите политически и икономически трусове. Те притежават информация за схеми и канали за пренос на авоари към чуждестранни сметки и черни каси, даващи им неограничени възможности и предимство пред останалите. Неслучайно представителите на новия бизнес елит тръгват нагоре именно поради връзки с подобни бивши структури. Връзки, които журналистическите разследвания правят публично достояние. Спирането и ограничаването на този пагубен за страната процес е поставен и изискван като основен приоритет на новите управници от техните избиратели. В свое мащабно икономическо изследване, публикувано през 2008 г., екип от социолози прави опит да представи една цялостна картина на „мрежите на прехода" и преминаването на държавните капитали в частни ръце[370]. Акцентът на тези трансформации е поставен върху образуването на политико-икономическите симбиози, произлезли от властовите вакууми, възникнали при разграждането на Партията – държава, чрез делегиране (прехвърляне), конверсия (превръщане) и легитимиране на съществуващите капитали. Неслучайно Андрей Бунджулов подкрепя и цитира по памет изказване на политическия анализатор Иван Кръстев, че „най-важен за разбирането на прехода е моментът, когато свещите са духнати, а лампите още не са запалени"[371].

369 Респ. В. В., мъж, род. 1935 г., полувисше образование, работил като учител в с. Еленово, Новозагорско.

370 ***Мрежите*** на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г. **Чалъков, Ив.** и др. С.: Изток – Запад, 2008.

371 **Бунджулов, А**. Конверсията: мрежови ресурси на политическото делегиране. – В: Мрежите на прехода…, с. 223.

Нестабилността на политическите управления до 1997 г. доказва, че лампите са останали прекалено дълго загасени. Според експертите това е моментът на „преобличането" (трансформацията) на капиталите и зададения модел на всички по-следващи процеси на раздържавяване. За „обикновените" участници на прехода няма съмнение, че това е точно така. Техните твърдения не се опират на икономически анализи, а на наблюдения какво и как се случва със заводите и предприятията в техните собствени населени места.

Волята за промяна на полученото наследство от сините управляващи се превръща в основен индикатор за успех и положително обществено доверие. Още повече, че поради минималната разлика при изборните резултати се затвърждава мнението за „червената" опозиция, че „нарочно се е отказала от управлението на страната, за да си върти далаверите на тъмно"[372]. Основните страхове на сините привърженици са, че „комунистите ще продължат да саботират реформата", защото в създадения хаос ще продължат да „грабят" и присвояват държавно имущество. Под „комунистите" се има предвид старата стопанска номенклатура, бившите партийни величия, заемали отговори регионални и държавни постове, техните наследници, партийните секретари във всякакъв вид учреждения и служителите на Държавна сигурност (едно от най-разпространените обяснения е, че „няма бивши ченгета", но този израз се използва и във формулата „няма бивши комунисти, на тях съзнанието им е червено"), които продължават да държат реалната власт в свои ръце. Основният аргумент идва от твър-

372 Респ. Г. С., мъж, роден 1948 г. в с. Сигмен, Карнобатско, средно образование.

дението, че след като са управлявали четирийсет и пет години, знаят как „най-добре да крадат" и необезпокоявани да прикрият следите си. Често изказвано е и мнението, че още в началото на 80-те години, когато е било ясно, „че комунизмът няма да го бъде, е започнало разграбването на държавата".

След изборното поражение привържениците на БСП от своя страна също изпитват безпокойство. Тяхното съмнение за опорочаване на реформата идва от мнението, че новите управници също искат „да се нагушат", „гладни са за власт" и са некомпетентни да изпълняват това, за което са избрани. За по-голяма истинност на тези твърдения се изброяват някои от професиите на настоящите политици – адвокати, литератори, поети, философи и преподаватели в университети. Всички тези занимания изискват интелектуален труд, който обаче „ги е откъснал от реалния живот". Мнението за икономическите експерти е, че са хитреци, защото знаят слабостите на икономиката и могат да се възползват от това най-добре в своя полза. Тук се визира като пример най-вече Иван Костов и слуховете около по-нататъшното му битие на министър-председател и подозренията в лично облагодетелстване от този пост. Истината е, че при изграждането на различните демократични сдружения, съюзи, партии и всевъзможни формации на политическата сцена, а оттам и във властта, попадат хора по чисто случаен принцип и без необходимите подготовка, знания, качества, организационни и лидерски способности[373]. Интересът

373 Подобни изводи могат да се направят от десетките интервюта, спомени и мемоари на сини дейци, които излязоха през последните години. Виж, например, поредицата Гласовете на прехода: Либералите. **Съст. М. Иванов и др.** С.: Изток – Запад, 2011; Десните. **Съст. М. Иванов, О. Спасов**. С.: Изток – Запад, 2012.

им към започналите промени първоначално е провокиран от чисто емоционалната им ненавист към комунистическата система и познанството им с останалите основатели, съосновате-ли и членове на прохождащите обединения. Това е основният движещ мотив при ангажирането им с различните политически каузи. Динамичността на последвалите процеси твърде бързо ги изтласква в полезрението на обществените и медийни прожектори, без да имат възможността да изградят едно „професионално" поведение и реторика. Попадането им на по-следващи ръководни постове в изпълнителната и в законодателната власт също е базирано на принципа „отявлен антикомунист", отколкото в качеството му на добър експерт и човек с квалифицирани умения. Разбира се, не всички сини политици могат да бъдат поставени под такъв общ знаменател, но последвалите шумни скандали, партийно роене и междуличностни раздори в демократичната коалиция затвърждават подобно мнение не само в левите, но и в десните избиратели[374].

Отрицателното отношение към повечето от тях се дължи и на бързото им изчезване от политическата сцена след падане на първото демократично правителство и след изборите от 1994 г. Обвиненията са, че са се „уредили" с дипломатически постове или „топли кресла" в големи предприятия, банки, консултантски фирми и представителства на чужди компании.

374 Изключително силно впечатление прави разказът на Филип Димитров за начина, по който е съставено първото демократично правителство. Някои от бъдещите министри до последния момент имат колебания или дават уклончив отговор, а други са посочени от различни лобита край премиера, без да имат необходимите данни. Например Стоян Ганев става външен министър, без да знае нито един западен език. Виж: Интервю на Филип Димитров в сборника Гласовете на прехода. Десните. **Съст. М. Иванов**. С.: Изток – Запад, 2012, с. 641–674.

Другата основна критика е, че се оказват „скрити" и „жалки ченгета", подставени или „купени" от бившите комунисти, за да саботират „чистата идея за демокрация". Към края на периода все повече се засилват и подозренията, че „седесарите" са всъщност „пребоядисани комунисти", а СДС вероятно е креатура на партията и изпълнява нейните поръчения. Щрихи към техния негативен образ се добавя и от многобройните вътрешни скандали, които протичат между членовете на демократичната коалиция, превръщайки ги от доскорошни съмишленици във върли противници чрез изнасянето на различни компрометиращи факти един за друг[375]. Разкритията на досиета и имена на агенти от бившата ДС допълнително разочарова сините привърженици и отслабва позициите на демократите в обществото.

3.2. Отношението на българина към държавата/властта

Използването на властта за собствена облага, „като средство за набиране на доходи" и „стремеж за лично облагодетелстване" и „ояждане" според обобщените колективни представи е нещо неизбежно, съвсем естествено и в природата на човека. Формирането на подобно отношение според множество изследователи на народната психология се дължи най-вече в историческото развитие на българския народ. Попадането на страната под петвековното османско владичество и наложените административни взаимоотношения най-силно повлияват върху възприемането на властта/държавността като

375 Тези разсъждения на информаторите напълно се покриват с различните твърдения на много бивши „сини" лидери, които издадоха мемоари или различни трудове, където критикуват своите тогавашни съратници. Става въпрос за Желю Желев, Филип Димитров, Александър Йорданов, Никола Даскалов и др.

йерархичен институт, организиран под нечие външно въздействие и следователно наложеното управление остава чуждо за неговата колективна психология и обичайно право. В резултат на това българинът не се отъждествява с държавата. Той я олицетворява с тези, които са начело на нея, с висшестоящите и чиновниците, с които се сблъсква и с от които зависи[376]. В неговите представи конструираното неравенство е нелегитимно и предизвиква отрицателни социалнопсихологически реакции – властта е нещо, което функционира чрез събирането на непосилни данъци и поголовния грабеж от изтерзаното население. Тя живее и се облагодетелства на неговия гръб и по никакъв начин не се грижи за „добруването" на народа.

Изграденото негативно отношение не се променя драстично след Освобождението. Въпреки че тези, които поемат държавните постове, са българи, много бързо към тях се заражда познатият негативизъм, отчужденост и неприязън. През този период се полагат основите на използването на политическата власт за собствено обогатяване и средство за лично облагодетелстване[377]. Според Блага Благоева-Танева това се дължи на липсата на достатъчно капитали, която насочва първите български предприемачи, фабриканти, банкери към държавната власт и господстващите в даден момент политически сили, с цел облагодетелстване от държавния бюджет и държавните заеми[378]. Създават се условия за развитие на политическата

376 **Кръстева, Л.** Медии и власт. – В: Политически изследвания, 1994, кн. 3, с. 247–253.

377 **Шейтанов, Н**. Духът на отрицание у българина. – В: Защо сме такива ? В търсене на българската културна идентичност. С.: Просвета, 1994, с. 270–279.

378 **Благоева-Танева. Б.** Цит. съч., с. 63; **Дунов, З**. Българска

корупция и това се превръща в тенденция за българския политически живот. Не маловажна се оказва и липсата на достатъчно дълга традиция в организацията на обществения и държавния живот и отсъствието на чувство за отговорност у управляващите[379]. За този период са характерни: непрекъснатите партийни борби за лично надмощие и облагодетелстване[380]; „службогонството"[381]; „партизанщината", която внушава, че „държавата е златна трапеза" и цели „докопване до преките и косвени облаги от властта"[382]. Петър Мутафчиев също ще отбележи, че „службата на народа" е престанала да бъде дълг и се превърнала в кариера и „средство за печалба или за удовлетворение на честолюбиви тежнения"[383]. Възприемането на властта като съчетание на личен интерес и корумпираност води и до появата на образа на Бай Ганьо – дълбоколичностният користен мотив в политиката, който се „транслира" през цялата

политическа и културна антропология. Човекът и българинът в словото на Илия Бешков. Т. 1. Велико Търново: Фабер, 2004, с. 208–212.

379 **Даскалов, Р**. Национално-културната ни идентичност: начин на изграждане. – В: Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност. С.: Просвета, 1994, с. 27–48.

380 **Шейтанов, Н**. Духът на отрицание у българина. – В: Защо сме такива..., с. 270–279.

381 **Хаджийски, И**. Бит и душевност на нашия народ. С.: Св. Климент Охридски, 1995, с. 503.

382 **Петканов, К**. Българската интелигенция като рожба и отрицание на нашето село. – В: Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност. С.: Просвета, 1994, с. 412–420; Хаджийски, И. Цит. съч., с. 503.

383 **Мутафчиев, П**. Една равносметка. По случай 60-годишнината от Освобождението ни. – В: Защо сме такива…, с. 380–390

политическа история на България[384]. И до днес той си остава печално популярен и пълнокръвен модел на политическите страсти в страната. На битово ниво държавата продължава да се възприема като нещо далечно и враждебно, което предизвиква т.нар. „андрешковски синдром" – желанието властта да бъде заобиколена или излъгана[385].

Привнесеният съветски икономически модел затвърждава това отношение. Одържавяването на частната собственост и в същото време тоталната социалистическа безстопанственост създават нагласата всеки „да влачи от държавното кой колкото може"[386]. В разговори с респонденти често се отбелязваше, че социализмът се е харесвал, именно защото всеки, който е имал възможност, е извършвал присвоявания от различно естество. „Взетото от държава и от баща не се смята за кражба" е мото, което трайно заляга в българската народопсихология.

Въпреки че през този период държавата е считана за върховния разпределител на блага, народът не се отнася безкритично към това действие на властта и режима, който я олицетворява. Ръководството на партията и стопанската номенклатура се ползват с много повече привилегии от обикновените хора и са най-облагодетелствани от „държавната хранилка". За повечето хора те са основните ползватели на изградената система, чрез която са получавали лични и материални облаги. За илюстрация на тези констатации се използват множество при-

384 **Благоева-Танева. Б.** Цит. съч., с. 63.

385 **Дайнов Е.** Политическия дебат и преходът в България. С.: Фондация „Българска наука и култура", 2000, с. 252–253.

386 **Даскалов, Р**. Национално-културната ни идентичност: начин на изграждане. – В: Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност. С.: Просвета, 1994, с. 27–48.

мери. Доказателства за тези твърдения респондентите си набавят от лични наблюдения или познанства с различни номенклатурни кадри. Не са малко и случаите, когато се позовават на публикуваните след 10 ноември материали в пресата за луксозни вили, „специални доставки", западни автомобили, скъпо струващи лични колекции и разходи за пътувания в чужбина. На риторичния въпрос откъде са тези пари, отговорът варира от привилегиите на властта до „пари, взети от бедния народ" и „народни пари".

Символът на вилата като недостижим разкош и престиж в представите на вече постсоциалистическия човек предизвиква куриозния случай, при който по време на предизборната надпревара през 1991 г. на страниците си в. „Демокрация" отпечатва снимка на безспорно луксозната къща на „синия" депутат и министър Иван Пушкаров със следния коментар: „И Пушкаров има вила, но си я строи сам"[387]. Десетките резиденции, ловни стопанства и почивни бази със специално снабдяване за „богоизбраните държавници" също са посочвани като най-ярките атрибути на властта. Неслучайно на първия национален митинг от 18 ноември 1989 г. един от издигнатите лозунги е „Резиденциите – обратно на народа"[388]. Те са били явни дразнители на фона на масовите и хронични дефицити на елементарни стоки за домашно потребление и дългогодишните списъци за жилища и леки автомобили. Това е още една причина за подозрение в злоупотреба с власт към вече демократич-

387 **Атанасова, М**. И Пушкаров има вила в Бояна, но си я строи сам. – Демокрация, бр. 235, 3 октомври 1991.

388 **Ботева, Д**. История на СДС. Дати, събития, личности. С.: ХРИ100, 2012.

но избраните управници, които допреди две години са били в позицията на милионите обикновени хора. Извън философското и политологично определение остава чисто рационалната представа за властта като ценност и стремеж. *„Властта е това да си привилегирован над другите, затова докопа ли се, няма пускане. То беше ясно, че новите ще са като старите (политици – б. а.)”*[389] или *„…който ти каже, че е станал политик, за да работи за хората, не му вярвай, станал е такъв, за да оправи себе си”*[390]. Приемствеността на новите като стари произлиза от презумпцията, че сега при смяната на държавната система има много по-голяма възможност за преразпределение на властовия ресурс. Борбата не се ограничава в издействането на вили и специални грижи за сметка на обикновения данъкоплатец, а в овладяването на основни икономически лостове при трансформирането на държавната собственост в частна.

3.3. Процесът на раздържавяване – „порочен кръг за висши далавери”

На дневен ред пред правителството на Филип Димитров стои неотложният въпрос за приватизацията. Според масовите нагласи нейният успех е тест за морала, компетентността и волята за промяна на управляващото мнозинство. Големите държавни и апетитни отрасли като туризма, машиностроенето и промишлеността се нуждаят от необходимата нормативна уредба, за да започнат публични търгове за разпродаване на

389 Респ. П. И., мъж, род. 1949 г. в с. Подвис, Карнобатско, средно специално образование.

390 Респ. В. Т., жена, род. 1952 г., в гр. София, висше образование.

тяхната материална база. Едва тогава може да се пристъпи към адекватно и целесъобразно за родната икономика приватизиране. Всекидневната преса в своя „дълг" да представя пред обществото наболелите и актуални въпроси, непрекъснато ангажира вниманието с това как и по какъв начин се извършва този процес. Начинът на поднасяне на информацията играе основна роля при формирането на обществените нагласи към него. Те се ръководят повече от сензационния ефект и скандалността на разкритията, но претендират, че това се извършва в служба на обществото.

Образният език на медиите обобщено представя раздържавяването като действия, извършвани „под тезгяха" и нерегламентирано „бъркане в меда". „*Докато деветте милиона наивници чакат с отворена уста закон за това-онова, стотина – двеста висши чиновници вече цяла година приватизират майка България така, както и турчин не я е приватизирал*" – патетично алармира „24 часа"[391]. Най-често споменаваните термини са вече добре познатите на обществеността далавера и корупция, но се въвеждат и нови понятия като висша протекция „за свои хора" и политическо лобиране за близки до властта икономически групировки. Основните опасения, на които медиите дават гласност, е, че приватизацията е започнала „на парче" и при недостатъчна публичност. Изказват се съмнения, че тя ще продължи по същия начин, защото „депутатите спорят кой да я направи, а не как да я направят"[392].

391 **Гергова, Ст., Е. Стоилов**. 9 милиона чакат закон, 900 вече купиха България. – 24 часа, бр. 176, 9–10 ноември 1991.

392 **Гергов, Б**. Приватизацията пак ще се препъне в депутатски лакардии. – 24 часа, бр. 163, 25 октомври 1991.

Схемите за опорочаване на нормалния приватизационен процес са разнообразни и изобретателни. Една от тях е умишленото фалиране на предприятията от техните директори, за да могат след това да ги купят на безценица при приватизацията[393]. Като тревожна и непочтена се посочва и наложената практика в големите и значими за родната икономика предприятия, банки и оръжейни фирми да се назначават директорски бордове от висши правителствени чиновници и депутати. Основната идея е това да са надзорни съвети, които да ги подготвят за приватизиране. Заплатите, получавани за този вид дейност, са представени като „дискретно" забогатяване и стимул за забавяне на преструктурирането им в държавни фирми и предлагането им на частни инвеститори[394]. Това също така поставя „политически чадъри" над тези фирми и води до засилване на корупционните практики при доставянето на суровини и пласирането на готовата продукция.

Интересно е да се отбележи, че подобни информации почти винаги са получени от „осведомени източници", „запознати твърдят", и „научихме от близки до…". Рядко се назовават конкретни имена или се прилагат копия от документи и подписани заповеди от набедените лица. По този начин написаното на страниците на всекидневниците винаги може да се оспори

393 За подобна подготовка на тайно приватизиране на машиностроителните заводи в град Русе сигнализира в. „24 часа", но това, разбира се, е само един конкретен пример. – Виж: **Варадинов, Н**. Тайно се приватизирали машиностроителните заводи в град Русе. – 24 часа, бр. 142, 15 юни 1992.

394 **Гочева, Л.** Министерството на Пушкаров не желаело приватизация, твърдят законотворците. – 24 часа, бр. 39, 15–16 февруари 1992 г.; **Ангелова, С**. Народните избраници дискретно стават милионери. – Труд, бр. 25, 1 февруари 1993.

или опровергае, но това по никакъв начин не омаловажава претенцията за истинност на изнесената информация. „*То във вестниците го пишеше, ама и ние тези работи ги виждахме. Как така при комунизма като всички бяхме на една заплата, а след 10 ноември се намериха хора, които купиха магазини, цехове и бензиностанции?"*[395]. Изобилстват и многобройни разкрития, че приближени до управляващите се ползват от тяхното благоволение, за да извършват дейности, с които се ощетява държавната хазна. Пример за това са информациите за неправомерно приватизиране на общинска собственост, продаване на черноморски хотели на многократно занижена стойност или отдаването им за ползване на частни фирми за „смешни наеми"[396]. Всички изброени до този момент схеми за ощетяване на държавата, нарушаване на нормалния процес на приватизацията и наложилите се корупционни практики от политически протекции се засилват и доразвиват при законовия и институционален вакуум, създаден при управлението на правителството на проф. Беров.

Ефектът от подобни разкрития продължава да предизвиква множество коментари за това как се е извършвало първоначалното натрупване на капитал в годините на прехода. На съвсем битово равнище, но в синхрон с изнесените от пресата

395 Респ. В. П., жена, род. 1950 г. в с. Любенова махала, Новозагорско , полувисше образование.

396 **Йоакимов, Хр.** Трима купиха „Слънчев бряг" за трийсет сребърника. – Труд, бр. 7, 10 януари 1992; **Николов, Й**. 18 хотела срещу 120 000 лева си уредиха башчастници. – 24 часа, бр. 7, 9 януари 1992. **Гълъбова, С**. Сто милиона държавна пара отива в частни джобове. – Труд, бр. 19, 25 януари 1993; **Бонев**, **А**. Далавери около приватизацията на общинска собственост. Кой прибра милионите. – Дума, бр. 91, 25 април 1994.

случаи, са десетките разкази на информатори за свои познати, съседи или хора от същото населено място, които по някакъв начин, за кратко време и без особени усилия или умения, са успели материално да се замогнат. Подозренията и обвиненията им в участие в някакви престъпни действия благодарение на „висш благодетел" или от злоупотреба със служебно положение се свеждат до напълно логичните за тях разсъждения, че, „имайки възможност, никой няма да се дърпа", да забогатее и да си „уреди живота". „*Такива времена бяха, че законите никой не ги спазваше, ...то дори и закони нямаше. Който беше по-окумуш, извъртя далаверата"*[397].

Непрекъснато изнасяните сигнали за далавери и злоупотреби, все по-мащабни и фрапиращи, съпътстват всяка една смяна на управляващите. Падането на първото демократично правителство предизвиква не малко обвинения към вече бившите министри за участие в корупционни схеми. Дори името на самия министър-председател е спрягано около афера с нерегламентиран износ на зърно от фирмата „Мит 87" през 1992 г. Тези скандални разкрития за първи път излизат под заглавие - „Любима на Ф.Д. фирма печели 100 милиона от таен износ на зърно"[398]. При подробно зачитане в текста става ясно, че всъщ-

397 Респ. Ж. М., мъж, род. 1944 г. в гр. Карнобат, ветеринарен лекар по образование.

398 **Александрова, Д**. Любима на Ф. Д. фирма печели 100 млн. от таен износ на зърно. – 24 часа, бр. 99, 14 април 1993; подобна публикация се появява и във в. Дума, с по-малко колоритно, но също сензационно заглавие. **Редакционна**. 300 000 тона зърно нелегално са изнесени по времето на Ф. Д. – Дума, бр. 79, 6 април 1993; **Пенкова, Р.** Тайнствен съветник отворил хамбарите, Ф. Димитров изпада в амнезия. – Труд, бр. 33, 8 февруари 1994; **Христовска, Л**. Темида ще се ококори, ако надзърне в зърнените далавери на Ф. Д. – Труд, бр. 33, 8 февруари 1994.

ност реално е замесено името на Алекс Алексиев, съветник на Филип Димитров. Авторът вероятно разчита на причинно-следствената връзка, решавайки, че след като съветникът е замесен, автоматично вината се прехвърля и върху бившия вече премиер. Отново чрез журналистическа статия се изнася в публичното пространство информация и за извършени нарушения в просветното министерство. Обвиненията се базират на ревизия, при която е установено, че неправомерно са раздавани апартаменти на „свои хора" и са финансирани вестниците на Александър Йорданов и Едвин Сугарев чрез налагани задължителни абонаменти на училищата[399]. Единствената жена – министър на културата, проф. Елка Константинова, също попада под журналистическите нападки[400]. Всъщност и двете статии излизат във в. „Дума" без отзив в другите централни всекидневници, което остава съмнението, че партийният орган изпълнява политическа поръчка за дискредитиране на вече бившите управници.

След заемането на своя пост новият премиер Беров публично обвинява предишния кабинет в длъжностни престъпления и обявява списък на депутати, присъстващи в надзорните съвети на големи предприятия или занимаващи се с частен бизнес[401]. Въпреки това, официално не е възбудена нито една прокурорска проверка. До края на неговото управление спо-

399 **Пушкова, Т**. Нарушения за 6 милиона долара в просветното министерство разкри ревизия. – Дума, бр. 93, 21 април 1993.

400 **Данков, Б**. Елка К. е забъркала далаверата около българския културен център в Москва. – Дума, бр. 36, 13 февруари 1993.

401 **Редакционна**. Екскабинетът обвинен в престъпления. – 24 часа, бр. 53, 26 февруари 1993; **Редакционна**. Беров извади списък на депутати в бизнеса. – 24 часа, бр. 74, 20 март 1993.

радично се появява информация, че министър-председателят има различни списъци с лица, замесени в далавери и корупция, без това вече да предизвиква някакъв ефект[402]. Много скоро новите министри се завъртат в същия омагьосан кръг от обвинения в участие в афери и лични облаги от властта[403]. В началото на 1994 г. Народното събрание създава парламентарна комисия против корупцията, но след амбициозно начало на дейността ѝ, не се огласяват никакви конкретни данни по нашумелите в публичното пространство незаконни афери и отново не се стига до съдебно правораздаване. Според в. „24 часа" „комисията само хвърли прах в очите на електората и успокоение на партийните страсти…"[404]

Въпреки смяната на правителствата медийните нападки продължават без да прекъсват, отправяйки все същите обвинения: „между партийния и икономическия сектор плъзнаха някакви странни допирателни, по които в едната посока – към депутатския джоб – текат милиони, а в другата – към управителните съвети – политически протекции"[405]. Служеб-

402 **Станчева, К**. Партиите търгуват с ракия и петрол. Премиерът имал списък на депутати, замесени в далавери. – 24 часа, бр. 243, 9 септември 1993.

403 **Редакционна**. Карабашев и Биков набедени за далавери. – 24 часа, бр. 294, 30 октомври 1993; **Чернева, В**. Министър Валентин Карабашев е хванат в далавери. – Демокрация, бр. 109, 13 май 1993.

404 Във в. 24 часа се появява „съботен очерк" за корупцията в държавата, където комисията е обвинена, че е заподозряла само 1 депутат, 1 фирма и 1 банка. Неосветлени остават такива случаи като аферата „Сапио", зърнената афера на фирма „Мит 87" и тайното приватизиране на банка „Биохим" и участието на депутата Маргарит Мицев. (**Редакционна**. Корупция разяжда държавата. – 24 часа, бр. 150, 11 юни 1994).

405 **Велев, Ю**. Как се израждаше пространството на политиците. –

ното правителство на Ренета Инджова също обявява, че има информация за крупни далавери на предишния кабинет и се заканва да сезира прокуратурата. Въпреки това „нищо не се обявява черно на бяло" и това предизвиква коментара на в. „24 часа", че „тия номера май се въртят единствено с цел вдигане на рейтинга"[406] .

Неясната политическа подкрепа и непрекъснатите нападки от всички политически партии към правителството на Л. Беров по никакъв начин не подобряват икономическия и обществен климат в страната. Нито един от приоритетните отрасли не получава необходимия тласък за положително развитие. Неадекватната държавна политика, при която няма ясна позиция, законови рамки и гаранции, не привлича големи задгранични капитали. Заради нарастващата криза България може да предложи на сериозните производствени компании ограничени потребителски пазари и задлъжнели предприятия с остаряла и амортизирана материална база. Не са рядкост и случаите, когато като единствена алтернатива се появяват съмнителни офшорни фирми. Липсата на чуждестранни инвеститори, които да влеят свежи пари в бюджета и страната, е съпътствана с нагласата на обикновения човек да не участва в приватизацията поради непрекъснатите скандали за нечестни търгове и политически протекции над определени лица и фирми. Направил свое собствено проучване, в. „24 часа" обявява, че за редовия българин приватизацията е „гола приказка" без покритие[407].

---

24 часа, бр. 182, 13 юли 1994.

406 **Редакционна.** За порочния кръг на висшите далавери – 24 часа, бр. 306, 14 ноември 1994.

407 **Александрова, Д**. Българите не възнамеряват да се месят в

Не са рядкост и публикуваните социологически изследвания, които дават голям процент на заявилите, че нямат интерес към нея поради недостатъчно информация от държавните институции и поради липсата на средства[408]. В заключение на тази тъжна равносметка е направената след години констатация на демократа Петър Стоянов, че българският преход към демократизация е изменил своята посока заради начина, по който е протекла приватизацията[409].

Въпреки че реституцията, започната при управлението на Филип Димитров, протича сравнително бързо и без сериозни сътресения, ефектът в икономиката от нейното реализиране е незадоволителен. Новите (всъщност стари) собственици, притежаващи най-вече градско покрито пространство, започват веднага да получават дивиденти от своите имоти основно под формата на наеми. Повечето от тях нямат нагласата да ги използват за развитието на частен бизнес поради липсата на необходимия собствен оборотен капитал и високите лихви на банковите кредити[410]. Неуредената нормативна база и високите данъци и такси, налагани от държавата, също са спирачка за проявата на лична инициатива. По този начин икономическият потенциал на реституцията не успява да изиграе пълноценно важната ролята, която демократичното правителство ѝ

приватизацията. – 24 часа, бр. 57, 2 март 1994.

408 **Башлиева, Б**. Повече от две трети няма да участват в приватизацията. – Дума, бр. 53, 3 март 1992. Цитират се данни от Националния статистически инситут.

409 Интервю с Петър Стоянов, СДС. – В: Гласовете на прехода. Десните. **Иванов, М., О. Спасов.** С.: Изток – Запад, 2012, с. 489–527.

410 **Матеев, Г**. Живот между две системи. С.: ГорескПрес, 2000, с. 35–39.

възлага, за да я превърне в катализатор на частната стопанска инициатива. Още в началните месеци от прилагането на закона и връщането на имоти тя е обявена, че стимулира единствено рентиерството[411]. От своя страна, от страниците на в. „Дума", социалистите изразяват съмнение, че процесът се извършва от компетентни хора и критикуват управляващите за практиката новите собственици да изхвърлят на улицата предишните и да затварят търговски обекти, разстройвайки по този начин потребителските навици на цели квартали[412].

3.4. "От демокрация към пехливанокрация"

За първата година от управлението на Беровото правителство в. „Труд" дава следната характеристика: „… *Хаосът в икономиката продължава, приватизацията е под кривата круша, безработицата големее, доларът лудее, банките се тресат, производството се свива като пенсионерски залък, токът се готви за режим, а цените се засилват за овчарски скок*"[413]. В подобна ситуация в публичното пространство се очертава образът на организираната престъпност и съмнителните икономически групировки. „*Корумпираните политици пре-*

411 **Константинова, Р**. Операция „Клин" в България завърши. – 24 часа, бр. 102, 29 април 1992.

412 **Станчева, Р**. Плодовете на реституцията се оказват твърде горчиви. – Дума, бр. 117, 16 май 1992; **Николова, М**. Реституцията изхвърля хора на улиците, новите собственици ще пазаруват в крайните квартали. – Дума, бр. 148, 22 юни,1992.

413 **Кицевски, Н**. Ще сеем през зимата, ще жънем на куково лято. – Труд, бр. 253, 29 октомври 1993.

върнаха държавата в разграден двор. Те са виновни, защото с безкрайните си далавери не създадоха респект към законите у обикновения човек"[414] и „*нямаше никакъв контрол*" – са преобладаващите мнения за появата на тези отрицателни явления на прехода. Разпадането и трансформирането на силовите държавни структури като Народната милиция и Държавна сигурност и последвалите чистки и масови уволнения при всяко едно правителство остават без работа хиляди хора. Те трябва да се преквалифицират в обстановка на все по-силно повишаваща се безработица и стагнация на пазара на труда[415].

По същото време препитание и възможност за професионална изява губят и много спортисти, за които до началото на прехода държавата е полагала специални грижи. Освобождаването на десетки млади момчета, най-вече от силовите спортове като борба, щанги, карате и др., без перспективи за бъдещо реализиране, създава възможности за тяхното организиране в разнородни групи. В по-голямата си част те започват да се занимават с полулегален охранителен бизнес на крайпътни заведения, барове, дискотеки и магазини. Тъй като този

414 Респ. П. С., жена, родена 1961 г. в с. Прилеп, средно специално образование.

415 „Всякакъв род оперативни работници загубиха работата си – тайната полиция, офицерите от контраразузнаването, командосите от специалните сили, граничарите, а също и следователите от отдел „Убийства" и полицаите от КАТ. Техните умения включваха наблюдение, контрабанда, убийство на хора, създаване на мрежи и изнудване. Към 1991г. 14 000 тайни полицаи се мотаеха свободно и търсеха работа в страна, където икономиката се беше свила до тревожни размери". (**Глени, М**. Макмафия. Престъпност без граници. С.: Сиела, 2008, с. 31); В своето изследване журналистът Юрген Рот дава цифрата от 17 000 служители. (**Рот. Ю**. Новите български демони. С: Слънце, 2008, с. 26).

вид дейност е непопулярен дотогава в страната, за да склонят собствениците да използват техните услуги, често се прибягва към сплашване и физическа разправа. Постепенно тази форма на рекет се разраства, става печеливша и „яките момчета" налагат своя контрол и върху различни по естество съмнителни бизнес начинания.

Според повечето анализатори на произхода на организираната престъпност в началото на 90-те се създава „симбиоза" между бившите служители на реда и настоящите охранители – т.нар. „борци", обединявайки своите усилия във взаимна изгода за печелене на пари. Социолозите А. Райчев и К. Стойчев отдават възникването на посткомунистическите мафии на запазените социални мрежи от предходния период[416]. Не маловажен е и фактът, че повечето спортисти поради тяхното често пътуване в „империалистическия свят" по времето на социализма се водят на отчет в различните структури на МВР и ДС. Едните предлагат своите канали за всевъзможна информация и връзки, а другите – решителни действия и „груба сила". Този мрежови обмен започва на равнище доверие и съпричастност, правопропорционални на чувството за съвместна „обреченост" и застрашеност от оставане без ресурси. За да се поддържа симбиозата, налага се и се спазва определен вътрешно-мрежови морал. Възникват акции и наказателни групи, следящи за изпълнението на задълженията към мрежовия обмен и гарантират изпълнението на различни „ангажименти". Наказанията градират от някакъв вид „глоба" до изхвърляне от мрежата и

416 Тези т.нар. втори мрежи през социализма са самоналожила се система от обмяна на вещи срещу статуси, на статуси срещу статуси и вещи срещу вещи. (Виж по-подробно: **Райчев, А., К. Стойчев**. Цит. съч., с. 41–48).

смърт[417]. Така поставени, отношенията в различните образувания позволяват възникването на стройна, непоклатима и просперираща система, насочена към дейности извън рамките на закона, с лесна и бърза възвращаемост на вложените сили и средства.

В царящия правен и институционален хаос на държавата за кратко време изникват икономически организации, занимаващи се вече с контрабанда, незаконен трафик, хазарт, търговия и охрана на всевъзможни обекти[418]. Техните апетити се проявяват и към приватизиране на туристически обекти след търгове със съмнителна прозрачност. При сблъсъка на интереси и подялбата на територии между две различни „охранителни фирми" често се стига до жестока саморазправа и улични престрелки. Появата на организирани криминогенни структури е характерно за всички посткомунистически страни, но поради нестабилното политическо управление в България тяхната дейност се разраства неимоверно и общественото негодуване от тяхното съществуване рефлектира именно върху политиците. Според мнението на гражданите качеството на тяхната работа и компетентност косвено влияе върху дейността на правозащитните органи като полиция и съдебна власт. Все повече информации за недосегаемостта на груповата престъпност започват да се появяват в пресата[419]. Не по-малко са и

417 **Райчев, А., К. Стойчев**. Цит. съч., с. 58–59.

418 За повече информация виж: **Безлов, Т**. Организираната престъпност в България – пазари и тенденции. – доклад на Центъра за изследване на демокрацията. С., 2007.

419 **Димитров, Б**. Груповата престъпност у нас е недосегаема. – 24 часа, бр. 109, 26 април 1993; **Гинчев, Ж**. Полицията е безсилна пред бандити, поели контрола на Е-80. – 24 часа, бр. 128, 16 май 1993; **Николов,**

публикациите, че много редови полицаи не спазват законите, които трябва да защитават. Това допълнително деморализира обществените нагласи за очакван ред и справедливост към престъпниците[420]. През този период в публичното пространство и особено сред възрастните хора трайно се налага мнението, че „борческите формирования" са „рожба" на демокрацията и нейното безвластие. Едва на един по-късен етап от развитието на прехода и отново с помощта на медиите се налага тезата, че те всъщност са продукт на недалечното минало и са организирано дело на ДС и червената върхушка. Според Иван Чалъков икономическите сектори, в които действат силовите групировки, съвпадат със секторите, в които разгръщат своята дейност посредниците на партийната номенклатура – търговия, финанси, застраховане, туризъм и др.[421]

За първи път в началото на 1994 г. криминалните новини изтласкват политическите от уводните заглавия на централните всекидневници. Публичните разстрели, включително и на полицаи (т.нар. и печално известен случай „Белите брези"), предизвикани от косвени икономически интереси, провокират взаимни обвинения и нападки между политическите сили в парламента. Поради силния обществен негативен отклик правителството на проф. Беров е изправено пред поредния вот на

Й. Полицията създаде на престъпниците имидж на недосегаеми. – 24 часа, бр. 325, 30 ноември 1993.

420 **Редакционна**. – Червени барети арестувани за рекет. – 24 часа, бр. 132, 20 май 1993; **Редакционна**. Уличени са 355 полицаи-бандити. – 24 часа, бр. 264, 30 септември 1993; **Редакционна.** Полицейски генерал замесен в незаконни сделки. – Дума, бр. 1, 4 януари 1993.

421 Виж по-подробно: **Чалъков, Ив**. Раждането на „посредниците" в българската икономика. – В: Мрежите на прехода…, с. 349.

недоверие. В подобна обстановка не са рядкост и статии в печата, при които се развиват теории за „комбина" от политици, престъпници и полицаи, както и твърдението, че гангстерските структури вече са се „оплели" с политическите кръгове[422]. Все по-силно започва да е говори за организирана от висшестоящи икономическа мафия, стояща зад гърба на престъпните групировки. Според в. „Демокрация" лицето на тази мафия са бившата ръководна номенклатура и „ченгетата – шестаци"[423]. Нейната основна цел е нерегламентираното приватизиране на държавна собственост, където да бъдат „изпрани мръсните пари" от незаконни дейности като изнудване, трафик на наркотици, хора и търговия с ембаргов петрол. Контролът над подобни начинания не може да се извършва без политически протекции и лобита[424].

Докато нивото на уличната престъпност нараства главоломно, в икономиката на страната се появяват мощните икономически групировки. Тяхната негативна роля в родното производство се дължи на факта, че те се „прилепват" към

422 **Петрова, А**. Разстрелът в „Белите брези" изкара наяве комбина от политици, полицаи, престъпници. – 24 часа, бр. 36, 7 февруари 1994; **Шолева, Д**. Рекетьорските групи заприличват на държава в държавата. – Дума, бр. 278, 27–28 ноември 1993; **Редакционна.** Гангстерски структури вече се оплитат с политически кръгове. – Дума, бр. 15, 19 януари 1994. (В този случаи в. „Дума" показва завидна информираност за разлика от другите централни всекидневници и за първи път се споменават имената на някои от бъдещите „герои" на прехода – Васил Божков, Младен Михалев и Иво Карамански).

423 **Йорданов, Л**. Прокуратурата търси бивши партийни секретари, погълнали милиони. – Демокрация, бр. 52, 5 март, 1993.

424 **Редакционна**. Мафията управлява България. – Демокрация, бр. 12, 15 януари 1994.

държавните предприятия, като им доставят необходимите суровини и материали при условие, че произведената продукция ще се продава на същите тези фирми. Така предприятията получават скъпи и неестествено завишени суровини, а от тях се изкупува евтино готова продукция. Загубите от неизгодните сделки с частни фирми се покриват от банкови кредити, отпускани от държавата[425]. Големите задължения, които всяко едно предприятие трупа и които всъщност са покривани от държавния бюджет, за да може то да функционира, се отразяват пагубно върху цялостното развитие на икономиката.

Една от тези вездесъщи групировки, придобили голямо влияние и медийна популярност в началните години на прехода, е „Мултигруп". Историята около възникването на първоначалния капитал и политическите протекции на тази компания е сравнително добре изяснена и документирана и за целите на настоящия текст не е нужно да се спира на нея[426]. Както при повечето икономически формирования от този тип става въпрос за предприемчивостта на бивши служители на ДС и се изказват хипотези за партийно покровителство от най-висшите ешелони на властта в лицето на Андрей Луканов. Публичният образ на тази бързо набираща икономическа мощ компания е Илия Павлов – отново бивш борец. „Жертви" на „Мултигруп" в началните години на прехода стават големи и важни за националната икономика предприятия, като металургичния за-

425 **Матеев, Г**. Цит. съч., с. 203.

426 По-подробно за Мултигруп и нейния президент Илия Павлов виж: **Глени, М**. Макмафия. Престъпност без…, с. 19–41; както и публикации в интернет сайтовете на в. Капитал, Дневник, Сега и др.

вод „Кремиковци" и химическия комбинат „Химко"[427].

Нарастването на капитала и бизнес начинанията на групировката са за сметка на увеличаващия се застой на родната икономика. В обстановка на всевъзможна стопанска стагнация общественото недоволство се насочва предимно към политическия елит. Нерешителността и неспособността му да се справи с отрицателните явления при смяната на системата предизвикват все по-осезаема загуба на доверие към държавния апарат и към тези, които трябва да осигуряват неговото правилно функциониране. Съпоставянето на нарастващата организирана престъпност и съмнителни икономически формирования с очевидното бездействие на политици и институции затвърждава мнението на обикновения избирател, че всичко това се прави, за да се спечели лична облага от така създадения хаос. „*Навсякъде се говореше и пишеше за източване на държавни предприятия, а никой не вземаше мерки, защото много хора имаха изгода от това, ама не хора като мен и теб, а ония дето стояха горе и прибираха рушветите...*"[428]. Повечето становища, изказани за този период от най-новата ни история, се концентрират около идеята, че „всички са били в кюпа – и политици, и престъпници", „всичко е навързано", а тези, които са забогатели, са го направили за сметка на „съзнателно ощетяване на целия български народ". „*Видя се къде отидоха повечето бизнесмени* (информаторът има предвид последвалите десетки публични разстрели на ключови фигури от подземния

427 **Стоичкова, Н**. Как „Мултигруп" тайно приватизира „Кремиковци. – 24 часа, бр. 224, 21 август 1993.

428 Респ. В. В., мъж, роден на 4 октомври 1935 г. в с. Еленово, полувисше образование.

свят и сивата икономика – б.а.) *и откъде са парите им, въпрос на време е и други да ги последват, а съвсем нормално ще бъде, ако за там заминат и повече политици...*"[429]. Като емблематична фраза от този период, широко тиражирана от медиите, ще останат думите на един „обикновен бизнесмен", замогнал се от контрабанда на ембаргово гориво – „няма мафия в България, има бизнесмени"[430].

3.5. Реституцията на земята – един частен случай

Освен икономиката, приватизацията и реституцията, голяма част от българския народ през разглеждания период се вълнува от дългоочакваното връщане на земеделските земи. През 50-те години на XX в. комунистическото управление извършва масова колективизация и частната поземлена собственост е унищожена. Този процес силно травмира българското село поради насилствено отнемане на имоти, предавани в наследство от векове и води до създаването на ТКЗС (Трудово-кооперативни земеделски стопанства). Въпреки сравнително доброто им механизиране изграждането на стотици помощни съоръжения и напоителни системи, както и мобилизирането на голяма част от активното трудово население в селата, те не успяват да достигнат до необходимата ефективност. Безкрайните реорганизации, завишени петилетни планове и некомпетентно управление „от горе" към края на 80-те години, предизвикват тяхното реално фалиране. Налагането на стихийна урбанизация и индустриализация, които привличат

429 Респ. И. Т., мъж, роден 1967 г. в гр. София, средно образование.

430 **Фалин, К**. Интервю с Емил Кирилов-Крокодила. Няма мафия в България, има бизнесмени. – Труд, бр. 16, 20 януари 1994.

повече работна ръка към градовете, предизвикват постепенни и необратими процеси на обезлюдяване в българското село. Наблюдават се и динамични миграционни движения, свързани с формите на поминък в различните географски райони и нарасналата мобилност на личността. Към края на 60-те години в селата започват да се наблюдават самотни старчески двойки. Нарушава се и стопанско-производствената функция на семейството, следствие от откъсването от земята, от която с векове се е прехранвало. Запазва се единствено личното помощно стопанство, но то не може да съхрани и поддържа създадената от векове традиционна привързаност на българина към земята[431].

След настъпилите политически промени и създаването си СДС обявява за свой приоритет връщането на земята на предишните ѝ собственици. Независимо от това, че по време на VII ВНС е приет Закон за собствеността и ползването на земеделските земи, след изборната победа на демократичната коалиция през октомври 1991 г. се прави поправка на закона. Основното при нея е принципът на връщане на отнетите имоти да става в реални граници, а не в идеални, каквато е първоначалната идея[432]. При прилагането на поправката правителството на СДС обявява за невалидни всички кооперации, стопански институти, организации и фирми, регистрирани до падането на комунистическия режим. Законът анулира всички сделки с

431 **Макавеева, Л.** Социално-икономическите процеси в българското село през последните четири десетилетия и тяхното отражение върху живота на селското семейство. – В: Българска етнография. 1990, кн. 3, с. 18–29.

432 Виж по-подробно: **Крийд, Д**. Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към потиворечивия преход в едно българско село. С.: Апострофи, 2005, с. 229–234.

имущество на ТКЗС, сключени след 1 януари 1990 г. и регламентира стопанската дейност и унищожаването на стопанствата да се извърши от ликвидационни съвети[433]. Те ще работят за разпределяне на активите на стопанствата между бившите собственици и ще организират публични прозрачни търгове за недвижимите обекти и наличния технически инвентар[434]. Решено е тези съвети да бъдат съставени от три до пет члена чрез назначение от областните управители или от общинските съвети на големите градове. Според законовите норми не се предвижда пререгистрация или друга форма на приемственост на кооперативите, а започналата ликвидация се извършва извън контрола на признатите собственици.

Практическото реализиране на закона се извършва с много нарушения и предизвиква вълнения сред селското население, пряко засегнато и заинтересовано от неговото прилагане. Повсеместно избраните ликвидатори са обвинени в злоупотреби и корупция, нарушаване на процедурата по търговете, лично облаготелстване или на свои близки хора. Следващите, които печелят най-вече от неправилното преразпределение на имуществото на ТКЗС-та и стотиците неправомерни търгове, са хората с пари и влияние, каквито са дотогавашните стопански ръководители и бившата комунистическа номенклатура[435]. Това спомага отношението към работата на комисиите да бъде негативно и изключително остро по места. В този

433 По-подробно виж: **Марчева, И**. Аграрната реформа в България (1991–2001) през погледа на историка. – В: Толерантният националист. Паметен сборник в чест на Стайко Трифонов. С.: Парадигма, 2009, с. 367–392.

434 Пак там, с. 376.

435 Пак там, с. 377.

период основно в. „Дума" поддържа общественото внимание върху действията на т.нар. тричленки. Чрез репортажи от различни населени райони партийният орган описва вълненията като селски бунтове и въстания[436]. Позицията на социалистите е, че СДС насилствено, „с полиция, палки и кучета" сменя системата в българското село[437]. Най-бунтовно се оказва село Цалапица, Пловдивско, където ликвидаторите стават заложници на недоволните селяни, обградили сградата, където те се помещават. Подобни сцени не са рядкост и в други села. Това допълнително забавя извършването на поземлената реформа и намалява производствените сили на селското стопанство.

Не малко проблеми предизвиква и самото връщане на земята. Много хора срещат трудности при намирането на нужните документи, с които да докажат каква е тяхната собственост преди колективизацията. Отчетена е и общата тенденция, че в нормативните актове преди влизането в ТКЗС умишлено са били отбелязвани по-малки количества земя от реално притежаваната. Старите граници между отделните ниви отдавна са заличени, а това предизвиква не малко конфликти при различните претенденти. Много земи, които преди са били обработваеми площи, към днешна дата върху тях са разположени постройки, пътна мрежа, язовири, а това допълнително услож-

436 **Редакционна**. Некомпетентни ликвидационни комисии предизвикват селски въстания. – Дума, бр. 98, 24 април 1992; **Редакционна**. Сини номенклатурни недомислия разпалват гнева на тракийските селяни, вълнения има в цялата страна. – Дума, бр. 99, 25 април 1992; **Северин, Ст**. Голтаци сте влезнали в ТКЗС, такива ще си излезете, е девизът на ликвидаторите. – Дума, бр. 230, 25 септември 1992.

437 **Редакционна**. С полиция, палки и кучета СДС (д) сменя системата в българското село. – Дума, бр. 104, 1 май 1992.

нява процеса на реституция[438]. През април 1993 г. вестникът се позовава на сметки, според които българското село е загубило 25 милиарда лева при „властването на Ф. Д."[439].

Извън медиите една по-детайлна картина за начина на раздържавяване в българските селища ни дават спомените на хората, преки свидетели на този процес. Село Еленово, Новозагорска община, има в своето землище около 27 000 декара обработваема земя. Към 1989 г. жителите са около 1200 души. Връщането на земята се очаква с нетърпение и с надеждата за справедливо разпределение на кооперативното имущество. Според информаторите ликвидационната комисия в селото е назначена от Общинския съвет на гр. Нова Загора. Още с началото на нейната работа хората започват да недоволстват, но „само с думи" от явните нарушения на изпълнителите. Споделя се общото мнение, че ТКЗС-то не се разгражда нормално. Основната деградивна функция на този процес се посочва най-вече в разпродаването на безценица на свои хора и събарянето на стопански сгради, от които „за нула време" са откраднати дори строителните материали – тухли и дървена дограма. „*Това беше живо разграбване, всеки крадеше, колкото може..., в селото имаше бригадирски лагер – одеяла, легла, през нощта с джипове са ги разкарвали по къщите си и са ги разпределили помежду си.*"[440]. Все още се поддържа твърдението, че част от ликвидационните търгове са били фалшиви, из-

438 Тези процеси подробно са описани от **Крийд, Д**. (Цит съч., с. 235–241).

439 **Божков, М**. 25 милиарда е загубило селото при властването на Ф. Д. – Дума, бр. 94, 24 април 1993.

440 Респ. В. С., жена, родена 1950 г., полувисше образование, снаха в селото.

вършвали са се „на тъмно", за да може „обектите да се дадат на определен човек"[441]. Налагала се е и практиката част от инвентара и сградите, подготвени за разпродаване от комисията, да се дават на „свои хора" между търговете: *„... Остава имущество за следващия търг, те го продават между търговете, под претекста тоз го спечелил, ама не се явил и го дават на другия, на втория...имаше и такива моменти*"[442].

Реституцията на земята в селото също не протича гладко. Регистрирани са нарушения най-вече при определянето кой колко земя е внесъл при изграждането на кооперативите. „*Имаше злоупотреби в туй, че някой посочва, щото някои си посочваха, имаше събеседване... ти отиваш и казваш земята ми беше тук и тук, тя* (човекът, отговарящ за кадастралните планове) *те записва щот ти вярва, обаче отива след теб някой и той казва: „...и аз имах тук и тук"... Тая не знай ти ли си имал или той...и ги намиста един до друг и накрая, ...туй нещо се оказва, че се явяват повече кандидати, като е по-хубава местността, тя я дава с коефициент и т.н*"[443]. Въпреки това земята в с. Еленово е върната задоволително на всички желаещи за сравнително кратко време. *„Хората разсъждаваха така, който има сили да отива да взема и да работи. Тук миграцията беше в много сериозен етап, бяха останали възрастни хора, които нямаха възможност... Нямаше въодушевление. Това, което Петко Бочаров каза на времето, когато*

441 Респ. Д. П., мъж, роден 22.04.1934 г. в с. Еленово, полувисше образование.

442 Респ. С. В., мъж, роден 3.10.1943 г. в с. Еленово, средно специално образование.

443 Респ. С. В., виж предходната бележка.

приеха закона за земята и Конституцията, че българският селянин ще отиде до нивата и ще каже: „...е, хе, аз..., моята нива", няма такова нещо. Ние не си знаехме къде са ни нивите. Възрастните хора знаеха, разбира се, и много помогнаха при определянето на границите, но такова въодушевление и такава любов към земята..., това са... за репортажи[444].

В началото на 1994 г. липсата на техника и средства за култивиране тласка част от дребните собственици и хората, които нямат намерение лично да се занимават с обработването ѝ, да участват в изграждането на земеделска кооперация. По данни на информатори от селото в нея от общо 1300 официални собственици влизат 800 човека, като предоставената земя при някои от тях достига до 200 дка. Преодолявайки много трудности, в крайна сметка тя фалира през 2001 г. поради невъзможността сама да се справи с предизвикателствата на нестабилния пазар на земеделска продукция. Към днешна дата голяма част от земята се обработва частно или от арендатори. Независимо от това процесът на обезлюдяване и „циганизиране", характерни за всички части на България, е засегнал и това село в плодородната тракийска низина. Следва да се отбележи, че връщането на земята допринася за допълнителното обедняване при малцинствените групи на ромите и етническите турци, които нямат наследствени имоти. Това поражда известно социално напрежение сред тези етнически общности и ги прави лесно податливи на политически манипулации, които са свързани с обещания за различни привилегии.

Извън този частен случай в много части на страната

444 Респ. В. В., мъж, роден 1935 г. в с. Еленово, полувисше образование.

раздържавяването се оказва тежък и проточил се неимоверно дълго във времето процес. Според историка Илияна Марчева средно на година (до 2001 г.) се връщат в реални граници едва 10 % от земеделските земи. Голяма част от документите за собственост върху земята са изгубени, други унищожени, често се оказва, че съдържат и невярна информация. Това води до възникването на хиляди съдебни искове и дела, в които са въвлечени близки и далечни родственици с различни претенции и твърдения. Култивираните площи и овощни градини се разпокъсват. Раздробяването и нарушената компактност на нивите затруднява тяхното механизирано обработване. Не по-малка пречка се оказва и липсата на техника при новите собственици. Получили своята бащина земя, не всички имат възможност и средства, за да закупят машини за необходимото ѝ и ефикасно ползване.

Очакванията на управляващите, че много хора, живеещи от години в градовете, ще се върнат при старите си родители в селата, за да участват в селското стопанство под различна форма, също не се състоява. В повечето села в България отдавна текат процеси на обезлюдяване и миграции на цели поколения в големите индустриални градски центрове[445]. Въпреки желанията на хората да получат земята си, се оказва, че повечето от тях нямат ясна визия за нейното бъдеще. Правните

445 Авторката има преки наблюдения от протичането на този процес в родния си Новозагорски край и в района на севернокарнобатските села, където участва в няколко последователни теренни експедиции през периода 2006–2009 г. (Виж по-подробно: **Василева, П**. Съвременно етнокултурно и икономическо състояние на севернокарнобатските села. – В: Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Сборник в памет на проф. д-р Делчо Тодров. **Съст. М. Василева**. Варна: Зограф, 2008, с. 222–230.

неуредици и буксуването на поземлената реформа пречи за превръщането на селското стопанство в пазарно и ефективно. В разглеждания период настъпва голям спад в земеделското производство спрямо брутния селскостопански продукт от предходните години[446].

Повишаващата се инфлация, либерализирането на цените и вноса, заедно със загубата на външни пазари и ниските изкупни цени на земеделските и животновъдни произведения, правят местното стопанство нискодоходно и безперспективно за повечето хора. За да се справят с предизвикателствата на прехода, собствениците са принудени отново да потърсят някакви кооперативни форми на взаимодействие. Така се появяват новообразувани земеделски кооперации, при които земята се обработва общо, а хората, внесли своите ниви, получават годишна рента в натура или в паричен еквивалент. Това се оказва един приемлив начин собствениците на върната земя, без пряко да участват в нейното стопанисване, да могат да получават някакви дивиденти. През 1992 г. кооперациите са 347 на брой, а през 1995 г. наброяват вече около 2 344[447].

Етнологът Радост Иванова представя едно блестящо изследване на обществено-икономическите промени в няколко български села в Сливенския район, където селското стопанство има богати традиции. Нейните наблюдения са направени по време на ликвидирането на ТКЗС през 1992 г. и през 1994 г., когато еуфорията от връщането на земята вече е преминала и хората са се сблъскали с реалностите на отрасъла[448]. И тук

446 **Марчева, И.** Цит. съч., с. 377–378.

447 Пак там.

448 **Иванова, Р**. „Няма спиране!" Етнология на промяната в

присъстват коментарите, че комунистическите кооперативи е трябвало да бъдат ликвидирани, но без да се стига до тотално унищожаване и разграбване на елитните животински породи или селскостопанските сгради и инвентар. Повечето интервюирани възрастни хора съжаляват, че реституцията на земята не е станала в един по-ранен етап от техния живот и поради напредналата си възраст се чувстват несигурни да се нагърбят с нововъзникналите задължения.

Авторката детайлно описва акта на раздаване на кравите от държавните краварници в село Панаретово на част от неговите жители и от съседните села, участвали в образуването на ТКЗС. Само след около година и половина съдбата на тези елитни породи е приключила трагично. За много хора решаващи са се оказали липсата на фураж и възрастовата граница при трудоемкото им отглеждане. Ниската изкупна цена на млякото също не стимулира интереса към развитие на селското стопанство, а ги свива до задоволяване на личните нужди от животински продукти. Съществени проблеми за интервюираните се оказват вече споменатото раздробяване на земеделските площи и липсата на средства, за да се развива модерно земеделие и да се закупи необходимата техника. Описаната картина с всичките реални трудности, произтекли от недалновидната поземлена реформа, се повтаря почти във всички райони на страната.

Всъщност това, което управляващите не отчитат, според едно социологическо проучване на НЦИОМ от март 1992 г. е, че около 59 % имат желание да получат земята си, но преобладава нагласата за нейното обработване на кооперативен прин-

---

българското село. – В: Сбогом, динозаври, добре дошли, крокодили! С.: Проф. Марин Дринов, 1997, с. 107–131.

цип. Сравнително малка група възнамерява да даде земята си под аренда, а само 21 % изявяват желание сами, със собствени средства да се грижат за нея и да произвеждат продукция[449]. Подобни нагласи, но по данни на Националния статистически институт, се изнасят и в пресата: *„77 на сто от подалите заявления за възстановяване на собствеността върху земята предпочитат да участват в кооперации. Едва 4,9 на сто са за частното обработване"*[450]. Разликата в цифрите е очевидна, но това са данни, изнесени във в. „Дума", която прокарва идеята на социалистите, че връщането на земята трябва да почива на други принципи. Независимо от това процесът на раздържавяване започва, а правителствата на Филип Димитров и Любен Беров не откриват ефикасен метод, за да противодействат на извършваните от комисиите нарушения. Липсата на адекватна държавна протекция, невъзможността да се отделят субсидии от държавата за подпомагане на земеделските производители, частни или кооперативни, допълнително проваля техните усилия и обезверява хората и тяхната вярата в способността на властимащите да провеждат компетентна политика. Запазването на ТКЗС като форма на стопанисване на земята от икономическа гледна точка е невъзможно, но отсъствието на прецизно изработени и прилагани законови норми сравнително бързо срива доверието както в демократичната идея като

449 **Станчев, Кр**. Политическа икономия на раздържавяването в България. – В: Анатомия на прехода. Стопанска политика на България от 1989 до 2004 г. **Съст. А. Христова, Вл. Станчев и др.** С.: Сиела, 2004, с. 129.

450 **Редакционна**. Българинът предпочита кооперацията пред частното стопанство, показва статистиката. – Дума, бр. 32, 7 февруари 1992.

форма на управление, така и в новата политическа върхушка.

Към това заключение и в допълнение на темата е и разговорът с историка Антонина Желязкова за благоевградското село Падеж. Мнозинството от хората там са отявлени земеделци-николапетковисти, които по време на комунистическия режим са били репресирани поради своите политически възгледи. На първите избори масово и с ентусиазъм се гласува за СДС, не такава е картината обаче през 1994 г. Основната причина за разочарованието от демократичната коалиция се дължи на „тоталното разграбване" при ликвидирането на ТКЗС в селото. Унищожаването на това, на което хората са гледали като на нещо свое и поддържано със собствен труд, явно е предизвикало емоции, надделели над политическите пристрастия.

Връщането на земята се оказва много по-сложно от един чисто политически акт. В него се фокусират традиционни нагласи и стереотипи, актуални политически настроения и локални интереси, което го прави многоаспектен процес. До известна степен може да се твърди, че това е културен феномен, защото през него се осмисля промяната в селото. Оказва се, че традиционният селянин, милеещ за земята в класическия смисъл на това понятие, е изчезнал и връщането й само доказва това. Той го посреща като необходимост, но без ентусиазъм и на много места с явно нежелание. Най-общо казано се очертават два социалнопсихологически типа сред някогашните собственици. Единият от тях се състои от хора, които имат желание да обработват върнатите им имоти, но нямат възможност – физическа и/или материална. Много по-голямата част са наследници, които отдавна са скъсали връзката си със земята и не изпитват потребност да се грижат за нея. И двете категории

обаче са недоволни от начина, по който се извършва връщането на земята. Действията на ликвидационните комисии най-общо се оценяват като „безсмислено прахосничество". Потискащата картина на полуразрушени стопански сгради и разглобени машини в повечето села се посочва като нагледен пример и олицетворение на грабителския и опустошителен характер на извършената промяна. А това още повече засилва негативизма на селяните към демокрацията и нейните носители.

4. Скандалите като политически аргумент и средство за противоборство

Необходимо е да се отбележи важната роля, която множеството тиражирани компромати и скандали в пресата играят при конструирането на политическата култура в тези начални години на прехода. За кратко време от неизяснени слухове и сензации те се превръщат в основен аргумент и средство за противоборство между политическите конкуренти, които свалят рейтинги и доверие, прекъсват политически кариери и създават съвременна митология. До известна степен те са рожби именно на медийната среда в България. Повечето скандални нападки и обвинения, разменяни между държавните мъже и институции, се преекспонират, най-вече от пресата, защото тя предоставя значително по обем място, където се предоставят сведения за тяхното възникване, публикуват се различни хипотези, мнения и интервюта със замесените в тях. Всичко това се прави в различни броеве, което допълнително „разтяга" информацията във времето. Наблюдава се стремеж да се поддържа интереса към тези новини, които гарантират завишена читателска аудитория и тираж. Но също така характер-

ното за тези компромати, афери и скандали е, че те никога не се изясняват до- край и губейки своята актуалност, изчезват от медийното полезрение или се заменят с друга сензация.

В повечето случаи авторите на статиите работят с хипотези, изказват лични мнения или съмнения, правят коментари и по този начин превръщат скандалите в свое собствено и следователно във вестникарско творение. Основна черта при тяхното предаване е условният изказ и форма на глагола, завършващ на „л" – „казал", „щял да", „възнамерявал да" и т.н. Използването им като начин на не непряко убеждаване е всъщност инсинуиране. Според Румен Даскалов този начин на предаване на новината не утвърждава директно верността на твърдението, а събужда подозрението, че то може и да е вярно[451]. „Посяването на съмнение" е манипулативен акт, но е достатъчно, за да създаде нагласа за истинност, когато читателската аудитория е „чувствителна" към разискваната новина. Нейната чувствителност произлиза от наслагването на наболели обществени проблеми със стереотипи и предразсъдъци по отношение на възприемането на властта като средство за лично облагодетелстване, а държавните мъже като хора, „гледащи собствения си интерес". Поради тази причина политическите сензации и свързаните с тях теми като икономическо състояние, корупция и престъпност се превръщат в широко тиражирани и коментирани новини. Не по-малко влияние оказва и фактът, че информацията излиза във вестниците, които през 1992–1994 г. поддържат висок обществен авторитет и от много хора се приемат за висша инстанция. „Пишеше го във вестниците" или „прочетох го във вестник…(споменава се името)" е

451 **Даскалов, Р**. Цит. съч., с. 101.

достатъчно важно условие за истинност, което не подлежи на съмнение за повечето хора през този период. Версиите на вестниците за протичането на процесите в страната изцяло се покриват с версиите на мнозинството от хора, които ги използват като авторитетни източници за конструиране на своето знание за събитията около тях. Нещо повече, медиите се сливат с „езика на народа", смятайки, че от позицията си на „четвърта власт" могат да обвиняват и критикуват, възпроизвеждайки неговата гледна точка и мнение за течащите процеси.

При невярност на скандалните разкрития често се пристъпва към опровержение от засегнатите лица, но характерната тенденция е, че на тях рядко им се дава думата или ако все пак такова се случва, се отпечатва в друг брой, а най-често и в друг вестник, евентуално пред съвсем различна читателска аудитория. По този начин самите редакционни екипи влизат в непрекъснати пререкания и размяна на обвинения и коментари, често далеч от добрия журналистически тон. В подобен „диалог", преди всичко в първите две години от прехода, се оказват партийните официози, които съвсем естествено имат различен поглед и отношение към процесите и събитията в страната. Появата на други всекидневници с висок тираж и читателски интерес измества центъра на противопоставяне. В началото на разглеждания период най-силно се забелязва конфронтацията между в. „Демокрация", официалния говорител на правителството, и в. „24 часа" – в ролята на независим и опониращ. Най-често часовият вестник е обвиняван, че със своите публикации провокира обществеността, разпространява неверни информации, съзнателно дискредитира политиците

и правителствените решения[452]. От друга страна, синият всекидневник презрително е обявяван за лицемерен, подвеждащ, казионен и следователно – манипулативен и непрофесионален. Подобни сблъсъци още по-силно провокират огласяването на компромати и афери, в които са забъркани властимащите.

4.1. Икономическите скандали – от аферата „Сапио" до случая „Акрам"

Характерното за икономическите скандали е тяхната преднамерена сензационност. Първо се появяват големите вестникарски разкрития последвани от серийни опровержения или нападки от и към засегнатите страни. Това води до появата на различни версии, хипотези и в крайна сметка завършва със затихване на случая, без редовият читател да разбере имало ли е нарушение или не.

Един от най-скандалните случаи, тиражиран от централните всекидневници, е т.нар. афера „Сапио", при която е замесено името на министъра на финансите от кабинета на Ф. Димитров – Иван Костов. „Сапио" е фондация с „идеална цел", собственост на бившия син депутат от ВНС Ясен Златков. Вместо с благотворителност тя се занимава с внос и търговия на стоки, използвайки постановление на Министерски съвет

452 В една своя статия синият официоз го нарича „семкаджийски" всекидневник. (**Редакционна**. Кабинетът на вицепрезидента възразява срещу публикации в „24 часа". – Демокрация, бр. 163, 10 юли 1992); Дори и след падането на синьото правителство „войната" между всекидневниците продължава. (**Редакционна**. Проф. Бехар: Статиите на „Пресгрупа 168 часа" намирисват на фашистки откровения. – Демокрация, бр. 80, 7 април 1993).

(ПМС №133 от 1990 г.) за данъчни и митнически преференции за подобни фондации. В края на февруари 1992 г., отново с постановление, тези преференции се прекратяват, след като става ясно, че държавата се ощетява от невнесените мита. Въпреки това, благодарение на писменото разрешение на министъра по изключение и за определен срок, „Сапио" е извършила безмитен внос на цигари и алкохол, като по този начин държавата е ощетена с милиони левове[453]. Интересно е да се отбележи, че за първи път информация около тази афера излиза във в. „Демокрация" (бр. 192–3, 13–14 август, 1992), за което журналистката Люба Манолова е строго порицана от самия Костов. Неговите аргументи са, че един официоз не може да прави разследване срещу министрите си, защото по този начин „налива вода в мелницата на комунистите"[454]. За по-голяма достоверност на своите твърдения авторката публикува и копие от документа, върху който стои подписа на финансовия министър. Започва предварителна проверка от Главна прокуратура, която обаче е прекратена, защото не се намират данни за извършено престъпление и аферата потъва в мълчание. Години по-късно се прави опит да се възобнови съдебно дирене на отговорност от замесените лица, но се оказва, че е изтекъл необходимият за това срок[455].

Иван Костов не е единственият политик, чието име

453 **Симеонова, В**. Фондация прекарва 388 млн. лв. през данъчна врата. „Бях измамен" твърди Костов. – 24 часа, бр. 147, 20–21 юни 1992.

454 Подробно за аферата и последвалите я скандали и съдебни проверки през годините виж: **Манолова, Л**. Аферата „Сапио" в очакване на давност. – Публикувано на електронен сайт http://www.lubamanolova.info

455 Пак там.

публично се замесва в крупни финансови далавери. Обвинени във всевъзможни афери, по вестникарските страници се появяват имената и на Михаил Неделчев, Илко Ескенази и Йордан Соколов[456]. Това са единични статии и тяхната роля в подобни действия остава недоказана, но подсилва търсения медиен ефект от сензационност. През 1993 г. в медийното пространство гласност получават и скандалните разкрития около тайното приватизиране на държавната банка „Биохим", което се извършва чрез нерегламентирано прехвърляне на нейни капитали към частни лица и техни банкови сметки в чужбина. Много сполучливо медиите налагат в публичното пространство терминът „източване". Като един от замесените в тази „супердалавера" се спряга името на депутата от СДС Маргарит Мицев, осигурил политически протекции на основните заподозрени. Според непотвърдени, но широко тиражирани в пресата данни, участието в тази афера го прави милионер. При един отговор на журналистически въпрос откъде разполага с толкова много средства, посочени в публична имуществена декларация, политикът съобщава, че е натрупал своето състояние от „спестени пари за закуска". Така се ражда един от бисерите на политическия фолклор на прехода, че „митичните богатства" на депутатите са от непохарчени пари за банички. Самият Маргарит Мицев се сдобива с колоритен прякор, оста-

456 **Атанасов, Й., Ж. Николова**, М. Неделчев замесен в афера с хотели. – 24 часа, бр. 270, 11 ноември 1992; **Заркова, А**. Илко Ескенази дърпал конците на нефтена афера. – Труд, бр. 267, 12 ноември 1992; **Данаилова, Ж**. Политици пълнят джобове от хотелския бизнес. – Труд, бр. 7, 11 януари 1993; **Заркова, А.** С един милиард ограбват държавата лъжеизносители на водка и цигари. – Труд, бр. 72, 29 март 1993. В тази статия се споменава, че далаверата става „под бащинския взор на ексминистър Соколов".

нал известен дори и след края на политическата му кариера.

Благодарение на вестниците гласност получава един друг, не по-малко коментиран скандален случай, свързан с неправомерното източване на банки. Това е т. нар. афера „Акрам", наречена така по името на главния участник в престъпната схема – палестинец, приел българско гражданство под името Ангел Златанов – Акрам. Отново трябва да се отбележи, че началният сигнал за извършването на това престъпление се подава от известния журналист Георги Тамбуев на страниците на партийния орган „Дума". Неговите разкрития са направени в поредицата „Раждането на мафията", а материалът съдържа информация, че през 1992–1993 г. е открито източване на редица банки в големи градове на Северна България от подставени фирми-фантоми, като в схемата са замесени хора от „червената" номенклатура и бивши служители на ДС[457]. Постепенно скандалът се разплита и се подема от другите централни всекидневници. Заедно със свои съучастници, най-вече близки родственици и подставени лица, регистрирали десетки фиктивни фирми и сдобили се с документи и пълномощни с невярно съдържание и залагането на едно и също имущество, се извършва тегленото на огромна сума кредити от седем банки в градовете Плевен, Враца, Габрово и Велико Търново.

Огласяването на случая води до задействане на прокурорска проверка, въпреки че пряко отговорните лица отдавна са напуснали България заедно с получените пари в размер на около 93 милиона лева по курса допреди 1999 г. Освен размерите на престъплението скандалното в случая е, че са замесени имената на местни и висши партийни функционери като Румен

457 **Тамбуев, Г**. Раждането на мафията. – Дума, бр. 108, 16 май 1994.

Петков, лидер на БСП-Плевен, Димитър Йончев – депутат, Румен Стоманярски – лидер на БСП във Враца, и други партийни членове. Тяхната роля в аферата според медиите са политическите гаранции и протекции, които са „спуснали" над измамниците. Разпространени са и предположенията, че зад цялата тази операция за източване на банките стои фигурата на Андрей Луканов, който се явява неин идеен вдъхновител и организатор. Изказани са хипотези, че част от парите са отишли в касата на БСП за нейното финансиране. След дълги години е заведено дело срещу някои от извършителите и през 2006 г. са раздадени ефективни присъди[458]. Въпреки това откраднатите милиони не са възстановени, нито официално се оповестява каква е била ролята на заподозрените партийни величия.

4.2. Политическите скандали – от „оня списък" до „поредната партенка"

Политическите скандали целят същата ефективност – много шум, големи обвинения, сензационни разкрития и никаква възможност на редовия читател да разбере какво всъщност се е случило и въобще случило ли се е. Един от първите големи случаи, изнесен в медийното пространство, е мистериозната история около „оня списък". В него са замесени имената на действащия министър на външните работи Стоян Ганев и Ахмед Доган. Според изнесената информация на 4 февруари 1992 г. лидерът на ДПС е занесъл в турското посолство списък

458 Самият Акрам се самоубива в испански затвор през 1999 г. преди да бъде екстрадиран по искане на българските съдебни органи. За повече информация относно делото виж електронния сайт http://politicsbgstyle.blogspot.com

с имена на служители от българските спецслужби, работещи под прикритие в различни посолства. Списъкът се приел от турския посланик, който според контраразузнаването, е преснимал информацията. Месец по-късно е проведено съвещание при президента, където са предоставени неоспорими доказателства за действията на Доган, чрез които е застрашена националната сигурност. В края на годината се образува следствие, за да се изясни ролята на засегнатите в скандала лица, а през 1997 г. то е прекратено поради липсата на достатъчно доказателства за извършване на престъпление. Поради конспиративността на тази политическа афера в медиите се появява много невярна, накъсана информация и противоречиви хипотези. Основните заподозрени така и не излизат с официално становище, което да опровергае или затвърди обвиненията срещу тях. Разкриват се несъвършенствата на съдебната система, обвинени в некомпетентност са висши магистрати и в крайна сметка „оня списък" остава в съвременната история и в съзнанието на хората като нарицателно име за нещо недоизказано, не особено ясно, в което става въпрос за междуличностни нападки, политически интриги и като цяло – „много шум за нищо".

Следващите скандали имат почти същата съдба. Гръмват сензационно и затихват тихомълком. Замесвани са имена на действащи премиери и министри, на бивши такива, на синдикални лидери, президентски и премиерски съветници, редови депутати. Най-честите обвинения в афери и компромати са свързани с участие в незаконни оръжейни сделки, „нечистоплътни политически игри" и информация от досиета и разработки на бившите служби. Използвайки ирония и остроумие, централните всекидневници ги наричат клинове, шахматни

ходове и различни видове гейтове. Около продължаващата сага с „оня списък" в. „Демокрация" публикува статия, с която се цели да се дискредитира синдикалния лидер на КТ „Подкрепа" заради неговата антиправителствена политика. К. Тренчев е обявен за „троянски кон" в СДС, след като на страниците на официоза се публикува документ, от който става ясно, че през 1990 г. тогавашният премиер Андрей Луканов е отпуснал на синдиката безвъзмездна парична помощ от 250 000 лв. Статията завършва с думите: „*В този пъзел всичко си идва на мястото, като си припомним, че само две седмици след щедрия подарък бе подпален партийният дом*"[459]. Опровержение по какъв начин и за какво е била дадена сумата излиза в друг вестник, но това не намалява сензационността на твърдението и мнението на сините привърженици, че Тренчев е „мътна фигура и голям хитрец". Името му се появява и в афера, в която „КНСБ и „Подкрепа" изяждат социалните фондове" на държавните предприятия. При прочитане на статията се оказва, че това са всъщност подозрения на автора, без обаче това да му пречи да ги обяви като истински факти[460].

Следващият, попаднал под ударите на скандални разкрития, е вече низвергнатият бивш военен министър Димитър Луджев. Срещу него са отправени обвинения в незаконни сделки с оръжие и фалшифициране на документи[461]. В своя защита Луджев твърди, че наистина е имало нередности при тази сдел-

459 **Редакционна**. Андрей Луканов е дал на д-р Тренчев 250 000 лева. – Демокрация, бр. 169, 17 юли 1992.

460 **Михова, Р**. КНСБ и „Подкрепа" изяждат социалните фондове с благословията на кабинета. – Демокрация, бр. 227, 29 септември 1993.

461 **Редакционна**. Луджев е обвинен за оръжеен бизнес с фалшиви документи. – Дума, бр. 215, 8 септември 1992.

ка, но правителството е било информирано за това. Вестник „24 часа" нарича компромата „Калашниковгейт" и обявява, че това е „поредният кьорфишек" и „партенка", пусната от хора около премиера Димитров, заради разчистване на сметки с непокорния Луджев[462]. Следващият удар към него идва отново от в. „Демокрация" с публикуването на информация от „запознати източници", че е работил за Държавна сигурност[463]. Каква е истинността на това твърдение личи от факта, че до този момент при работата на всевъзможните комисии за досиетата не е излязло неговото име. Тиражирането на подобни сензационни новини затвърждава общественото мнение, че „омаскаряването" и компроматът са се превърнали в политически аргумент и практика за разчистване на сметки с неудобни и набедени политически противници[464].

Само седмица след обвиненията към Д. Луджев в оръжейни прегрешения гръмва т.нар. Мишевгейт. В него става въпрос за водени преговори в Македония от правителството и в частност от премиерския съветник Константин Мишев за продажба на българско оръжие на югославската армия. Постепенно сериозността на скандала се разраства, независимо че в началото е характеризиран като поредната „одърпана контрадезинформация" и предизвиква закрити парламентарни съвещания, пред които Ф. Димитров трябва да дава обяснения за

462 **Редакционна**. Кабинетът извъртя нов компромат. – 24 часа, бр. 215, 8 септември 1992.

463 **Грънчарова, А**. Димитър Луджев е работел за Държавна сигурност. – Демокрация, бр. 219, 20 септември 1993.

464 **Петков, В**. Омаскаряването се патентова като политически аргумент. – Труд, бр. 7, 11 януари 1993; **Тошев, Т**. Уроците на 10 ноември. – Труд, бр. 263, 10 ноември 1993.

изясняване на случая. В разменените обвинения между разузнавателните служби и правителството така и не става ясно кой каква роля има в аферата, но така или иначе тя спомага за падането на кабинета. С по-голяма или с по-малка степен на скандалност до края на 1994 г. политическите опоненти, а и самите вестници, продължават да дезинформират обществото. Сензационни заглавия обявяват заговори за подготвени преврати срещу различните институции, за въоръжени групи и отряди за политически тероризъм. По нечия висша поръчка те ще взривят гражданския мир в страната и ще предизвикват хаос и физическа разправа с неудобни политически фигури. Подобни конспиративно-манипулативни интриги заливат непрекъснато обикновения читател[465].

След своята оставка Филип Димитров се оказва жертва на два компромата. Единият от тях е около скандала с т.нар. „жълт плик" на Стоян Ганев, който обвинява бившия премиер, че неговата адвокатска кантора по време на комунистическия режим е била използвана за явочна квартира на Държавна сигурност. След депозирането на жълтия плик в парламента и обявяване на съдържанието му в. „Демокрация" опровергава информацията като невярна инсинуация. Вторият скандал гръмва около новината, че синият кабинет в оставка е приел постановление, с което освобождава адвокатите от данък вър-

465 **Шопова, М**. И срещу премиера се готвел преврат. – 24 часа, бр. 215, 8 септември 1992; **Димчева, Е**. Заплаха от политическа разправа тегне над шефовете на „Труд", „Подкрепа" и пресгрупа „168 часа". – Труд, бр. 306, 30 декември 1992; **Велева, В., А. Заркова**. Към гражданска война ни водят тъмносини атамани. – Труд, бр. 137, 16 юни 1993; **Велева, В**. Отряд за политически тероризъм създало правителството на Филип Димитров. – Труд, бр. 118, 25 май 1993.

ху техните хонорари[466]. Това отново се оказват невярно предадени от медиите сведения.

Тиражираните сензации, независимо дали са основателни или не, допълнително намаляват доверието в изпълнителната власт. За по-малко от година първото демократично правителство губи широка обществена подкрепа. Обвиненията са насочени към неговата компетентност, гъвкавост и участие на екипа му в скандални афери и тайни завери. Към сериозните критики на повечето информатори се нарежда и некомпетентното ликвидиране на ТКЗС, довело до унищожително разграбване и тотално сриване и разстройване на селското стопанство. Почти десет години по-късно в своята книга „Митовете на българския преход" Филип Димитров ще признае, че правителството „почти нищо не направи напълно и по най-добрия начин"[467]. За провала на синия кабинет са допринесли прекомерно възложените му свръхочаквания, идеята, че правителството трябва да функционира като социалистическата държава, т.е. непрекъснато да дава, саботиращите действия на някои министри и опитите за налагане, наречени „издевателства над премиера" от т.нар. „силни" в синята парламентарната група[468].

През следващите две години кабинетът на Любен Беров непрекъснато поддържа нисък рейтинг, защото нито си-

466 **Стайкова, М., Х. Караджов**. Отивайки си, Ф. Д. освобождава адвокатите от данък. – 24 часа, бр. 5, 8 януари 1993.

467 **Димитров, Ф**. Митовете на българския преход. С.: Сиела, 2003, с. 45.

468 Конкретно се визират имената на Димитър Луджев, Николай Василев, Димитър Костов, зам.-министър на финансите и Стоян Ганев. (Пак там, с. 48–58).

ните, нито червените привърженици го припознават за свой. И към него обвиненията са за умишлен икономически застой, осъществяването на всевъзможни корупционни практики и политически лобита на икономически и престъпни групировки, които чрез действията си ощетяват държавната хазна. Ролята на медиите при създаването на отношение към управляващия елит е безспорно. Те оформят и влияят върху критичността на своите аудитории. Наслагват стереотипи върху образа на „властта" и разпространяват не винаги проверени информации, които допълнително дискредитират политическите партии и личности. На най-често задавания ми въпрос: „Какво си спомняте от написаното във вестниците през определения период?", почти непрекъснато получавах отговорите: „Управляват ни некадърници и крадци", „ставаше ясно, че политиците грабят и лъжат", и различните управници, независимо от партийния си цвят, са „маскари до един".

5. Медийният образ на политиците

След рухването на тоталитарния режим и активирането на дисидентските организации и сдружения на политическата сцена се появяват нови и малко познати на широката публичност лица. Наред с комунистическите лидери, обявили се за реформатори, те също предявяват претенции да поведат България по пътя на демократичните промени. Организират се в различни партийни формации и се включват в борбата за власт. Така се оформя посткомунистическият елит (под термина елит се влага понятието: държавни управници или хора с огромно обществено влияние, намиращи се на ключови пози-

ции, на върха на обществената и социалната пирамида, даваща им възможност да регулират и оказват значително въздействие върху държавните и политически процеси)[469]. Тяхната основна функция се изразява в това да бъдат конструктори и двигатели на институционалния ред със сериозно влияние при формирането на обществените нагласи[470].

Въпросът за произхода и легитимацията на политическия елит на прехода е поставян непрекъснато в различни политологични и социологически изследвания. За целите на настоящия текст няма да правим историографско изложение, а ще обобщим някои от различните тези. Социолозите Андрей Райчев и Кънчо Стойчев лансират твърдението, че старият елит (от комунистическия режим) се разделя на части, някои от които поемат функциите на нов. Появилите се лидери извън партийното ръководство също са хора, сравнително добре интегрирани в предишното общество (има се предвид, че те са висшисти и са основно от кръговете на хуманитарната интелигенция, владеят чужди езици и в голямата си част са жители на столицата). Начинът на тяхното легитимиране се извършва чрез противопоставянето и различното отношение към миналото[471]. Според Петя Пачкова към партийната номенклатура и интелигенцията в редиците на новия политически елит се присъединяват част от служителите на ДС (които впоследствие биват разкрити като такива) и незначителна част от полити-

469 **Higley,John and Michael Burton**. Elite Foundations of Liberal Democracy, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2006, p. 53.

470 **Груев, М**. Комунистическият елит в България – генезис и еволюция. – Разум, 2005, №1, с. 15–2 4.

471 **Райчев, А, К. Стойчев**. Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989-2004. С.: Изток – Запад, 2004, с. 9–13.

ческата емиграция[472]. Двуполюсният модел, който се налага, разпределя елита на два основни идеологически лагера. В свое изследване Александър Маринов развива тезата, че за да има успешна демократична трансформация при страните в преход, са необходими внушаващи доверие алтернативни политически елити[473]. В свой дисертационен труд за политическия елит в България след 1989 г., подготвен в университета в Питсбърг, САЩ, Емилия Занкина изследва и обръща внимание на факторите, които влияят върху неговото възпроизвеждане (reproduction) и разпространение (circulation) в период на преход. Тя успешно защитава тезата, че начинът на конституиране на българския икономически и политически елит играе голяма роля за развитието на демократичните промени и техните познания, действия и решения са отговорни за трудностите при процеса на демократизация в страната[474].

В редица публикации върху характеристиките на политическата класа на прехода се застъпва тезата, че се наблюдава сравнително бързо изхабяване и изчерпване на кадровите възможности. Като основна специфика се забелязва трайно наложената тенденция за нежелание да се поеме рискът и цената относно извършването на широко прокламираната и наложителна социална и икономическа промяна[475]. Отличава се

472 **Пачкова, П**. Елитът на прехода. С.: М-8-М, 2003, с. 24.

473 **Маринов, Ал**. Обществени елити и лидерство в страните в преход. С.: Сибила, 2004, с. 67–90.

474 **Zankina, E**. Transformation of the Bulgarian political elite in the period of transition. Its impact on the transition process. University of Pittsburgh. 2010, с. 87–89.

475 По-подробно виж: **Найденов, Г**. Новият политически елит – изгубената инициатива. – В: Новият политически елит. Периодично

още неумението на новия елит да взема верни стратегически решения, да подчинява краткосрочните на дългосрочните си интереси, да надмогне конфронтационните си отношения с политическия опонент, за да може реформата да се извършва успешно. Не на последно място се изтъква ниската образованост на някои негови представители и старият начин на мислене при провеждането на важни за обществото решения[476].

5.1."Всички са маскари" – етнокултурни аспекти

Това, което отличава посткомунистическия елит от предишните управници, е излизането от анонимността, показването на ярко личностно присъствие, специфична индивидуалност и поведение. Излизането на публичната сцена се извършва основно с помощта на медиите. Те са тези, които създават образа на новите политици като осветляват определени техни качества и тушират други[477]. Освен чисто информативните политически новини пресата поднася на своите читатели клюки, „жълта" и „хайлайф" информация, интервюта и личностни портрети. В период на широка публичност и неограничена свобода на словото, каквато съществува благодарение на процесите на демократизация, политиците са основните фигури, попаднали в „светлината на прожекторите". В началото на прехода, когато останалите елитарни групи са силно разстрое-

списание. **Съст. И. Кацарски**. С., 1994, с. 27–52.

476 Пак там.

477 **Кръстева, А**. Власт и елит в общество без гражданско общество. – В: Новият политически елит. Периодично списание. **Съст. И. Кацарски**. С., 1994, с. 4–26.

ни и необособени, а обществеността е значително политизирана, те са тези, които присъстват почти в цялото информационно всекидневие на обществото.

В съвременното общество стереотипите относно възприемането на политическия елит произлизат от следосвобожденската ни история и се запазват по времето на комунистическия период. Един от тях е вече разгледаното отношение към властта и нейните субекти. Българинът е изградил в себе си нихилистична нагласа към държавността/властта. Политиците представляват държавата и следователно върху тях рефлектират всички негативи от нейното управление и възприемане. В различни варианти те са свързани с представите, че това са хора със съмнителен морал, готови за всевъзможни компромиси със собствената си съвест, когато става въпрос за лично облагодетелстване.

Рефренът „всички са маскари" е традиционна културна норма и изразява отношение, което произлиза от скандалните действия и поведение на родните държавници още от Третото българско царство. Тогава „избуяват" практики като „службогонството", „партизанството" и „шуробаджанащината", чрез които се цели единствено задоволяване на лични и материални цели и облаги[478]. Това користно отношение към властта твърде бързо настройва отрицателно българския избирател. За него, както се изразява Иван Хаджийски, всички, независимо от партията и идеята, която представляват, се превръщат в „един дол дренки"[479]. Не малко народопсихолози през този период считат, че роля за формирането на негативните ориентации към поли-

478 Виж по-подробно: Защо сме такива? В търсене на българската…

479 **Хаджийски. Ив**. Цит. съч., с. 500.

тиците играят и егалитарните нагласи на традиционния българин. За него неравенството винаги е предизвиквало реакция на неприязън, недоволство и омраза – първо към чорбаджиите, към икономически по-силните, а след това и към държавно-политическите институции. Всеки, който започне да се изкачва в социалната йерархия, се отделя от останалите и се превръща в лош, предизвиква завист и подозрение. Респектът към управляващите се стопява и от чисто житейския и философски въпрос: „Откъде накъде той може да управлява, а аз пък да не мога? Защо той, а не аз?"[480]

Към тези представи тоталитарният режим прибавя общоразпространеното и споделяно мнение, че българската върхушка е съставена от слабо образовани и посредствени личности. Възприемани са като хора без висока политическа култура, попаднали в ръководството на държавата не поради личните си качества и умения, а благодарение на нещастното за България историческо стечение на обстоятелствата. След краха на комунизма голяма част от старите държавници слизат от сцената, а многопартийният модел води до появата на други политически субекти.

Като представители на новата политическа класа, от която зависят съдбините на държавата, интересът към техните действия, умения и постъпки е силно завишен както от страна на медиите, така и от обикновените граждани. Отношението към тях се изгражда чрез съпоставката колко бързо се извършват обещаните положителни промени при икономическата и социална смяна на системата. Повишеното обществено внимание се дължи на факта, че принципът на попадане във властта

480 **Дунов, З**. Цит. съч., с. 208–212.

вече е различен – чрез демократични избори. В представите си редовият избирател описва истинския политик преди всичко като „харизматична личност", „морално чист", „диалогичен", „почтен" и „умерен в своите възгледи и начин на живот". Той трябва да бъде истински лидер, „да балансира между крайностите в собствената си политическа сила" и „да защитава интересите на хората, а не своя собствен" и т.н. В свое изследване върху образа и характеристиките на лидера в традиционните общества Веселин Тепавичаров анализира качествата, които той трябва да притежава, за да се хареса и уважава от общността. До голяма степен те се припокриват с изброените по-горе, което съвсем логично навежда към заключението, че действа сравнително устойчив народопсихологически стереотип в съвременните представи[481].

В същото време на въпроса какви са политиците на преходния период се получават коренно различни оценки. Почти във всички отговори присъства мнението, че те са „лишени от държавнически качества", „дошли са на власт да си оправят собственото дередже", „нямат школовка", като преобладават и крайно негативни – „крадци", „мошеници", „хайдуци", „продажници", „избираш го, а той ти забие нож в гърба". „*Нямаше човек, който да обедини, да поведе хората,...всеки дърпаше чергата към себе си*"[482]. При теренните изследвания не са рядкост и разкази за поведението на различни полити-

481 Виж по-подробно: **Тепавичаров, В**. Поселищна традиционна структура на властта в селищата със смесено население. – Във: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1997, МЦПМКВ, с. 286–296.

482 Респ. В. П., жена, родена 1950 г., полувисше образование, от гр. Нова Загора.

ци, при които някой негов познат или лично информаторът се е срещнал с народния избраник с молба за помощ или съдействие. В подобни случаи резултатите са били или неразбиране и незаинтересуваност, или обещания без съответни действия.

Перманентната икономическа и социална криза, в която изпада страната, честата смяна на различни правителства и програми, неефективността на предприеманите мерки за стопанско стабилизиране, липсата на всякакъв диалог между политическите опоненти и работа за една обща кауза оправдава донякъде негативното отношение. Разочарованието от новите държавни мъже идва и от прозрението: „*нямаха ясна представа, как и какви лостове да използват, за да може икономиката да мине на други релси*"[483]. Прави впечатление, че в рамките на разглеждания период (1992–1994) много рядко се прави разграничение между сини и червени политици, обидните квалификации са обобщени и отправени към двата политически лагера. Следователно се налага симетричен образ на различните управляващи и може да се говори отново за задействането на традиционни стереотипи.

5.2. „Под лупата на медиите" – от „депутатското кюфте" до „милиони в зелено"

Както вече беше споменато, в съвременното масмедийно общество пресата е един от основните източници за оформянето, разпространение и популяризирането на „имиджа" на новите властимащи. В основата на медийния похват заляга

483 Респ. И. Г, мъж, роден 1934 г., висше инженерно образование, работил в гр. София.

отново вкусът към скандалните разкрития за качествата, поведението и морала на българските държавници. Сензацията, както нееднократно е доказвано, е добра търговска стратегия. В случая за сензационно се възприема разминаването на желания образ на политиците в представите на гражданите и техния реален такъв. Показването на това разминаване е свързано и с отправянето на негативна критика, за каквато пресата не е имала възможност по времето на комунизма. Поради тази причина твърде бързо новите управници губят доверие и попадат под безмилостните удари на „свободата на словото"[484].

Още в началните месеци от управлението на синьото правителство в. „Труд" ги характеризира като „калтаци", „морални пигмеи, крадците викат дръжте крадеца, мегаломани, нагушили се реститутки" и с прискърбие заключава: „…какъвто материалът, такава ни и демокрацията"[485]. На собствения си въпрос защо българинът не долюбва политиците си, медиите дават най-честия обобщен отговор, че те са „мушмороци, похабили сюжета на демокрацията", нелоялни към своя електорат, далавераджии, преследващи собствените си интереси и се обобщава: „вземи единия, удари другия"[486]. При първите нотки на разочарование от действията и политиката на демократично избраните властимащи от страниците

484 **Петрова, Е**. Медийният образ на политика. – В: Моралът в българската политика. **Съст. Е. Маринова.** Велико Търново: Фабер , 2005, с. 176–194.

485 **Ставрев, С**. Калтаци е имало преди Ленин, след Живков, ще има и след Александър Йорданов. – Труд, бр. 69, 24 март 1992.

486 **Велев, Ю**. Политиците похабиха всички сюжети на демокрацията. – 24 часа, бр. 114, 4 май 1994; **Янева, К**. Защо българинът не долюбва политиците? – Дума, бр. 180, 10 август 1994.

на в. „Демокрация" Йордан Василев отправя следния призив: *„С това искам да успокоя, че няма признаци на „син комунизъм", на семейственост. А че има и прояви на кариеризъм, и на самозабравяне, и на партизански страсти – вярно е. Но кога в България и на Балканите не ги е имало?"*[487]. Така темата за приемственост на политическите нрави се оказва една от основните, с която започва да се занимава централният печат.

Отрицателните критики се появяват непосредствено и около намерението на новите властници да почиват в старите комунистически резиденции, да се възползват от луксозните удобства там и най-вече от запазените ведомствени и силно занижени цени. Тази наследена практика от предишната ръководна номенклатура, която е била една от най-възмутителните и ненавиждана от обикновените хора през комунизма, предизвиква изключително остри реакции както в централния печат, така и в обществото[488]. В предишните години темата за разкоша на десетките „татови резиденции" и почивни станции е приемала почти митологични размери. Освен служителите, помощния персонал, партийните големци и техните високи гости, никой друг „простосмъртен" не е имал възможност да престъпи прага им, но е чувал за тяхната пищност, разкош и специално снабдяване. Именно те се възприемат от българите като един от основните властови атрибути. След настъпилите промени комунистическата партия се отказва да ги ползва

487 **Василев, Й.** Тревогите около правителството и след това. – Демокрация, бр. 127, 29 май 1992.

488 **Гълабова, С**. Държавна софра, държавни мъже храни. – Труд, бр. 203, 29 август 1992.

еднолично, една част от тях се приготвят за приватизиране, а другите се запазват за ползване от служителите на Министерския съвет и Народното събрание.

Въпреки нарастващата инфлация цените на курортните смени и храната във ведомствените заведения и столове си остава символична и с пъти по-ниска от пазарната им стойност. Това е и причината пресата да прави непрекъснато сравнение със стойността на „депутатското кюфте" и чудовищното масово поскъпване на „народните" хранителни продукти[489]. Темата за „евтиния курортен гювеч" и развлеченията за сметка на редовия данъкоплатец е една от най-експлоатираните през годините на прехода от родната журналистика. През разглеждания период тя перманентно е провокирана от „социалния" вестник „Труд", който многократно поставя въпроса защо новите народни избраници държат и бранят тези „комунистически" привилегии, вместо да проявят солидарност с бедстващия народ и да се откажат от тях[490]. Следващото разкритие на всекидневника, за което официално е критикуван, че „маскари" депутатите и разпространява компромат, е информацията за неправомерното разточителство на парламентарния бюджет за хотелски разноски и режийни на провинциалните народни избраници. „Харченето" на държавни пари за тяхното „благоденствие" се изразява в плащането на наеми на луксозни хотелски стаи и апартаменти за по 2 000 лв. на ден[491]. Тази скандална публи-

489 **Редакционна**. Скара за управници – 17 лева, хляб народен – 9 лева. – Труд, бр. 65, 21 март 1994.

490 **Гълъбова, С**. Да бъдат лишени от курортен гювеч министри и депутати иска президентът Желев. – Труд, бр. 136, 15 юни 1993.

491 **Бъчварова, М., Б. Тодоров**. За 50 милиона годишно спят депутатите. – Труд, бр. 41, 18 февруари 1994.

кация изпъква на фона на големите статии, появили се през 1994 г. и отново патент на в. „Труд", за цели бедстващи родопски села с нарастваща безработица и поголовно обедняване на населението[492]. В един такъв репортаж, озаглавен „Ядем хляб на вересия", от с. Долно Дряново, Гоцеделчевско, е направен паралел между управляващите и техните привилегии, и бедността на обикновения селянин, занимаващ се с единствения му останал поминък – тежкия селскостопански труд. За жителите на селото депутатите са „ядници" и „комити". Масово се отговоря, че няма да се гласува за сегашните народни представители, които са ги излъгали[493]. В периода на нарастваща и неконтролируема криминогенна обстановка и покачваща се инфлация всекидневникът риторично ще запита кои всъщност са истинските престъпници и драматично ще коментира: „*Изобщо не е престъпление, че държавници, политици и всякакви властимеющи още се плацикат по морето и набиват пържоли, докато улиците бъкат от крадци и просяци, народът се ръчка и трепе на опашки за олио, от етажите се хвърлят отчаяни хора, посред бял ден бабаити обират, застрелват, изнасилват*"[494].

Освен непрекъснатите сведения и коментари за привилегиите, щрихи към медийния образ на политиците се прибавят и от темата за тяхното подозрително „богатеене" и безбройните обвинения в корупция. В едно социологическо проучване,

492 **Зашева, Л**. Родопчани псуват политиците и купуват хляб на вересия. – Труд, бр. 35, 11 февруари 1994; **Енчева, Т**. Сиромашията затисна половин България. – Труд, бр. 36, 12 февруари 1994.

493 **Велева, В**. Ядем хляб на вересия. – Труд, бр. 66, 22 март 1994.

494 **Гълъбова, С**. Престъпниците са открити най-сетне. – Труд, бр. 200, 2 септември 1994.

отпечатано на страниците на в. „24 часа", на зададен въпрос: „Кои според вас са най-корумпирани в държавата?", най-голям е процентът на отговорилите, че това са политиците[495]. В края на мандата на XXXVI-то Народно събрание се изнася информация, че една шеста от депутатите са станали милионери и са въртели частен бизнес под чадъра на имунитета си[496]. Пресата алармира, че ангажирането им в подобни начинания „раздвоява или разтроява вниманието им от онова, за което са избрани, тъй като изкушенията по посока собствения джоб са по-големи…"[497]. Те са посочени като виновници за хаоса в България и най-големите престъпници, защото са превърнали държавата във високодоходен личен бизнес[498].

Един от най-скандалните политици в тази връзка е лидерът на ДПС Ахмед Доган. Отправените към него обвинения за участие в корупционни схеми се дължат на очевидното според медиите разминаване между реалните му доходи като депутат и стойността на новия му имот – многостаен апартамент в престижен софийски квартал[499]. В края на неговия мандат в. „Дума" сензационно споменава, че той е признал за „мили-

495 Проучването е направено от Gullp International. – 24 часа, бр. 36, 7 февруари 1994.

496 **Велева, В**. Скандали и намеци за корупция провалиха 36-то Народно събрание. – Труд, бр. 241, 20 октомври 1994.

497 **Токин, Т**. 44 депутати въртят частен бизнес. – Труд, бр. 25, 31 януари 1994; **Кръстева, С., Т. Токин**, Поне 44 депутати въртят частен бизнес, а някои и лъжат тъпо. – Труд, бр. 27, 2 февруари 1994.

498 Интервю с Валентин Моллов и Петьо Блъсков. Кой създаде хаоса в България? – 24 часа, бр. 278, 17 октомври 1994.

499 **Велева, В**. Корупция може да взриви ДПС. – Труд, бр. 229, 6 октомври 1994.

они в зелено", а в. "Демокрация" упоменава дори цифрата от 69 милиона лева[500]. Обяснението на Доган е, че нямало пречки способният политик и лидер да бъде и способен бизнесмен[501]. Движението бързо печели ненавистта и омразата на електората на СДС, тъй като се посочва като основния виновник за падането на синия кабинет. Крилатата фраза за „депесарския шут", изпусната в изявление на ДПС – лидера, е широко прееекспонирана от медиите и често цитирана от информаторите. Още в средата на управлението на Филип Димитров в различни интервюта Доган си позволява да напада екипа му, наричайки Иван Костов „цербер", а съветника на премиера Константин Мишев – „никаквец", „нагъл" и „интригант"[502]. На зададения въпрос относно слуховете и обвиненията, че е бил сътрудник на ДС под псевдонима „Сава", лидерът на ДПС невъзмутимо отговаря: „*Досие при комунистите е имал този, който е бил с физиономия, безличните никой не ги е вербувал*"[503]. Той е единственият политик от ранните години на прехода, за когото информаторите дават изцяло негативни оценки. Независимо от това, че социалистите подкрепят правителството на Беров, избрано с мандата на ДПС, това не пречи в. „Дума" да охарактеризира Доган като „политически изнудвач".

Освен със скандалните си изявления политикът изумя-

500 **Петрова, Р**. Ахмед Доган признава за милиони в зелено. – Дума, бр. 229, 6 октомври 1994; **Жейнов, И**. Ахмед Доган спестил 69 милиона лева за четири години. – Демокрация, бр. 288, 14 декември 1994.

501 **Петрова, Р**. Ахмед Доган признава за милиони в зелено. – Дума, бр. 229, 6 октомври 1994.

502 Интервю на Доган с **Пепа Витанова**. Кабинетът създава условия за административна диктатура. – 24 часа, бр. 179, 28 юли 1992.

503 Пак там, виж и бел. 161.

ва общественост с разточителната си сватба. На стадиона в град Исперих, пред десетхилядна публика и „тежки" гости, младоженците пристигат с файтон, булката е в традиционна турска носия, след парадната обиколка са устроени пехливански борби, а тържествата в града продължават три дни[504]. На сватбеното тържество са поканени не само неговите съпартийци, но и политици от други партии, с които ДПС често влиза в политическо противоборство. Подобно поведение на фона на прогресивно обедняващия народ е неприемливо и политически недалновидно и става повод за широки коментари сред населението за морала на властимащите.

Ироничният поглед към съвременните политици също може да се припише като заслуга на пресата. За относително кратко време депутатите се снабдяват с присмехулни прякори, осмиват се техните действия, държание и поведение[505]. Те започват да се появяват на компрометиращи снимки, когато духат свещички на торта във формата на фалос[506] или в остроумно скандални заглавия като „Филип Димитров прави свирки на хората си, за да издухат президента"[507]. В подобен контекст е и направената анкета от в. „24 часа", при която е извършено проучване какви са еротичните предпочитания на българина и

504 **Венков, В**. 10 000 събра Доган на сватбата си. – 24 часа, бр. 295, 31 октомври 1994.

505 **Редакционна**. Прякори като шамари се лепяха по избраниците. – 24 часа, бр. 283, 22 октомври 1994.

506 **Тошев, Т**. „Времето е наше" се превърна във „Всички да го духат". – Труд, бр. 111, 14 май 1992.

507 Всъщност става въпрос за пластмасовите свирки, които използват привържениците на СДС при протестите си пред президентството и софийските улици. – Виж: **Кръстева, С**. Труд, бр. 139, 18 юни 1993.

с кой политик или „политичка" би се отдал на интимни ласки, а присъствието на някои от тях в публичното пространство е определено като „опиум" и „афродизиак" за народа[508].

Подчертано ироничен интерес журналистите проявяват дори към облеклото на народните избраници. В края на XXXVI-то Народно събрание се отбелязва, че плетените пуловери и „невчесаните бради" от зората на демокрацията са отстъпили място на маркови костюми и вратовръзки, сините са станали дендита, а червените били заложили на класиката[509]. Налага се внушението, че подобно еволюиране на вкуса е благодарение на „държавната аванта", при която те са „изпрали парите, извъртели далаверите и загладили косъма…"[510]

Широко коментирана е и разпространената информация, че премиерът Ф. Димитров е участвал в психотерапевтични групи или е „подозрително" привързан към своя съветник К. Мишев. Така лидерът на СДС публично е обвинен в психични отклонения и зависимост, а неговото правителство е функционирало на принципа на такава група, защото е било „изолирано от обществото, без конкретен план, с явно категорично отхвърляне на всяко предложение за подмяна на някои от участниците"[511]. Въпреки това в очите на сините избиратели Филип Димитров запазва положителен образ. Той е охаракте-

508 **Кирчев, С**. Марков е опиум, а Поптодорова афродизиак за народа. – 24 часа, бр. 42, 13 февруари 1994.

509 **Минева, К.** Вчесан депутат в тъмно сако най-върви за новия парламент. – 24 часа, бр. 326, 4 декември 1994.

510 **Редакционна**. Как партиите загладиха косъма. – 24 часа, бр. 317, 25 ноември 1994.

511 **Манчовски, Г**. Правителството „Кенеди" играеше като психотерапевтична група. – 24 часа, бр. 293, 8 декември 1992.

ризиран като „честен", „деликатен", „вярващ и много набожен". Поради непрекъснатите скандали и отлюспвания, тресящи демократичната централа, при които между различните опоненти се изнасят нелицеприятни факти и се разменят словесни обиди в пресата, сините депутати са наричани „психотерапевти", „хомосексуалисти", „контрадезинформатори", „клиноведи", „агенти", „провокатори", „кинжали" и „антикинжали", „мравки", „лумпени", „плужаци" и „шебеци"[512]. Действията на главния прокурор на републиката Иван Татарчев срещу различни сигнали за афери и корупция иронично са наричани „нататарчване". Подобен присмехулен термин, разпространен във всички централни всекидневници и наложил се като оригинален вестникарски патент, засилва публичното негативно отношение и към правоохранителните институции.

Под вестникарското остроумие попада и самото Народно събрание. То се представя като събирателен образ на качествата и държавническите умения на депутатите. Характеризирано е като „голямото будалкане и забатачване", а неговото най-голямо постижение според в. „24 часа" е било да весели хората и да обогатява народния фолклор. Неговият коментар е, че парламентът ще се запомни с афери, далавери и „цикли на нататарчване"[513]. Налага се и мнението, че основната му роля е да изхранва народа с евтини зрелища чрез „парламентарни попръжни и бой"[514]. Дейността на народните избраници там е

512 **Симова, К**. Лични вражди затриха СДС. – 24 часа, бр. 276, 15 октомври 1994.

513 **Николова, Ж**. Парламентът, който ще забравим. – 24 часа, бр. 279, 18 октомври 1994.

514 **Редакционна**. Парламентарни попръжни и бой веселят електората. – Труд, бр. 207, 10–11 септември 1994.

представена като куклено шоу и „синьо-червено театро", те са обвинени, че, когато трябва да работят за народа, не могат да се спогаждат, а стигне ли се до уреждане на техните привилегии, ставали „трогателно задружни и работливи" и „склонни към пазарлъци"[515]. А в своята рубрика „Позиция" в. „Труд" обобщава, че „всички червени, сини и отлюспени се обединяват, щом стане въпрос за софрата" и добавя „по-лесно е да отлъчиш яре от вимето на майка му, отколкото български управник от държавния гюveч, бе потвърдено за сетен път през изминалата седмица"[516].

Към средата на 1994 г. публичното недоволство към политиците е толкова силно, че изпъква дори и пред успехите на българските футболисти на световното първенство по футбол. Широко коментирано е присъствието им в САЩ и въпреки настъпилото всенародно сплотяване и еуфория българските държавници са набедени, че отново показват своята „основна добродетел" – да се присламчват към победителите и правят опит по стар политически навик да напъхат успехите на спортистите в собствения си джоб[517]. По думите на историка Драгомир Драганов, чест политически коментатор на страниците на в. „24 часа", националите са успели, защото са престанали да се правят на депутати[518]. В неговите коментари политиците

515 **Редакционна**, Няма бягство от синьо-червеното театро. – 24 часа, бр. 157, 18 юни 1994.

516 **Кицевски, Н**. Червени, сини и отлюспени – обединени на софрата. – Труд, бр. 140, 19 юни 1993.

517 **Редакционна**. Бъди със своите в мъки и несгоди. – 24 часа, бр. 183, 14 юли 1994; **Драганов, Д**. Политиците пак развалиха всичко. – 24 часа, бр. 184, 15 юли 1994.

518 **Драганов, Д**. Победихме! Спете спокойно деца! – 24 часа, бр.

са наречени „андрешковци" и „боклуци", „изявяващи се единствено в цирка, наречен политика". В навечерието на новите избори едно социологическо изследване на Gallup International обявява, че столичаните не дават пет пари за своите политици. Хората, според статистиката, са разочаровани от безплатните привилегии, депутатските ваканции и кюфтета, привържениците на СДС – от скандалите и люспенията, на БСП – от финансовите далавери около аферата „Акрам", на тези от ДПС – от разточителните сватби и натрупаното богатство[519].

Въпреки че отрицателният тон към образа на политиците доминира, се наблюдават и положителни нюанси. Едно от новаторските постижения на в. „Труд" е появата на любопитната рубрика „Политици по пантофи", където опитната журналистка Валерия Велева „събува" държавните мъже и жени в различен политически цвят и разкрива тяхната душевност и интимен свят. Почти всички „силни на деня" – от действащи министри и лидери на различни партии до бивши такива – застават пред репортерския касетофон. В домашна или неформална обстановка те разсъждават върху екзистенциалните избори, любовта, секса, различните видове взаимоотношения и други пикантни теми. Всъщност тези интервюта – портрети са единствените щрихи към положителния образ на съвременните политици като хора с природна интелигентност, добро чувство за хумор и увлекателни събеседници. Те са представени като любящи родители и добри семейни партньори. Техният житейски мироглед не се различава от обикновения човек,

176, 7 юли 1994.

519 **Редакционна**. Столичани не дават и пет пари за политиците. – 24 часа, бр. 251, 20 септември 1994.

който изпитва страх и тревога за своето бъдеще и загриженост за съдбините на държавата. Самата идея на в. „Труд" е именно такава – да покаже и разкрие едно чисто човешко и любопитно лице на българските управници. В този смисъл задачата е постигната доста успешно.

6. Избори'94 в нов политически контекст

Въпреки своята нестабилност правителството на Любен Беров се задържа на власт почти две години. Според анализаторите това се дължи преди всичко на нежеланието на двете основни политически сили да поемат открито отговорността за несполуките в държавното управление. Оставката на премиера на 2 септември 1994 г. поставя политическите формации отново пред предизвикателството да се борят за вота на милионите избиратели, но след като техният електорат е изпитал на гърба си последиците от обещанията и икономическите им програми. Поради тази причина при тези избори се наблюдават няколко основни и съществени разлики от предишните.

Ентусиазмът на хората от зората на демократичните промени изглежда отдавна е загубил своята сила. Почти всички социологически агенции отчитат понижен интерес от електората и предупреждават за ниска избирателна активност, дължаща се на масовото разочарование от политическия елит, компрометирал се в очите на гласоподавателя с непрекъснатите обвинения помежду си в далавери, афери и незаконно забогатяване за сметка на поголовното обедняване на стотици хиляди хора и разсипаната икономика. В проведено изследване на група социолози в района на гр. Велико Търново, свързано с

провеждането на частични избори за кмет през лятото на 1994 г., политическите нагласи са коренно различни от тези преди две години. Според събраната информация в селата вече не се гледат новини – „в 20 ч. излизат на пътя и започват да обсъждат кой е станал или кой ще стане милионер”[520].

В пресата започва да се прокрадва твърдението, че само „хардлайнерите” ще гласуват на тези избори, при които борбата за власт отново ще се води за „*...същите мерцедеси, за същите рушвети (а може би и по-високи), за гарантираните комисионни, управителни съвети, за засуканите заплати и гальовните секретарки, за суровите бодигардове и безметежните командировки в лъскави столици*”[521]. Безпрецедентната война, водеща се между институциите в страната, появата на нови политически формации в Народното събрание, свалянето на доверието от доскоро близки до партийните ръководства изявени и популярни фигури, преминаването на различни депутати от една в друга партия допълнително разбиват представата за морала на народните избраници и засилват изградения им от медиите негативен образ.

Следвайки традицията от предишните кампании, в. „Демокрация” е отново по-агресивен от останалите партийни органи и залага на изпитаната практика да огласява сензационни и фрапиращи сведения за основния си противник. Прави се опит да си възвърне влиянието върху своите привърженици, поставяйки акцент върху заплахите от експроприация на вече

520 **Кръстев, Ив. и др.** Избори и изборно поведение във Велико Търново, юни – юли 1994 г. – Демократически преглед, 1994, бр. 7, с. 229–264.

521 **Кирчев, С**. Само хардлайнерите ще гласуват. – 24 часа, бр. 291, 30 октомври 1994.

приватизирани фирми и имоти, или върху твърденията, че криминалната престъпност се е трансформирала в политическа и се използва за насаждане на страх сред електората на сините[522]. „*Тази престъпност цели не само да сплаши обърканите и загрижени за хляба си хора, но и да злепостави представата за демокрация, чийто основен носител е СДС*"[523]. Прокрадва се и съмнението, че „*…изборният резултат ще бъде опорочен от финансовата намеса на крупни икономически групировки*"[524]. Всъщност темата за финансирането на партиите все още не стои на дневен ред и нито една медия не поставят открито въпроса, откъде идват парите на партиите, с които се провеждат предизборните кампании.

Вестник „Дума" залага на умерения популистки тон, но съвсем лицемерно приема за свое „морално" право да критикува депутатите от досегашния парламент, членовете на двете правителства и държавното управление въобще[525]. На преден план излизат и различните социологически проучвания от многобройни фирми и агенции, които предричат изборен успех ту на едната, ту на другата сила, потвърждавайки об-

522 **Редакционна**. Нелегални групи на БСП ще събират изборен данък. – Демокрация, бр. 217, 22 септември 1994.

523 **Редакционна**. Комунистите насаждат страх чрез убийства и грабежи. – Демокрация, бр. 216, 21 септември 1994.

524 **Бояджиева, М**. Мафията е подкопала основните държавни институции. – Демокрация, бр. 290, 16 декември 1994.

525 **Редакционна**. Корупцията се шири в трите власти на България. – Дума, бр. 190, 22 август 1994; **Петров, В**. Престъпността в България заплашва устоите на държавността. – Дума, бр. 223, 29 септември 1994; **Продев, С**. Горчивата равносметка на един депутат. – Дума, бр. 237, 15 октомври 1994; **Башлиева, Б. и др**. Парламентът си отива. – Дума, бр. 238, 17 октомври 1994.

ществено мнение, че нерядко статистическите изследвания са в услуга на определени политически поръчки. Стига се до почти куриозната публикация на страниците на в. „Демокрация", че два социологически екипа на БСП са „дали" победата на СДС. Информацията е попаднала при сините от източник на ул. „Позитано" 20, след което „*партийната централа е била взривена от полученото доказателство за надмощие на синята коалиция*"[526]. Наред с подобни публикации се появяват и първите сигнали за „купуване" на ромската общност, чрез обещания за след- изборната победа да им се предостави самоуправление. Назованите партии са ДПС, ДАР и БСП, но в статията им е предоставена възможност те да опровергаят тези твърдения[527]. Въпреки че това е единичен сигнал, той отваря голямата тема за купуването на гласове, превърнала се в основна специфика и практика на съвременната политическа класа в България.

При тази предизборна кампания масовите емоционални митинги и демонстрации са рядкост. За сметка на това става популярна практиката за организирането на концерти с видни български естрадни певци и рок-групи. Със своите изпълнения те агитират срещу солидни хонорари за различните партии, но за тези, които имат възможност да си ги позволят[528]. Поради

526 **Редакционна.** Два социологически екипа на БКП/БСП дават победа на СДС. – Демокрация, бр. 290, 16 декември 1994.

527 **Редакционна**. Политици купували ромите, обещали им самоуправление. – Труд, бр. 284, 9 декември 1994.

528 **Редакционна**. Милиони за предизборни концерти ще хвърлят партийните централи. – Труд, бр. 244, 24 октомври 1994; **Редакционна**. На избори `94 се пее за пари, не за идеи. – 24 часа, бр. 303, 11 ноември 1994.

тази причина в. „24 часа" обявява, че се е доказала максимата, че това, което не се купува с пари, се купува с много пари, идеологията е останала на втори план, а в. „Труд" анализира, че за първи път българинът е обект на професионална изборна кампания[529]. И докато имиджът на политиците е „вдиган" от поп и рок звезди, немалко средства се отделят и за платени съобщения в частните и независими медии, имащи много по-голяма аудитория от партийните официози. Това налага практиката в един брой и дори на една и съща страница да се съвместяват „рекламни" политически карета, журналистически критики към различните политическите партии, но и интервюта с техни кандидат-депутати, агитиращи за програмите на своите формации. Всъщност това, което прави впечатление и в двата централни всекидневника („24 часа" и „Труд"), е че има много повече отрицателни материали, отправени към СДС, отколкото към социалистите. Най-честите обвинения към демократичните сили са свързани с това, че не са успели да привлекат кадърните хора, които успешно са можели да сменят системата, както и това, че не са смогнали да „задушат" дребните партийни интереси за сметка на националните[530].

Резултатите от изборите не предизвикват нито обществена, нито медийна изненада. Още в средата на месец октомври се прокрадва идеята, че „хората ще сменят демокрацията за сигурност"[531]. Победата на БСП е обявена за закономерна пора-

529 **Минев, А**. Агитация `94 – скучна, но от сърце. – 24 часа, бр. 322, 30 ноември 1994; **Гюрова, Н.** Българинът за първи път бе обект на професионална изборна кампания. – Труд, бр. 287, 14 декември 1994.

530 **Редакционна**. СДС не е коалиция, СДС е потребност. – Труд, бр. 283, 8 декември 1994.

531 **Слатински, Н**. Хората сменят демокрация за сигурност. – 24

ди липсата на по-читав избор[532]. На въпроса, поставен от в. „24 часа", кой „зачерви" отечеството, се отговаря, че урните са поруменели не заради силата на червените, а заради немощта на сините. *„Синята идея омекна от контрадезинформации, отлюспвания и каламбури [...], а червената столетница кротко се сниши и го удари на държавническа риторика и невинен червен хумор*"[533]. В своя позиция другият лидер на вестникарския пазар – в. „Труд", също обвинява СДС, че се е компрометирал в очите на своите поддръжници поради безкрайните чистки, клетвени декларации, войни срещу синдикатите, президента, потенциалните съюзници и средствата за масова информация. В заключение синята коалиция е обявена като основен виновник за изградилата се в обикновения избирател представа, че демокрацията и хаосът се покриват[534]. Примирен с изборната загуба, демократичният всекидневник и неговите лидери признават, че СДС се нуждае от структурни и персонални промени, а негативите от неудачните кандидатури в предишното Народно събрание и общите тенденции на олевяване, характерни за източноевропейските страни, допълнително са допринесли за слабото представяне[535].

часа, бр. 282, 21 октомври 1994.

532 **Георгиев, П**. Победата ще бъде по-скоро провал на противника, отколкото собствен успех. – Труд, бр. 287, 14 декември 1994.

533 **Самова, К**. Кой зачерви отечеството? – 24 часа, бр. 341, 19 декември 1994.

534 **Редакционна**. Червена победа с ореол от сини люспи. – Труд, бр. 292, 19 декември 1994.

535 **Редакционна**. СДС се нуждае от структурни и персонални промени. – Демокрация, бр. 293, 20 декември 1994.

* * *

В заключение е необходимо да се направят някои обобщения. През разграждания период влиянието на медиите върху оформянето на политическата култура на обществото е осезаема. Тяхната роля в подхранването на недоверието и враждебността към политическите субекти и отношението към властта като нещо нечисто и корумпирано не подлежи на съмнение. Преследвайки своята цел да използват най-вече критичния подход към управляващите, за да бъдат коректив на властта, те същевременно се превръщат в регресивен фактор. Въпреки декларациите за безпристрастност и „в служба на народа", те подминават с мълчание факта, че за своето икономическо развитие и оцеляване трябва да бъдат пазарно ориентирани – политическите от линията на своите формации, а „независимите" – от своя тираж и финансиране. Това е условието, което определя тяхната обективност и ги тласка към използването на манипулативни или сензационни прийоми за медийно въздействие.

Всеки всекидневник преследва своите цели при поднасянето на определена информация. Вестник „Дума" трябва да убеди своите идейни привърженици, че приватизацията, реституцията и принципа при връщането на земята са процеси, които ощетяват обикновения човек. Вестник „Демокрация" има по-тежка задача – той трябва да защитава тези процеси и същевременно всички негативи, произтичащи от тях, и от действията на сините управляващи да бъдат прехвърлени към политическите опоненти. Това е причината, поради която всекидневникът ожесточено напада както правителството на Л. Беров, така и всички, които биват „отлюспени" от СДС. Вест-

ниците „24 часа" и „Труд" се борят за пазарно надмощие и едновременно с това изявяват претенции да са посредник между гражданина и политиката и следователно – да защитават неговите интереси. Този стремеж ги подтиква перманентно да експлоатират устойчиви културни стереотипи и разпространени нагласи, каквито са отношението към властта, политиците и формите на раздържавяване.

Влияние върху развитието на политическата култура продължава да играе и създаденият двуполюсен модел. Още в началото на промените той не предоставя други алтернативи. В своята същност той е модел на един нестихващ протестен вот. Според социолозите К. Стойчев и А. Райчев достатъчно е едната част от елита да падне от власт, за да дочака съвсем скоро връщането си в управлението, по силата на поредния наказателен вот[536]. В статия на страниците на синия официоз Филип Димитров изказва становището, че първоначално СДС е изградено върху тезата, че скоро след промените БКП ще престане да съществува, а Съюзът, покрил цялото политическо пространство, ще се разпадне, за да възникнат от него всички бъдещи формации[537]. Тази визия за политическите процеси не се осъществява. Партията не само запазва своята монолитност, но и успява да стабилизира и превърне позициите си в ефективни икономически лостове за действие в ситуация на динамична смяна на системата. Според повечето анализатори СДС наследява твърде противоречиви гени от многобройните си родители. „В неговите редици се появиха дисиденти-комунисти,

536 **Райчев, А., К. Стойчев**. Цит. съч., с. 36–37.

537 **Димитров. Ф**. СДС като политическа формация. – Демокрация, бр. 202, 31 август 1993.

дисиденти-интелигентни, оцелели политици и антикомунисти отпреди войната, хора с незадоволени амбиции, авантюристи и маргинали"[538]. Появата на открити и яростни противоречия между тях силно намалява способността на СДС да мобилизира обществена подкрепа. Съюзът вече не се възприема от хората като партия на протестиращите, а като част от „политическия истеблишмънт" и поради тази причина получава наказателни точки за това[539].

Бремето на трудната и дългосрочна промяна, пред която са изправени новите политици, се оказва непосилна задача за техните възможности. Това закономерно предизвиква в избирателите на СДС разочарование. Забелязва се и един друг момент – социалнополитическите програми на първите некомунистически формации се крепят на идеята, че комунизмът трябва да бъде разрушен и заменен с демократична система. Това е достатъчно да бъдат спечелени изборите и да бъде сформирано правителство, но недостатъчно, както се оказва, да продължат успешно процеса на по-нататъшните преобразувания. Антикомунистическата спойка на управляващите и техните привърженици започва да се разпада много скоро след сблъска с реалността на неконтролируемата инфлация, повишаващата се безработица, сложния и болезнен процес на икономическа трансформация. „*Системата се променя, но за обикновения човек нещата се влошават. Новите демократични правителства стават жертва на собствените си*

538 Елитът и промяната в България. Свидетелства на първата вълна политици след 1989 г. **Съст. Д. Варзоновцев**. С., 1998, БДИ, с. 143–144.

539 **Крастев, Ив. и др.** Избори и изборно поведение във Велико Търново, юни – юли 1994 г. – В: Демократически преглед, 1994, бр. 7, с. 229–264.

твърдения преди началото на прехода – те просто не са в състояние да оправдаят очакванията"[540]. Попаднали в процес на изграждане на един нов строй и начин на живот, и поставени в неизвестност, хората бързо си спомнят за социалните придобивки и регулативния държавен контрол. Непосредствено след първите години на демократичния хаос се оказва, че дори и новоизработените закони не действат, а националната икономика става жертва на разпределение между малцина избрани. Престъпността във всичките ѝ форми доминира над официалната власт и сигурността през тоталитарния режим започва да става все по-привлекателна в очите на обезверените маси. *„Народът мисли предметно и не е виновен за това. За него демокрацията е преди всичко живот – живот по-добър от предишния. [...] и когато действителният живот става все по-лош – тогава за тоя народ триста демокрации на света няма да чинят и пукнат грош"*[541]. Разочарованието от демокрацията произтича не от същността на политическата ѝ доктрина, а от темпа и начина на нейното прилагане. Немалко негативи събира и новият политически елит, попаднал чрез избори във властта и превърнал се в лицето на демократичните промени. Почти идентична е оценката, че новите управляващи са се оказали некомпетентни, не са знаели какво да направят, „били са идеалисти, но неподготвени"[542].

Началото на преходния период в очите на повечето хора

---

540 **Цигуларов, Кр**. Кризата на разочарованието налага нови подходи в икономическите реформи. – Дума, бр. 114, 13 май 1992.

541 **Божинов, Г**. Слизайте от сцената, адвокати! – Дума, бр. 264, 4 ноември 1992.

542 Респ. С. А. Д., жена, родена 6 юли 1952 г. в гр. Нова Загора, полувисше образование.

изглежда не като стремеж за реална смяна на системата, а като възможност за преразпределение на държавните блага за лични нужди и цели: „*нямаше желание да стане преход, просто искаха да заграбят нещата..., никой от тях* (има се предвид политиците*), никой от тях не му е било на акъла за мене, за тебе..., не, те си мислеха за техните си работи. Как да станат... кой аташе, кой посланик, кой не знам си какъв..., сега се убеждавам, те са искали да стане тяхното..., всеки е искал да гушне парите*"[543]. „Рухването на държавността" и липсата на действащи и ефективни регулативни органи засилва възприемането на всяка една икономическа инициатива като далавера, измама и търсене на подходящ случай за ощетяване на обществото като цяло. Мнението, че нищо не се прави за благото на народа, се налага твърде бързо в контекста на непрекъснатия спад на жизнения стандарт. „Демокрацията изяде всичко" и „Всичко и всички се корумпираха" е най-честият обобщаващ отговор за неуспешния старт на демократичните промени. Наложеното възприемане на властта като възможност за лично облагодетелстване показва най-силно отрицателното отношение към нея. Тази представа я затвърждава като нещо чуждо и враждебно в живота на обикновения човек. Това са стари и устойчиви стереотипи в традиционната култура, оформени в преддържавния период и утвърждавани в продължение на векове. Властта като чужда е антитеза на неговия малък свят, определян и осмислян от семейството, съседската и роднинската среда. Идеалът и моралът, който определя взаимоотношенията между тях, изключва и заклеймява всичко онова, произтичащо

543 Респ. Т. Т., мъж, роден 23 декември 1945 г. в с. Асеновец, средно специално образование.

от стремежа към власт и доминиране над други.

Смяната на три правителства в рамките на XXXVI-то Народно събрание за четири календарни години, без да се почувства никакво подобрение в нито една сфера от социалния и обществен живот на българите, предизвиква отчаянието, че всъщност за това време е нямало никакво движение от началната изходна позиция. *„...и спадът в производството, и инфлацията, и доходите, и дупката в бюджета съвсем малко се различават от невеселата картинка в началото...*"[544] е обобщеното мнение на в. „Труд" за развитието на прехода у нас. А коментарът на избирателите може да се уточни с думите: „*Обещанията на политиците не бяха съобразени с техните възможности, нямаха ясна визия занапред и хората се разочароваха. Мислеха, че като дойде демокрацията, ще потекат реки от мед и масло"*[545]. Поради тази причина закономерната изборна победа на БСП се приема с любопитство, надежда и страх. Но най-вече с желание за промяна към по-добро.

544 **Ангелов, А**. Стигнахме там, където почнахме. – Труд, бр. 300, 23 декември 1993.

545 Респ. В. Я., жена, родена 1969 г., висше образование, гр. Нова Загора.

ТРЕТА ГЛАВА

„Нови времена, нова България, нова БСП” – Управление на социалистите (1995–1997)

1. Историческа рамка на периода

Новоизбраното правителство започва работа на 26 януари 1995 г., а за министър-председател е избран лидерът на социалистите Жан Виденов. В своята предизборна програма БСП е обещала да доведе докрай структурната реформа, да оздрави големите предприятия пред фалит, да повиши доходите на населението и да се справи ефикасно с нарасналата престъпност. Една от първите задачи на новоизбраните управляващи е да променят и прегласуват някои от спорните закони, приети от предишното Народно събрание. Такава е съдбата на закона за земята. След пет години все още не е намерен ефективен вариант за прилагането му, който да доведе до нейното бързо и безпроблемно връщане, а това, от своя страна, да помогне за необходимото стабилизиране на селското стопанство и повишаване на производството. Идеята, която прокарват социалистите, е създаването на кооперации, така наречените „орсовки”, където земята ще се стопанисва на принципа на социалистическите ТКЗС-та. Поправките в закона се гласуват в парламента, но президентът Желев им налага своето право на вето и те са върнати за доразглеждане. Това в бъдеще ще се окаже честа практика на президента, с която той се стреми да упражнява контрол над приеманите от парламента закони. Сложните взаимоотношения и противоречия, които възникват между двете

институции, се дължат преди всичко на идейните различия на двама политически противници, каквито са либералът Желев и социалистът Виденов.

Основната идея на партията е, че тя трябва да запази държавния контрол над важните за страната предприятия и отрасли, като ги подпомага с дотации от държавния бюджет. Този „ляв завой" на икономическата реформа се обявява от опозицията за „рекомунизация" и търпи множество критики. Само три месеца след встъпването си в длъжност кабинетът публикува т. нар. „Бяла книга", в която за всички негативи на прехода са заклеймени предишните правителства, освен кабинета на Андрей Луканов. Това предизвиква първите остри реакции към екипа на Жан Виденов, обвинен от медиите в нечисти политически игри и откровен гаф, защото дълговете, остарялата материална база и нерентабилни пазари, които пречат на развитието на предприятията, са наследство от комунистическия режим[546].

Поемайки държавното кормило, БСП наследява относително стабилна държавна валута спрямо американския долар и минимално покачване на икономическия ръст, което се задържа до края на 1995 г. Това привидно спокойствие отново изтласква на заден план извършването на структурната реформа и позволява да се започне подготвянето на обещаната масова приватизация – специални бонове, полагащи се на всеки пълнолетен българин, чрез които може да участва в търговете за приватизиране на големите държавни предприятия.

546 **Михйилова, П**. Връща се комунистическия управленски стил. – Демокрация, бр. 72, 28 март 1995; **Лилов, Г**. Бялата книга разпъва кабинета. – Труд, бр. 65, 18–19 март 1995.

Две са основните негативни събития, които сполетяват страната през първата година от управлението на БСП. В началото на пролетта през 1995 г. масово започват да обявяват несъстоятелност т.нар. „пирамиди” – финансови къщи, предлагали необосновано големи кредити на своите вложители. Поради примамливите си оферти и коректната си работа в началото на своето съществуване те са особено популярни сред населението, носейки му добри допълнителни доходи. За по-малко от два месеца десетки пирамиди преустановяват своята дейност, завличайки милиарди левове от измамените си клиенти[547]. Държавата, в лицето на прокуратурата, се намесва твърде късно, когато става ясно, че повечето от т. нар. фараони (собствениците на пирамидите) са напуснали страната, изнасяйки парите на своите жертви зад граница. Въпреки протестите на хиляди хора правителството обявява, че не може да се ангажира с гарантиране и възстановяване на изгубените средства.

Другото събитие, което компрометира социалистическото управление, е възникналата в края на годината зърнена криза. Изключително добрата реколта през жътвената кампания провокира нерегулиран износ на зърно, за който медиите информират още през лятото. Те разпространяват информации, че свързани с правителството фирми са основните износители, а зърнохранилищата на страната са празни. Заради тези сигнали главният прокурор на републиката Иван Татарчев обявява, че ще започне наказателна проверка. Това активизира опозицията и в началото на януари 1996 г. именно заради тези афери в

547 Според непотвърдени официално данни от някои медии става въпрос за около 12 милиарда лева. (**Ковачева, Е**. 1995г. : Смъртта на фараоните. – 24 часа, бр. 352, 24 декември 1995).

парламента е внесен вот на недоверие. През пролетта дефицитът на зърно става все по-осезаем, цената на хляба се покачва, появяват се проблеми със снабдяването и опашки пред хлебарниците в големите градове. Исканията за оставка на кабинета поради неговата некомпетентност стават все по-гръмки.

Важно събитие за 1995 г. са местните избори, назначени в края на месец октомври. Тяхната значимост се дължи на факта, че се провеждат почти година след началото на управлението на БСП и са реален индикатор за електоралните нагласи и предпочитания на населението. Те могат да покажат дали има разочарование от действията на новите властимащи и дали опозицията е успяла да мобилизира своите привърженици и е излязла от кризата, в която е изпаднала. Въпреки че регистрира голям изборен успех в средните и малките населени места, БСП губи в столицата и в някои от най-големите и важни областни центрове като Пловдив, Варна, Стара Загора и др.

Спокойствието на управляващите, което им донася победата на местните избори, не трае дълго. В началото на 1996 г. освен задълбочаването на зърнената криза, която предизвиква смяната на земеделския министър, назряват сериозни проблеми в банковата сфера. Порочната практика, започнала още при предишните правителства за издаването на лицензи от БНБ на огромно количество банки, без да притежават необходимия начален и най-вече реален капитал, предизвиква една от най-сериозните банкови криза в цялата история на българската държава. Поради липсата на контрол от страна на държавните институции голяма част от банките отпускат неправомерно кредити на частни лица и предприятия, които постепенно изпадат в невъзможност да обслужват погасяването на тези кре-

дити. В някои случаи тя е напълно целенасочена и води до появата на кредитни милионери, хора, които нямат намерение да възстановяват взетите пари. Не са малко и банковите измами, при които чрез фалшиви пълномощни и препоръки са изтеглени милиони левове, потънали зад граница заедно със своите собственици. „Банковата система – признава Иван Ангелов, икономически съветник на премиера Виденов – се превърна в един от важните канали за гигантско преразпределение на стотици милиарди от държавата и вложителите в джобовете на престъпната мафиотщина”[548]. Закъснялата намеса и опитите за рефинансиране на част от застрашените банки от БНБ пропадат и още през месец март неплатежоспособност обявяват първите две – Кристалбанк и ЧЗИБ (Частна земеделска и инвестиционна банка), през месец май фалит обявяват Първа частна банка, една от най-големите частни институции с множество клонове в цялата страна, държавната Минералбанк, Стопанска банка и др. В края на септември нови девет изпадат в несъстоятелност и са поставени под особен надзор. За да избегне големите социални сътресения, правителството е принудено да гарантира и обезпечи спестяванията на хората във фалиралите банки. Допълнителна психоза сред населението предизвиква постоянното покачване на американската валута спрямо лева, което започва в началото на 1996 г. и бързо минава прогнозната граница от 200 лв. за долар. Верижно следва нарастване на цените на хранителните стоки, битовата техника, горивата и електроенергията.

На прага на нова тежка икономическа криза и вероят-

548 **Интервю с проф. Иван Ангелов**. Мафиотизирането на капитала трябва да бъде спряно. – Дума, бр. 255, 30 октомври 1995.

ност от хиперинфлация кабинетът на Жан Виденов е принуден да се обърне за помощ към Международния валутен фонд и да се изправи пред най-трудната и отлагана част от структурната реформа – закриването на големите губещи предприятия, прекратяване на тяхното рефинансиране от държавния бюджет и подготовката им за приватизиране– нещо, което всички правителства до този момент не са извършили. Социалистите са наясно, че тези крайни мерки са абсолютно наложителни и същевременно са заредени със социален взрив, който може да разклати тяхното управление и да унищожи доверието на червения електорат. Едва през юни 1996 г. „мълчаливият" по принцип премиер признава, че страната се намира в криза, че са допуснати грешки в управлението до този момент и че структурната реформа умишлено е забавена заради местните избори, но не пропуска да обвини за задълбочаващата се криза „арогантността на синдикатите, манипулативната роля на медиите и деструктивните действия на държавните институции"[549].

Вътрешната стабилност на партията също е разклатена. Все по-голяма публичност придобиват обвиненията срещу Жан Виденов за престъпни връзки с икономически групировки като „Мултигруп" и т.нар. кръг „Орион". Основните обвинения срещу тях са, че с помощта на политическа протекция участват в съмнителни сделки за лично облагодетелстване за сметка на държавата. Допълнителни негативи младият премиер трупа от това, че не застава на категорична позиция и не отхвърля лично разпространените обвинения. Все по-явни

549 **Редакционна**. Виденов призна за кризата и за грешки в управлението. – Дума, бр. 135, 10 юни 1996.

стават конфликтът между Жан Виденов и предишния премиер Андрей Луканов, разногласията с редактора на партийния официоз вестник „Дума” и видни членове на партията, които открито приканват министър-председателя да подаде оставка. Неизпълнените обещания за ефективно справяне с организираните престъпни групировки и показните разстрели на криминални босове, останали неразкрити и показващи безсилието на държавните полицейски органи, трупат още негативи върху правителството. Социологическо проучване от средата на 1996 г. отчита, че за месец и половина симпатиите към БСП са спаднали със 7.3%. Такъв рязък спад не е отчитан от 1994 г. Изненадващо 4/5 от разочарованите са от селата, наричани „червените крепости” на управляващите[550].

В ситуация на все по-голямо нарастващо недоволство срещу социалистите в края на годината трябва да се проведат дългоочакваните президентски избори. Те са изключително важни и за двете големи партии. СДС още от началото на 1996 г. започва с търсенето на подходящ кандидат, въпреки че сегашният президент Желю Желев е обявил решението си да се кандидатира отново за своя пост. Поради критиките и ролята, която е изиграл при свалянето на демократичното правителство, новото ръководство на съюза смята неговата кандидатура за твърде неприемлива и насъбрала множество негативи сред „сините привърженици”. Важно е да се отбележи, че след загубата на парламентарните избори от 1994 г. Филип Димитров се оттегля и на поста председател на НКС на СДС е избран икономистът Иван Костов. Само за година той успява

550 **Найденов, Ч.** Шока ще преживеем, но изненадите едва ли. – Дума, бр. 153, 1 юли 1996.

да спре разложителните процеси сред демократите, да влезе в конструктивен диалог с останалите опозиционни партии и да превърне СДС в „стегната и прагматична сила”[551]. Още през месец март в съюза са извършени вътрешни номинации за нов кандидат. Със сравнително голяма преднина печели малко известният Петър Стоянов, който е избран между много по-популярните Асен Агов и Александър Йорданов. За да излъчат опозиционните сили единен кандидат с повече шансове за успех е договорено помежду им да се проведат първични президентски избори на 1 юни 1996 г. Така между Петър Стоянов и д-р Желев, подкрепян от Народен съюз и ДПС, ще се изясни кой ще се изправи срещу номинирания от социалистите човек. При провеждането на изборите настоящият президент претърпява неуспех и се оттегля от надпреварата.

От своя страна БСП също търси подходяща и силна кандидатура и я открива в лицето на външния министър Георги Пирински. Но и този път назрява проблем. Според Конституцията президентът на Република България трябва да бъде български гражданин по рождение, а Пирински, въпреки българското си гражданство, е роден в САЩ. Още на 24 юли Конституционният съд решава, че издигнатият от социалистите кандидат не отговаря на конституционното изискване. Независимо от това неговата кампания продължава с пълна сила. Едва след като ЦИК отказва да го регистрира заради неспазена процедура, а на 2 септември Върховният съд потвърждава решението й, БСП се отказва от Пирински и на негово място издига малко известния сред избирателите проф. Иван Маразов, който до този момент е бил кандидат за вицепрезидент.

551 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 299.

В средата на президентската кампания страната е разтресена от първото в историята на прехода убийство на политик. На 2 октомври пред дома си показно и посред бял ден е застрелян бившият премиер и настоящ депутат Андрей Луканов. Наречен единодушно и от медии, и от политици „архитект на българския преход”, неговото убийство поставя изключително остро нерешения проблем за нарастващата престъпност и пагубното й сраствaне с политическия елит. Неприятният отзвук от дръзкото покушение още по-силно подкопава доверието в управляващите, въпреки самоотвержената пропаганда на в. „Дума” и неприкритата подкрепа на иначе лишения от емоции Жан Виденов.

Съвсем закономерно, предвид задълбочаващата се всеобхватна криза и главоломното спадане на доверието към управляващите, изборите са спечелени от Обединените демократични сили (ОДС) и техния кандидат Петър Стоянов. От своя страна социалистите отчитат 1 000 000 негласували свои привърженици, което е сигнал, че ще трябва да се направят решителни промени в ръководството на партията. Веднага след изборите на 11 ноември е свикан пленум, на който след бурни и денонощни дебати, макар и с малка разлика, е гласувано доверие на министър-председателя до 21 декември, когато ще се проведе извънреден конгрес на БСП. Дотогава Жан Виденов трябва да започне подготвителни сондажи за въвеждането на валутен борд, единствената възможна мярка за стабилизиране на лева и ограничаване на хиперинфлацията. Това е и едно от условията на МВФ за отпускане на заем от Световната банка. Въпреки решението на пленума атаките срещу правителството продължават, а оставки от ИБ на партията подават Николай

Камов и Филип Боков. В несъгласие с политиката на премиера на 13 ноември се оттегля и външният министър Георги Пиринski.

Синдикатите и опозицията също се активизират, като поставят въпроса за предсрочни парламентарни избори. Икономическата ситуация продължава да се влошава и населението е изправено пред невиждана до този момент криза. Българската валута главоломно се обезценява, като доходите на голяма част от населението започват да се равняват на няколко долара. В подобна безнадеждна ситуация на 21–22 декември е проведен 42-я извънреден конгрес на БСП. Жан Виденов още на първия конгресен ден декларира решението си да се оттегли от поста председател на БСП и депозира оставката на правителството си. За нов партиен лидер е избран историкът Георги Първанов, а като евентуален следващ премиер се спряга името на Николай Добрев, досегашен вътрешен министър, политик с висок рейтинг, който изнася един от най-критичните доклади на конгреса, назовавайки основните грешки в управлението на социалистите. На извънредно заседание на парламента на 28 декември оставката на кабинета е приета с мнозинство от 211 гласа.

В своята външна политика социалистическото правителство следва предначертаната от предишните управления посока за интегриране към европейските и световни икономически структури. На 1 февруари 1995 г. страната е призната за асоцииран член на Европейския съюз, а в края на същата година е подадена молба за пълноправно членство. Продължава и линията за сближаване със Северноатлантическия пакт. Разбира се, това не пречи върху интензивния диалог с Руската

федерация и обсъжданите възможности за общи икономически проекти и мащабни бизнес начинания, свързани с изграждането на нефто- и газопроводи.

Веднага след новогодишните празници БСП започва вътрешни консултации за съставянето на нов кабинет. Това активизира опозицията и протестите на нейните привърженици, които окупират всекидневно пространството пред партийната централа на социалистите с настояване за предсрочни избори. На 10 януари 1997 г. протестните митинги се прехвърлят пред парламента, където опозиционните сили настояват да се гласува декларация за национално спасение. През целия ден напрежението сред хилядите недоволни нараства и въпреки засилените мерки за охрана и призивите за спокойствие, привечер сградата на Народното събрание е щурмувана, демонстрантите нахлуват в приземния етаж и изпочупват обзавеждането в намиращите се там кабинети. Полицията успява да ги отблъсне, като се стига до ръкопашни сблъсъци, а двете страни дават десетки ранени. Едва в малките часове протестиращите се разотиват и охраната успява да изведе обсадените вътре депутати. На следващия ден ОДС обявяват национална политическа стачка и гражданско неподчинение, като се надяват по този начин да постигнат своите искания за предсрочни избори.

В подобна ситуация на два пъти президентът Желев отказва да подпише указ за съставяне на ново правителство, начело с Николай Добрев. Неговият основен мотив е, че оставането на БСП на власт може да застраши гражданския мир и да предизвика нови неконтролируеми вълнения и ексцесии. На 21 януари 1997 г. длъжността президент на републиката заема новоизбраният Петър Стоянов. След няколкодневни кон-

султации той решава да даде мандат за ново социалистическо правителство, но призовава ръководството на партията да се откаже от него, за да се успокои социалното напрежение и да се пристъпи към разпускането на парламента и подготовката на нови избори. През това време всекидневните масови протести продължават не само в столицата, но и в големите градове. Най-активни са отново студентите, които в кратката история на прехода за пореден път не се притесняват да застанат срещу официалната власт, да излязат на улицата и да отстояват своето решение с лозунги от типа: „Всеки ден ще е така до победата". На 29 януари е обявена национална стачка, след което много предприятия спират работа, столицата е в барикади, а републикански пътища и гари са блокирани за по няколко часа. На 4 февруари номинираният за премиер Николай Добрев вместо да обяви членовете на своя екип, връща мандата и по този начин декларира официално отказа на БСП от властта. На свикания от президента спешен Консултативен съвет за национална сигурност е договорено отказване на всички парламентарни групи от правото им на мандат за съставяне на правителство, скоростно разпускане на Народното събрание, съставянето на служебен кабинет и насрочването на избори във втората половина на месец април. Още на следващия ден протестите в цялата страна спират, блокадите са премахнати и хората с нова надежда се връщат към обичайното си всекидневие.

На 13 февруари е първото заседание на служебния кабинет с министър-председател Стефан Софиянски, а Народното събрание се саморазпуска на 19 февруари 1997 г. В ситуация на пълно мобилизиране на силите и неотложни решения новото правителство успява да приеме редица мерки, които са важни

за стабилизирането на държавата – подаване на кандидатура за членство в НАТО и подписване на меморандум с МВФ. В този кратък период преди насрочените избори политическите партии също извършват трескава подготовка. Лидерът на СДС Иван Костов успява да осъществи своето намерение и на деветата конференция на съюза (15–16 февруари 1997 г.) демократичните сили се превръщат в единна партия. Обединени и силни, те се подготвят за предизвикателствата на властта. От своя страна БСП е разкъсвана от взаимни обвинения и обезверяване. Тактиката ѝ да се разграничи от поредните компрометирали се лидери вече не може да мобилизира електората. Много от бившите ѝ изявени функционери я напускат и се вливат в новото обединение на Александър Томов – Българска Евролевица.

В изборния ден без всякакви изненади и с пълно превъзходство от 52,26 % Обединените демократични сили получават парламентарно мнозинство от 137 депутати. Втори, но с катастрофален резултат в сравнение с предишните досега, е БСП с 22,07 % и 58 депутати. Място в 38-то поред Народно събрание намират и другите познати партии – ДПС и коалиралите се с него Зелена партия, Партия на демократическия център, Нов избор на Д. Луджев и монархистката Федерация „Царство България”, явили се под названието – ОНС (Обединение за национално съгласие). Техният изборен успех се равнява на 7,6 % или 19 депутати. Последните две партии, намерили място в новия парламент, са Българският Бизнесблок и Евролевицата[552]. Разчитайки този път на стабилно мнозинство и изявен и авторитетен лидер в лицето на Иван Костов, СДС и коалиционните му партньори се подготвят за втория си опит за самостоятелно

552 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 308.

управление, в ситуация, в която „фабриката за илюзии" най-накрая трябва да бъде затворена и дълго отлаганите реформи и мерки за стабилизиране на страната да започнат незабавно[553].

2. Изборни тактики и послания в периода 1995–1997 г.

За все повече хора поредните избори се превръщат в обичайното голямо надлъгване. В периода 1995–1997 г. българският избирател трябва да гласува в три различни изборни кампании – за местна власт (октомври 1995 г.), за президент (октомври–ноември 1996 г.) и за предсрочни парламентарни избори (април 1997 г.). Освен повишаването на регистрираната отпреди ниска избирателна активност и тук се забелязват някои нови тенденции. Различните партии вече не разчитат на „голия ентусиазъм" на избирателите, а се впускат в сложни комбинации, медийни манипулации и договорки, за да получат желания изборен вот.

Според политолога Иван Кръстев от началото на първите избори след промените електоратът е преживял известна еволюция и неговите нагласи и предпочитания вече не се формират на първосигналното противопоставяне комунизъм – антикомунизъм[554]. Задълбочаването на икономическата безизходица и липсата на социална перспектива са предизвикали появата на новия избирател – „подвижен, рационален и критичен". Той няма да изпита скрупули да „предаде" своята партия,

553 Изразът принадлежи на новоизбрания президент Петър Стоянов.

554 **Кръстев, Ив**. Новият избирател и неговият нов президент. – Труд, бр. 304, 5 ноември 1996.

по-малко е манипулируем от предизборните послания и е склонен да проявява много по-голяма скептичност по отношение на политиците и политиката въобще. Въвличането му в досегашните ожесточени политически битки постепенно е отнело неговата сантименталност и е разклатило вярата и сляпата му привързаност – „*към днешна дата електоратът няма идоли и затова няма да ги разрушава или да гладува срещу тях”*. Предизборните кампании започват да се представят като тривиални, изтъркани и клиширани, в които „мераклиите за народното доверие” са готови за „всичко за продан”[555]. Основното послание е, че българският политик лъже при това „от невежество, от политическа и лична корист и от бабаитлък”[556]. В един от съботните очерци на в. „Труд” се прави паралел между начина на провеждане на изборите днес и гласуванията от периода на зората на Третото българско царство, които са наречени сполучливо от Константин Иречек „обществени оргии”. Според автора на статията отново е станал актуален образът на бай Ганьо в качеството му на събирателен образ на политическите нрави в България[557]. Политикът вече е превърнат в изцяло негативен образ. Неговата движеща сила е користта и алчността. Изразява се идеята, че нито той, нито политическите формации защитават интересите на народа, а се стремят единствено

555 **Минчев, О**. Българинът не харесва изборите, но обича да го лъжат. – Труд, бр. 244, 17 октомври 1995; **Редакционна**. Всичко за продан извадиха мераклиите за народно доверие. – Труд, бр. 242, 14–15 октомври 1995.

556 **Редакционна**. Гърми балонът на изборните обещания. – Труд, бр. 242, 14–15 октомври 1995.

557 **Редакционна**. Всичко за продан извадиха мераклиите за народно доверие. – Труд, бр. 242, 14–15 октомври 1995.

към овладяване на политическата власт, която е ключът към икономическата власт.

При местните избори през 1995 г. започва да се забелязва и тенденцията, че хората обръщат внимание не толкова на политическата принадлежност и подкрепа, колкото на фигурата, способностите и имиджа на издигнатия кандидат. Това е и причината някои населени места да се обагрят с различен политически цвят от този на парламентарните избори през 1994 г. В централните медии основно внимание се обръща на изключително оспорваната предизборна надпревара в столицата, където един срещу друг застават Стефан Софиянски, издигнат от СДС, и известният банкер Венцислав Йосифов, директор на Първата частна банка, зад който застават социалистите. Поради своята икономическа и емоционално-приятелска обвързаност със социалистическия кандидат издателската пресгрупа „168 часа" подема ожесточена и клеветническа кампания срещу Софиянски и досегашния син кмет Александър Янчулев. В поредица статии започват да се изтъкват неговите негативи – пропадналото игрище за голф в Банкя, наложеният воден режим, ширещият се бандитизъм по улиците на столицата, липсата на достатъчно паркинги и пр.[558] Новият претендент на демократичната опозиция също попада под ударите на медийните манипулации. Първо, той е обвинен, че тайно е спонсориран от борческата застрахователна компания ВИС-2, логото на която се появява като реклама във всички централни всеки-

558 **Миланов, И**. Син рекет души столичния шофьор. – 24 часа, бр. 304, 6 ноември 1995; **Колев, Ж**. Янчулев даде София на бандитите. – 24 часа, бр. 308, 10 ноември 1995.

дневници[559]. Следващата стъпка е безпрецедентна фалшификация на партийната книжка на Софиянски ден преди изборите и обвинението, че е „пребоядисан комунист”[560]. От своя страна всекидневниците „Труд” и „Демокрация” също повеждат негативна кампания срещу Венцислав Йосифов. Според редица публикации и намеци социалистическият кандидат често и на публични места прекалява с алкохола[561]. Във в. ”Труд” дори е поместено едно комично интервю, при което отговорите на банкера показват абсолютна неадекватност и явна развеселеност. Освен алкохолните проблеми пред публичността наяве се изкарват и слуховете за възможни финансови затруднения на Първа частна банка. Това сериозно обвинение е съпроводено с немалка истерия сред клиентите на банката и появата на опашки пред нейните клонове. Разменянето на взаимни нападки дискредитират и двамата политически опоненти в очите на избирателите и допълнително обезверяват електората.

Впечатление в тази предизборна кампания правят основните внушения, излъчвани от кандидатите. СДС залагат на социалните послания и придобивки, за грижата на социално слабите и многодетните семейства, на които ще се обърне внимание при една евентуална победа, а БСП поставя акцент на ключовата дума „пари”, представяйки своя кандидат като „добрия богат”, човек, натрупал милиони, който не се притеснява да парадира с богатството си и обещаващ да намери и привлече

559 **Редакционна**. „ВИС-2” спонсор на Софиянски? – 24 часа, бр. 308, 10 ноември 1995.

560 **Редакционна**. Софиянски – пребоядисан комунист. – 24 часа, бр. 309, 11 ноември 1995.

561 **Редакционна**. БСП подкрепя кандидата си… да не падне. – Демокрация, бр. 245, 19 октомври 1995.

капитали, за да направи София столица с европейски изглед[562]. Обърнатите послания съвсем ясно индикират състоянието и идейното развитие на двете основни политически партии. Социалистите залагат на утвърденото от прехода разбиране, че „силен" и успешен управник може да бъде икономически стабилният човек, а демократичната опозиция, разбрала своите предишни грешки, акцентира върху много по-лесно възприеманите обещания за социална сигурност и грижа на все потрайно обедняващото общество. Независимо от това, че Янчулев, избран също с бюлетината на СДС, се е дискредитирал в очите на софиянци и всички сини поддръжници, вотът за София е спечелен от Стефан Софиянски. Въпреки че социалистите губят и в някои от другите големи градове, в процентно съотношение и по региони, те печелят изборната надпревара. В нощта на изборите БСП показва т.нар. червена карта на България с местата, където партията е постигнала изборна победа. Реалната картина е малко по-различна и някои медии алармират за отчетен сравнително голям брой на негласувалите, „разочаровани от действията на политическия ни елит през т.нар. години на преход"[563].

Президентските избори протичат при съвсем различна ситуация от предходната година. Правителството на Жан Виденов вече се е дискредитирало в очите на повечето червени симпатизанти, а СДС успешно е преодоляла предишните разложителни процеси и се е обединила около възможно най-

562 **Братанова, Р**. Предизборната конфекция задръсти с обещания партийните сергии. – Труд, бр. 241, 13 октомври 1995.

563 **Токин, Т**. Политическата ни карта не е нито червена, нито синя, а бяла. – Труд, бр. 287, 6 декември, 1995.

оптималната кандидатура за президент – млад, образован и некомпрометиран. Друг добър ход се оказват първичните президентски избори. Те стартират още през март 1996 г. и потенциалните избиратели имат достатъчно време да се запознаят с предложения Петър Стоянов и да се мобилизират за неговата подкрепа. В защита на своя кандидат в. „Демокрация” води не агресивна, но запомняща се кампания. В нея дори е включена и изключително популярната петричка пророчица баба Ванга, която в постсоциалистическия период успешно играе ролята на своеобразен политически легитиматор[564]. При първото си посещение при нея тя прави на всеослушание емблематичното пророчество: „Тебе ке те изберат”[565]. Посланията на синия кандидат също се отличават с умереност и рационалност. В тях се призовава за „разумна промяна” и се декларира намерението да се „спаси” България.

В другия политически лагер кризата вече е очевидна и БСП не успява да излъчи подходяща и обединяваща кандидатура. Конституционният скандал около Георги Пирински и предложеният като резервен вариант малко известен проф. Иван Маразов не само че не успяват да мотивират червения електорат, но и допълнително водят до отлив на симпатизанти.

---

564 Визира се наложилата се практика всички нови политически лица да се явяват пред известната пророчица, която им дава наставления и съвети за тяхното политическо бъдеще. Въпреки че Ванга е била приближена на предишния комунистически режим, това по никакъв начин не накърнява нейния авторитет. До услугите на леля Ванга прибягва и новият бизнеселит, културни дейци и известни спортисти. След нейната смърт на 11 август 1996 г. дори в. „Дума” патетично ще възкликне: „Отиде си светица” и „България осиротя”.

565 **Измирлиев, Е**. „Тебе ке те изберат”, каза Ванга на Петър Стоянов. – Демокрация, бр. 111, 11 май, 1996.

Вестник „Дума" хвърля всички сили в предизборната борба, което до голяма степен ощетява обективността на всекидневника, но не може да прикрие задълбочаващия се идеен конфликт между главния редактор, премиера Виденов и отношението към правителството въобще. Резултатите от изборите са най-силният индикатор, че социалистическото управление се е провалило, а СДС е започнало отново да се възприема от все повече хора като единствената приемлива алтернатива. И двете политически формации ясно усещат, че народът желае промяна. Това подтиква обединената опозиция (ОДС) открито да заговори за предсрочни парламентарни избори, а партията да се опита да излъчи ново правителство от своите редици. Оставката на Жан Виденов вместо да сложи край на развихрилите се политически борби (вътрешнопартийни и опозиционни) и задълбочаващата се икономическа криза, предизвиква ситуация на безвластие. Ескалирането на недоволството и напрежението сред населението не приключва със стихийното и отчаяно нахлуване на гражданите в Народното събрание на 10 януари 1997 г. Волята за промяна, която се заявява при започналите протести, ясно показва на социалистите, че отново трябва да се оттеглят от властта, ако искат да запазят социалния мир и нещо много по-важно – бъдещото съществуване на БСП в политическия живот на страната.

Подготовката за новите избори протича без политически манипулации, гръмки лозунги и фрази. Пътят пред българската държава и новите управници е ясен – валутен борд и реформи, колкото и да са болезнени за населението. Предизборната кампания на сините показва увереност в силите и самочувствие – нещо, което е изключително важно за обез-

верения и демотивиран народ. Основният въпрос, който стои пред тези избори, е не с колко ще спечели СДС, а с колко ще загубят социалистите. Резултатите са повече от показателни. Обществото иска „ново начало в нови условия”[566]. Изправени пред икономическите реалности, хората желаят повече от всякога истински действия, а не псевдореформи и подмолни политически игри. Избирателите се надяват, че този път наистина „приватизацията ще се извърши както трябва”, че ще престане „преразпределението на България в ръцете на шепа хора”, че в управлението наистина ще влязат добри специалисти и най-накрая – че страната ще се откъсне от икономическото дъно и народът ще получи шанс за своята „истинска демокрация”.

3. Вестникарските стратегии за манипулация

В тон с динамиката на разгледаните събития политическата култура на обществото – съвкупност от знания, ориентации и нагласи, също претърпява развитие. Освен вече отбелязаните специфики се появяват и нови явления, които я обогатяват и затвърждават отрицателното отношение към действията, практиките и имиджа на политическата класа на преходния период. Разочарованието от различните политически формации и недоверието в държавните институции нараства главоломно, за да се стигне до безпрецедентното нахлуване със сила в българския парламент и отчаяната саморазправа с намиращите се там депутати. Този емоционален акт е твърде показателен за натрупаните негативни и нихилистични нагласи в обществото. Те се дължат на загубената вяра и рес-

566 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 304.

пект в субектите на политическата власт и отразяват реалните оценки, които народът дава на своите управници. Ролята на разглежданите всекидневници също търпи промяна. Техните медиаторски функции продължават да влияят върху изграждането на политическата култура на хората, като постепенно се прибавят и нови щрихи.

3.1. Развитие на партийните всекидневници

През този период при четирите печатни медии се наблюдават няколко нови и любопитни тенденции. Тиражът и аудиторията на партийните вестници („Дума" и „Демокрация") все повече се свива и намалява. Тяхната основна роля за публичното легитимиране на политическите опоненти се е свила и приключила безвъзвратно. Под ударите на пазарната икономика и безмилостната конкуренция те се оказват безпомощни и изоставени от партийните централи, които са насочили своето влияние и внимание към „силните на деня" и атрактивни високотиражни всекидневници („24 часа" и „Труд"). За да постигнат своите цели и поддържат своя имидж, политиците се нуждаят от индиректни послания и удобна информация, каквито само независимите печатни медии могат да им осигурят. Чрез връзки, политически протекции и икономически отстъпки, но и чрез натиск, на който са способни само управляващите, контролът и цензурата се засилват драстично, за разлика от началните години на демократичните промени.

В подобна ситуация и пренасочени интереси партийните вестници не могат да разчитат на силна финансова подкрепа, нито на реализиране на големи приходи от продажби

и рекламодатели. Те нямат възможност да увеличат броя на страниците си и количеството полезна, атрактивна и любопитна информация, която да им носи читатели извън твърдия електорат. В такава незавидна позиция изпада дори в. „Дума”, който в началото на промените изиграва ключова роля за изграждането и налагането на новото лице на партията. Независимо от успешно изпълнената мисия, авторитетът му след смяната на висшето партийно ръководство постепенно намалява и официозът изпада в немилост. Назрява конфликт, който се огласява в публичното пространство на поредната общопартийна конференция в края на месец юли 1995 г. На нея главният редактор Стефан Продев скандализира червените партийци и привърженици с откровеното си изказване, в което признава за влошените отношения между редакционния екип и хората около министър-председателя Виденов. Твърденията на Продев са, че вестникът се намира под непрекъснатия кръстосан огън на всевъзможни интереси и атаки. От друга страна, насочените към него обвинения са, че заема „твърде либерални или твърде консервативни позиции”, не информира правилно и критикува партията вместо да я защитава. На свой ред опитният журналист хвърля ръкавицата към партийното ръководство чрез изнесените факти, че активите на вестника се използват за нерегламентирано забогатяване от фирма, свързана със скандалната икономическа групировка „Орион”[567]. Проявата на такова открито несъгласие с висшите партийни кръгове и то на такъв висок форум е ясна индикация, че в столетницата текат процеси, които рушат нейната монолитност, а действията на

567 **Продев, Ст**. Всичко това трябваше да се каже открито. – Дума, бр. 177, 31 юли 1995.

младия премиер не се посрещат безрезервно от старите „политически акули". След откритите обвинения на Стефан Продев срещу него не са предприети мерки за отстраняването му и той продължава да определя политиката и начина на списване на всекидневника, като се опитва да го поддържа като „трибуна, а не слуга"[568]. Главният редактор защитава своята теза, че официозът не води война с никого, но има правото да критикува действията на правителството. Независимо от това „Дума" губи от своята емоционалност, пропагандна изобретателност и коментарна острота, с която се е отличавал от останалите партийни вестници.

Вестник „Демокрация" втвърдява своите опозиционни позиции и продължава да развива това, в което е най-добър – да критикува властта и управляващите. В началото на разглеждания период се залага на старите и поизтъркани теми за т.нар „Народен съд", унищожаването на интелигенцията и съветските имперски домогвания, но твърде скоро те са изместени от много по-интригуващите и актуални журналистически разследвания. Те са съсредоточени най-вече върху връзките на бившите комунисти с големите икономически групировки („Мултигруп" и след това „Орион"), тяхното толериране и оказана помощ при завладяването на цялостния контрол върху държавната икономика. Интересно е да се отбележи, че спират откритите и яростни атаки на вестника срещу бившите, „отлюспени" и изпаднали в немилост сини лидери, включително и срещу президента Желю Желев. Тази промяна се дължи на новия син председател на съюза – прагматичния икономист Иван Костов, който се стреми към диалог с останалите опо-

568 **Продев, Ст**. Трибуна, а не слуга. – Дума, бр. 14, 17 януари 1996.

зиционни сили. През този период се прави и една единствена смяна на главния редактор, но се случва и нещо важно. От началото на юли 1996 г. в. „Демокрация” започва да излиза с логото „национален всекидневник”. Тази стъпка се прави с цел да се разшири намалялата аудитория и притока на реклами, важни за финансовото съществуване на всяка печатна медия. В публикуваното съобщение за тази промяна се прави уговорката, че всекидневникът вече не е партиен орган, но си остава политически вестник. Част от ръководството на СДС влизат в редакционния екип и представляват издателския синдикат. Преминава се и към наложилия се от другите популярни издания таблоиден формат.

3.2. Развитие на всекидневниците „Труд” и „24 часа”

Характерното за двата независими всекидневника през този период е тяхната засилена конфронтация един срещу друг, която преминава границите на здравословния конкурентен дух и се изражда в размяна на взаимни компромати и инсинуации. В края на 1995 г. в. „Труд” надминава по популярност и тираж в.”24 часа”, който се компрометира пред обществеността с явното му обвързване с кандидатурата на банкера Венцислав Йосифов за кмет на столицата. Той е собственик на Първа частна банка и бизнеспартньор на издателя на пресгрупата Петьо Блъсков. Въпреки, че тази кандидатура е обявена за независима, зад нея застава и ръководството на БСП. Това не само дискредитира широко прокламираната политическа необвързаност на всекидневника, но и го довежда до огласяването на откровения фалшификат, какъвто представлява партий-

ната книжката на синия кандидат за кмет на столицата Стефан Софиянски.

Откритото и скандално замесване в политиката, при това с нечисти средства, води до отлив на неговата аудитория и до безпрецедентното уволнение на главния редактор Валери Найденов. В началото на март 1996 г. името му тихомълком е махнато от редакционния екип и от списъка на акционерите на в. „24 часа". Заедно с него напускат и няколко талантливи журналисти, несъгласни с новата политика на вестника. Функциите на главен редактор са поети от Петьо Блъсков. Като продължение на конфликта Найденов се появява с голямо интервю във в. „Труд", където открито заявява, че БСП и групировката „Орион" контролират часовия вестник и обобщава: „Да уволниш един главен редактор на независим, при това – частен вестник, трябва наистина много да си овладял положението"[569].

Преекспонирането на този скандал в публичното пространство позволява открито да се заговори за криза в медиите, както и за откровено и съзнателно манипулиране на подносяните новини с цел обслужване на определени политически интереси. Това допълнително отблъсква читателската аудитория, чиято нараснала чувствителност към медийните манипулации е свързана със започналото цялостно настройване към управленските практики на социалистите. Все по-силно се затвърждава и мнението, че зад независимостта на печатната преса всъщност стоят конспиративни политически игри и сложни икономически зависимости. Фалирането на Първа частна банка, която е основен кредитор на вестника, задълбочаването на

569 **Интервю с Валери Найденов**. БСП и „Орион" контролират „24 часа". – Труд, бр. 82, 24 март 1995.

стопанската криза и нарасналите дългове към ИПК „Родина” утежняват положението на издателя Блъсков и го подтикват да продаде „24 часа” и седмичника „168 часа” на немската издателска групировка ВАЦ. Към края на септември 1996 г. сделката е финализирана.

Единственият всекидневник, успял да затвърди своите позиции, да увеличи авторитета си и да задържи вниманието на читателите, си остава в. „Труд”. Без излишна показност и емоционалност, той умело улавя интересите на аудиторията и се опитва да реализира сентенцията на своя главен редактор, че „сериозният вестник е опозиция на всяка власт”[570]. Същевременно обаче всекидневникът продължава своето интимничене със силните на деня чрез радващата се на изключителна популярност рубрика „Политици по пантофи”. Нещо повече, той се превръща и в сцена, на която се развихрят ожесточените скандали, признания и обвинения, възникнали между лидера на ДПС Ахмед Доган, бившата му съпруга и нейните близки. Замесването на в. „Труд” в личната драма и интимни проблеми на разпадналото се семейство чрез серия публикации и интервюта и на двете страни определено накърнява неговата сериозност, но утвърждава позицията му на политически таблоид, при който сериозното и скандалното се налагат с еднаква тежест в обществото.

Другата характерна особеност за него през този период е поставеният акцент върху криминалните новини и големите журналистически разследвания. Те изтласкват актуалната политическа информация и завземат все по-голямо вестникар-

570 **Интервю с Тошо Тошев**. Сериозният вестник е опозиция на всяка власт. – Труд, бр. 288, 7 декември 1995.

ско пространство. Почти всяко от десетките показни убийства от периода се отразяват с уводни статии и големи заглавия на първите страници. Темата продължава в следващите броеве с догатки, различни хипотези и пространни анализи, в които се прави опит да се открие произхода на нарастващата и неконтролируема криминогенна обстановка и връзките ѝ с политическата и икономическа действителност. Според медийния анализатор Орлин Спасов обвързването с криминалния код му позволява успешно да експонира цялостната картина на актуалната престъпност в страната[571]. Но въпреки това, тази обвързаност често се разминава с обективността и неангажирания поглед към „новите герои на прехода", в каквито постепенно се превръщат „подземните босове" и групите на „борците".

Позицията, заета от вестника в конфликта с пресгрупата, при който се поставя морален акцент върху защитата на честта на журналистическата професия, му помага да спечели уважението на гилдията и обществеността[572]. Пръв на своите страници „Труд" отваря и важната тема за налаганата цензура от властимащите върху електроните и печатни медии[573]. Натиск, който не е наблюдаван при предишните правителства и подтикващ пресата да води яростна защита на извоюваната

571 **Спасов, О.** Криминалният жанр и таблоидът. – В: Лидерът…, 102–117.

572 **Редакционна**. Блъсков оцапа изборите и занаята. – Труд, бр. 267, 13 ноември 1995; **Редакционна анкета с политици и журналисти**. Компроматът в часовите вестници унизява журналистиката и политическия живот у нас. – Труд, бр. 268, 14 ноември 1995.

573 **Кръстева, С**. Мобифонът на цензурата в медиите звъни от „Позитано" 20, „Раковски" 134 и „Дондуков" 2. – Труд, бр. 279, 23 ноември 1995.

свобода на словото от началото на демократичните промени. Опитът за пряк партиен контрол предизвиква остра реакция на журналистите и засилва нападките и обвиненията в рекомунизация, която управляващите искат да наложат. Самочувствието и претенциите, с които пресата е възприела ролята си на „четвърта власт”, я прави чувствителна спрямо подобни посегателства. Появяват се силно критични статии против начина, по който се налага тази употреба от „опитните партийни кукловоди”, съпроводена с предупреждения, че посегателствата върху свободата на словото в демократичните общества не остават ненаказани от гражданите му[574]. За пореден път социалистите ще покажат, че загубеното влияние върху масмедиите води до техния провал и показва неумението да управляват в силно критична среда.

През този период са регистрирани и първите опити за физическа саморазправа с журналисти. Един от най-фрапиращите случаи е свързан с журналистката на в. „24 часа” от гр. Дупница, която е малтретирана в дома си от група непознати заради твърденията в свои публикации[575]. Без данни за реално посегателство, но с обвинения, че е заплашвана от такова и размяна на много скандални реплики, в медийното пространство става известен конфликтът между съветничката на премиера Невена Гюрова и Андрей Луканов. Неговото осветляване открива съществуването на дълбоко личностно и идейно проти-

574 **Братанова, Р**. Политстратези искат да употребят четвъртата сила вместо опозиция. – Труд, бр. 10, 11 януари 1996; **Пешева, М**. Журналистите са „играчка-плачка” в ръцете на опитни партийни кукловоди. – Труд, бр. 15, 16 януари 1996.

575 **Редакционна**. Пребиха журналистка от „24 часа”. – 24 часа, бр. 286, 19 октомври 1995.

воречие между бившия и настоящия министър-председател Жан Виденов. Сблъсък, който има сериозен принос към течащите подмолни и разложителни процеси в партията. Към тази серия се нарежда и инцидентът с регионалните кореспонденти на двата централни всекидневника „Труд" и „24 часа" от гр. Смолян, които без основателна причина са арестувани по нареждане на градския прокурор, засегнат от неточната информация, разпространена от журналистите[576]. В нея те обвиняват близък до магистрата в корупционни схеми. В случая става въпрос за надвишаване на правата и самоволна саморазправа при наложеното прокурорско решение. След протестите и на двете медии и намесата лично на Иван Татарчев двамата задържани са освободени. Важно е да се отбележат дружните действия на всекидневниците, които в този момент проявяват съпричастност към опитите за посегателство върху авторитета им на популярни медии и извършеното подценяване на тяхното значение като важен демократичен фактор в прохождащото гражданско общество.

4. Корупцията като управленска практика

Смяната във властта е посрещната умерено от обществото. Хората вече си имат „едно на ум" за политическите обещания на различните партии и формации. Единствените им надежди са насочени към установяването на икономическа и социална стабилност, нужна за тяхното спокойствие и развитие. Успокоение носи и нагласата, че БСП като лява по-

576 **Редакционна**. Прокурорски терор над журналисти. – Труд, бр. 51, 21 февруари 1996.

литическа сила с дълъг стаж в управлението на страната знае как да „се грижи” и преразпределя държавните блага върху народа. Оказва се обаче, че това са измамни илюзии. Новите управляващи не могат, а и нямат възможност да върнат „хубавите страни на социализма” от преди 10 ноември. Под това се има предвид стабилизиране на цените и евентуално тяхното намаляване, ограничаване на безработицата, оздравяване и държавно обгрижване на застрашените от фалит предприятия. Удовлетворяването на тези надежди е индикатор за електоралната привързаност на народа. Според анализа на социолога Петър-Емил Митев след пет години преходен период хората се намират в състояние на социално разслояване и обедняване. Те страдат от срив в материалния стандарт, безработица, повишена престъпност и ясно изразен битов, възрастов и регионален песимизъм[577]. Това е и основната причина за настъпилото „олевяване” – страхът, че тези параметри ще продължават да се задълбочават. След пет години БСП също изглежда различно. Повечето стари комунистически кадри вече са извън активната политика. Емблематичните личности, свързани с преврата от 10 ноември и обявили се за реформатори – Петър Младенов, Андрей Луканов и Александър Лилов, също се оттеглят, като отстъпват място на преден план на нови лица с неопетнени политически биографии като Жан Виденов, Румен Гечев, Георги Пирински и др. Това е посрещнато с одобрение от социалистическите привърженици, които възлагат големи надежди на „младостта и неопетнеността” на новия премиер.

577 **Митев, Петър-Емил**. Посттоталитарната идеологическа ситуация.– В: Медии и митове. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 203–219.

През този период се засилват няколко важни и наблюдавани в предишния период тенденции. Независимо от подмяната на партийния елит процесите на превръщането на старата номенклатура или лица, свързани с бившите силови структури на тоталитарния режим (МВР и ДС) в силна икономическа класа, надлежно регистрирани от медиите, продължава. Това се извършва преди всичко чрез различни корупционни практики, наблюдавани при процесите на приватизация и при процедурите за банково кредитиране. Големите скандали, свързани с тях, налагат в публичното пространство мнението, че с управлението на БСП е започнал процесът на „голямото лапане"[578]. Все по-силно започва да се говори за главоломно нарастване на корупцията сред всички нива на държавните институции. Според данни за 1995 г., изнесени от дирекцията на икономическата полиция, корупцията в България се е увеличила с 300 %[579].

4.1. Развитие на корупционните отношения в България

Най-разпространеното определение на термина корупция е злоупотреба с публична власт за лични облаги, нерегламентирано от законите използване на служебно положение и даването на подкупи с цел постигане на различни незаконни цели[580]. Облагодетелстването става за сметка на правата и за-

578 **Луджев, Д**. Периодът на голямото фукане свърши, започна времето на голямото лапане. – Труд, бр. 99, 28 април 1995.

579 **Редакционна**. 300 на сто се е увеличила корупцията за една година. – Демокрация, бр. 100, 27 април 1996.

580 **Карклинс, Р**. Системата ме накара да го направя. Корупцията в посткомунистическите общества. С.: Фондация „Конард Аденауер, 2008, с. 4–7.

конните интереси на определена личност или на всички граждани. Корупционните практики в управлението на България са устойчиво явление и са регистрирани още при следосвобожденското развитие на страната. През този период изразходването на обществени ресурси за лични нужди, злоупотребата със служебното положение и уреждането на свои роднини и близки на държавни постове получава остроумното определение „шуробаджанащина”. Първият, който публично разгласява и осъжда „зетьо-шурьо-баджанакизъма” като управленски принцип, разпространен сред политиците на тогавашната Източна Румелия, е Захари Стоянов[581]. След Съединението терминът, макар и видоизменен, става популярен и нарицателен за всички схеми на незаконно и неправилно ощетяване на държавата и нейните поданици, които тогавашните български политици тайно или явно реализират за своя собствена изгода. Твърде разпространено през този период се оказва и „рушветчийството” – предлагането на подарък или пари за издействане на привилегии и възможности, които не могат да бъдат реализирани по т. нар. „канален ред”.

През комунистическия период стават характерни множество практики за „взаимно подпомагане”, наречени находчиво от социолога Петър-Емил Митев „втори мрежи”. Те са породени преди всичко от перманентния дефицит на всевъзможни стоки, характерен за нестабилната социалистическа икономика. В своята същност те представляват самоналожила се система от обмяна на стоки срещу услуги, при това в раз-

581 **Стоянов, З**. Зетьо-шурьо-баджанакизъм. – В: Съчинения. Публицистика. Т. 3. С.: Български писател, 1983, 281–283. В неговата статия са визирани роднинските взаимоотношения между Ив. Е. Гешев, К. Величков, С. Бобчев, М. Маджаров, Г. Хаканов и Д. Юруков.

лични комбинации[582]. А. Райчев и К. Стойчев считат, че подобни връзки водят своя произход от все още силните през този период семейно-родови и придобилите популярност професионално-приятелски взаимоотношения. Функционирането на подобна мрежова размяна успява ефикасно да заобиколи тромавата бюрокрация и помага при намирането на гъвкави решения за уреждането на нормални битови житейски условия. В своето реализиране това са корупционни практики, извършвани „по втория начин" и „за наши хора", но социалистическото общество ги приема като стратегия да се направи системата по-поносима и приспособима. Не на последно място трябва да се спомене и негативното отношението към режима и неговите институции, което допълнително улеснява заобикалянето на наложените норми и принципи.

Посткомунистическата корупция се поражда от неясните правила на нововъзникналия обществен договор. В преходния период действат нови условия, които водят до трансформация на част от „вторите мрежи". Те променят своята вертикално-хоризонтална структура, част от хората губят възможност да участват в схемите със статуси или вещи, но запазват възприетите поведенчески модели и наследените навици да разчитат на приятели и роднини, за да свършат „някаква своя си работа". Това позволява сравнително бързото разпространение на реалните корупционни практики. Процес, активиран както от нормативно неуредените принципи на раздържавяване, така и от запазената социалистическа нагласа, че няма

582 Социолозите Райчев и Стойчев определят три варианта – вещи срещу статуси, статуси срещу статуси и вещи срещу вещи. – Виж по-подробно: **Райчев, А., К. Стойчев**. Цит. съч., с. 45–48.

нищо нередно в заобикалянето на закона и участието в незаконни дейности[583].

Корупционните действия на властимащите сравнително бързо попадат в полезрението на медиите и те започват да проявяват силна чувствителност към тази тема. Тя се дължи на отчетения факт, че повечето хора не желаят и не приемат избраните от тях политици, носещи отговорност за отстояването на обществения интерес, да ощетяват държавата за лично облагодетелстване. В началото на демократичните промени им се обещава именно това – прозрачност и справедливо раздържавяване. Въпреки това, благодарение на централната преса, публично достояние стават стотици схеми за нарушаване на тези принципи. Дори в партийния всекидневник излизат статии, в които открито се говори за сращането на рекета и престъпния бизнес с държавните институции и все по-масовото корумпиране на служителите в администрацията[584]. Разрастването на корупцията, при това протектирана на държавно ниво, значително забавя нормализирането на икономическия климат в страната и понижава интереса на чуждите инвеститори. А от това, както вече се отбеляза, страдат обикновените граждани. За повечето от тях корупцията се ражда, „когато някой продава общото и чуждото, а не неговото”.

Съвременните корупционни практики, обхванали обществото, постепенно се превръщат в мощен социален и икономически регулатор както в държавата, така и във всекидневните човешки взаимоотношения като кандидатстване за държавна работа, изкарване на шофьорски курсове, приемане в учебно

583 **Карклинс, Р.** Цит. съч., с. 16–17; 89–108.

584 **Нинов Н**. Кърджалийско време. – Дума, бр. 94, 21 април 1995.

заведение, посещаване на здравни институции и снабдяване с по-евтини стоки и услуги[585]. Някои изследователи на тези процеси приемат, че в българското общество се наблюдават „голяма" и „малка" корупция[586]. Към първата се числят схемите върху разпределението на големите държавни икономически ресурси и замесените в тях висши служители, политици и бизнесмени. Към втората спадат практиките във всекидневната дейност, които се извършват от хората като средство за улесняване начина им на живот, получаване на специално отношение или помощ от вещи лица по определен въпрос. Етноложката Милена Беновска-Събкова обобщава тези взаимодействия на битово равнище с термина „клиентелистки връзки". Според нейните наблюдения те се пораждат още по времето на социализма, но претърпяват разцвет и развитие и по време на преходния период, където границата между клиентелизъм и корупция е много трудно доловима и подвижна, и двете понятия преливат едно в друго[587]. За да се осъществят и функционират, те разчитат на роднинството, познанството, приятелството и съществуващата връзка между този, който търси помощ, и този, който има възможност да я осигури. В най-общата си схема клиентелизмът представлява извършване на услуга, след което се осъществява „връщане" на услугата (т.нар. транзакция) чрез даването на предметен подарък или парична сума[588]. Тази практика спо-

585 **Христова, В**. Корупцията превзема и висшите училища. – Дума, бр. 234, 5 октомври 1995.

586 Виж: Доклад за оценка на корупцията, извършен от неправителствената организация Коалиция 2000. С., 1999.

587 **Беновска-Събкова, М**. Политически преход и всекидневна култура. С.: Проф. Марин Дринов, 2001, с. 165–233.

588 Пак там, с. 175.

ред авторката е „пренос” на традиционни модели на поведение и универсални мисловни нагласи и стереотипи. Подаръците, израз на благодарност към лекуващия лекар или акушер- гинеколога, например, може да се разглеждат като количествено уголемен аналог на традиционните дарове, предназначени за баячката или бабата-акушерка[589].

Започналите процеси на бързо социално разслоение се отчитат с поголовното и необратимо обедняване на голяма част от населението и възникването на увеличаваща се прослойка бързо забогатели хора. Начинът за първоначалното натрупване на капитал през годините на динамична промяна, както беше посочено и в предходната глава, не е особено честен. Извън вече разгледаните случаи и наравно с тях,се увеличава делът на големите печалби от данъчните вратички и неуредици в държавната икономика, митническите пробойни и фиктивния контрол върху банките и финансовите пирамиди. Всички тези практики са възможни поради липсата на недостатъчно прецизна нормативна уредба, нестабилния политически климат и честата смяна на управляващите.

Зад новите тенденции обаче продължава да се извисява сянката на бившата стопанска номенклатура, сраснала се с някогашната партийна върхушка и стоящите зад нея структури. Този модел се създава с ясната цел да отклонява и преразпределя държавния капитал за собствени облаги. За да се извърши това е необходимо политическа протекция и наличието на доверени лица, които да пазят и развиват създадените връзки и схеми. Това е една от причините бившата комунистическа партия в края на разглеждания период да се възприеме

589 Пак там, с. 182.

като „*червен субстрат, отдавна разроил се в многоетажна номенклатурно-капиталистическа олигархия и банково-пирамидални формации, погълнали ресурсите на страната*”[590]. Основания за подобно твърдение произлизат от няколкото важни събития в икономическия живот на страната при управлението на БСП. Всъщност това, което става характерно за нея и е широко коментирано, са дивергентните процеси, протичащи в редиците на нейния електорат. Както находчиво отбелязва самият Стефан Продев, той се е разделил на две – „на червените бабички и на червените мобифони”[591]. Всеки от тях е с различни разбирания и потребности. Подобно твърдение защитава и историкът Драгомир Драганов, определяйки в една своя вестникарска статия БСП като „коалиция от бабички, мобифони и комсомолци”[592]. Кой ще надделее и върху коя част от тях ще съсредоточи партията своята подкрепа е определящо за управленското й поведение. Балансиращите действия на Жан Виденов и неговия екип, разконцентрирани от всевъзможния натиск на тези големи и разнопосочни интереси, не успяват да постигнат необходимото равновесие и изиграват основна роля в неговия провал. В средата на 1996 г., когато крахът на социалистическото управление е все по-очевиден, от страниците на в. „24 часа” Д. Драганов обвинява, че вместо обещаното преструктуриране, е било извършено поредното „вкарване на „наши хора” в директорските бордове на предприятията”, а на-

590 **Гълъбова, Ж**. Стихията на Каиновия синдром. – Демокрация, бр. 269, 13 ноември 1996.

591 **Продев, Ст**. Всичко това трябваше да се каже открито. – Дума, бр. 177, 31 юли 1995.

592 **Драганов, Др**. БСП е коалиция от бабички, мобифони и комсомолци. – 24 часа, бр. 220, 14 август 1995.

лежащата реформа е забавена именно, за да не бъдат засегнати отново „нашите хора”[593].

4.2. Вестниците, управляващите и престъпният бизнес

При новия социалистически кабинет драстично нараства влиянието на скандално известната „Мултигруп”, свързвана с незаконно източване на държавни капитали. Според появилите се публикации и при червеното правителство тя се оказва защитена и протежирана, както това се е случило при предишните управляващи[594]. По данни на търговския регистър в началото на 1995 г. тя има над 120 дъщерни фирми, които развиват основно търговска и посредническа дейност, разпростирана и в различни балкански страни като Сърбия, Гърция и Македония[595]. Пред този период все по-силно се коментират и явните й връзки с партийната икономическа върхушка. Печатната преса открито я нарича „рожба и съюзник” на БСП и неин основен икономически партньор[596]. Вестник „Демокрация” дори цитира доклад с анализ върху икономическото и политическото положение в България, изготвен от експерти на Европейската банка за възстановяване и развитие[597]. Според

---

593 **Драганов, Др**. Едни надробиха попарата, искат друг да я сърба. – 24 часа, бр. 152, 6 юни 1996.

594 **Константинов, В**. Кое правителство не беше мулти? – 24 часа, бр. 36, 6 февруари 1995.

595 Виж по-подробно: **Бончева, Ю.** Скелет в гардероба на Татяна Дончева. – В електронният сайт: http://www.sedembg.com/128/page9.htm

596 **Владимиров, С**. Политици мултаци оцапаха с кал белите си костюми. – 24 часа, бр. 89, 1 април 1995.

597 **Редакционна**. „Мултигруп” е основният партньор на БСП. –

изнесените в него данни „Мултигруп" произхожда от структурите на Първо, Второ и Шесто главно управление на ДС, а в правителството на Жан Виденов има министри, защитаващи основно нейните икономически интереси. Конкретно се споменават имената на министъра на търговията Кирил Цочев и отговарящия за енергийния сектор Никита Шеварщидзе. Позоваването на подобни авторитетни източници не поставя под съмнение истинността на изказаните твърдения.

Всъщност синият всекидневник в редица публикации настоятелно лансира тезата, че нейната основна цел е да „завземе цялата страна с помощта на БСП"[598]. Апетитите на групировката растат и в икономическия живот на страната непрекъснато се появяват все повече нови дъщерни и подчинени фирми, които се стремят да си извоюват ключови позиции във важни отрасли като енергетиката, банковото дело и металургията. При управлението на Жан Виденов „Мултигруп" активно се намесва в българо-руските преговори за доставка на природен газ за страната. Създадено е смесеното дружество „Топенерджи", при което в съдружие влизат руската фирма „Газпром", държавната „Булгаргаз" и свързаната с групировката „Овергаз". Преговорите не вървят гладко и са съпроводени с поредица от скандали. Любопитно е да се отбележи, че в ръководството на

Демокрация, бр. 76, 1 април 1995.

598 **Редакционна**. Държавните чиновници послушно изпълняват програмата на „Мулти". – Демокрация, бр. 101, 3 май 1995; **Редакционна**. „Мулти" слага ръка върху ДСК и АЧП. – Демокрация, бр. 125, 1 юни 1995; **Редакционна**. Човек на „Мулти" туриха за шеф на „Полиграфия" АД. – Демокрация, бр. 128, 5 юни 1995; **Интервю с Иво Карамански**. „Мулти" е перфектно организирана престъпна групировка. – Демокрация, бр. 135, 13 юни 1995.

тази компания влиза и Андрей Луканов, който обявява своето оттегляне от политиката, за да се впусне в икономическото поприще. Освен тясното й обвързване с икономиката на страната групировката все по-често е спрягана за главно действащо лице и в различни престъпни схеми като международен бизнес с крадени коли и пране на пари от „сенчести сделки”. В този случай се цитира радио „Дойче Веле”[599]. Подобни твърдения често пъти остават без коментар от засегнатите лица, но и без конкретни доказателства, които да докажат твърденията.

Обвиненията за тесни връзки на правителството с „Мултигруп” предизвикват и няколко политически скандала, в един от които се замесва и името на Желю Желев. Според изнесените в пресата материали групировката е направила крупно дарение по време на предизборната му кампания през 1992 г. Президентът отрича, като заявява, че е върнал парите, но хора от екипа на премиера го контрират, като обявяват съществуването на документ, посочващ, че е върната само част от сумата[600]. Подобни обвинения, свързани с финансирането на различни политически формации от съмнителни бизнесмени и групировки, за в бъдеще стават честа практика в съвременния политически живот. Те почти винаги остават недоказани, но последвалите ги публични скандали се отразяват негативно не само върху жертвата на компромата, но и върху целия политически климат в страната. Както отбелязва централната преса, политиците си разменят обиди относно коя партия с коя фи-

599 **Редакционна**. Мултигруп заподозряна в бизнес с крадени коли и в пране на пари. – Труд, бр. 107, 20 април 1996.

600 **Божков, М**. Виденов разгневи Желев заради „Мултигруп”. – Дума, бр. 71, 25 март 1995.

нансова групировка се свързва и получават подигравателните прозвища „мултаци" и „шестаци"[601].

Другият случай, който нажежава политическите страсти, е наложената от социалистите за шеф на ДСК Бистра Димитрова. Според опозицията тя е бивш служител на „Мултигруп" и чрез нея групировката иска да контролира парите на обикновените хора и да ги използва в своите престъпни схеми за ограбване на държавата[602]. Въпреки тези опасения и последвалите обвинения в корупция от парламентарната трибуна кандидатурата е приета успешно с гласовете на левицата. Това още повече задълбочава подозренията на обществеността, че БСП защитава интересите на икономическите групировки за сметка на обикновените граждани.

Освен редовно изнасяните и преекспонирани скандали около вездесъщата „Мултигруп" в края на 1995 г. един друг кръг от фирми и неговите съмнителни и нерегламентирани взаимоотношения с правителството също стават публично достояние. Едно от основните действащи лица и собственик на повечето компании от този кръг, наречен от медиите „Орион", е Румен Спасов, син на печално известния генерал Мирчо Спасов, спряган за един от основните виновници за извършените стотици убийства в трудово-възпитателните лагери. Чрез различно съдружие в тази групировка участват и хора от близкото професионално обкръжение на премиера Виденов[603]. И при

601 **Редакционна**. Всички сме мултаци. – 24 часа, бр. 79, 22 март, 1995; **Редакционна**. Политиците се обиждат на финансови групировки. Виденов: „Вие сте мултаци!" – 24 часа, бр. 82, 25 март 1995.

602 **Редакционна**. „Мултигруп е другото лице на БСП. – Демокрация, бр. 137, 15 юли 1995.

603 Става въпрос за Красимир Райдовски – шеф на пресцентъра

нея, както и останалите образувания от този тип, е характерно развиването на разнообразна и разнородна търговска дейност, най-вече международен внос-износ на селскостопанска продукция, за което са необходими държавни квоти и протекции. Около „съзвездието” гравитира и банка, която обслужва орионските фирми с отпускане на необезпечени кредити. Създаването и нарастването на влиянието на групировката е отново в сферата на догадките и противоречивите информации, в които отново се забърква името на Андрей Луканов и други висши партийни функционери.

При кабинета Виденов все повече корупционни схеми на „Орион” стават достояние на публичността. Вестник „Демокрация” отправя и конкретни обвинения, че кръгът участва в далавери с общинско имущество и получава финансови инжекции от правителството[604]. Основания за подобни твърдения дава и станалата широко известна и скандална реплика на премиера, че „това не е икономическа групировка, няма такава, а приятелски кръг между определени хора”[605]. Подобно компрометиращо изказване допълнително дискредитира партийното ръководство в очите на гражданите. Тя дълго време

на Министерски съвет, Любомир Коларов – председател на Комитета по пощи и далекосъобщения и Михаил Данов – шеф на БТК.

604 **Редакционна**. Синът на Мирчо Спасов ще забогатява от парламента. – Демокрация, бр. 230, 2 октомври 1995; **Редакционна**. Четири от фирмите на Румен Спасов са пред фалит. – Демокрация, бр. 288, 8 декември 1995; **Редакционна**. Министър дал милиони на „Орион”. – Демокрация, бр. 302, 21 декември 1996; **Велева, В**. Виденов получавал пари от „Орион”. – Труд, бр. 24, 25 януари 1996.

605 **Интервю с Невена Гюрова**, поместено в електронния сайт: www.semkiibonbonki.blogspot.com /2008/10/za-orion.html

е повтаряна, често напомняна и анализирана от централните вестници. През следващите месеци, когато се появява кризата с неправомерното изнасяне на хлебното зърно и умишленото фалиране на БЗПБ (Българска земеделска и промишлена банка), отново изскача името на хора и фирми, свързани с „Орион". Това принуждава синия всекидневник да обяви получилата се „симбиоза" между партията и съзвездието от фирми като „чист политически бандитизъм"[606].

Напълно в синхрон с различните конспиративни теории, разпространявани от пресата и популярни през този начален период на прехода, се лансира и обратната теза, че приписваните близки връзки на Виденов и целия шум около „Орионгейт" е всъщност заговор да се свали от власт премиера. Според авторите на това твърдение той е станал твърде неудобен за различните партийни клики и интереси поради своята несговорчивост и неотстъпчивост[607]. Подобни интерпретации, широко коментирани и неподплатени с реални доказателства, придават на политическата действителност твърде скандален и непрофесионален уклон, който допълнително руши доверието в държавните институции. У хората остава впечатлението, че в България не могат да съществуват демократични ценности и всичко се изражда в подмолни игри за користни облаги. „През прехода ни управляваха все такива, които най-хубаво знаеха да крадат, който знае да те излъже, да те гледа в очите и да

606 **Христова, Е**. Петър Стоянов: Аферата „Орион" показва наченки на чист политически бандитизъм. – Демокрация, бр. 93, 19 април 1996.

607 **Божков, Р**. Приятелският кръг „Орион" може да свали правителството и да разцепи партията. – Труд, бр. 40, 10 февруари 1996; Подобна теза развива и Едвин Сугарев в поредица материали на страниците на в. „Демокрация".

лъже…” и „няма култура на управление” са думите, с които най-общо повечето респонденти обясняват поведението на политическа класа през разглеждания период. За тях нечестното разграждане на държавността се е превърнало в основно занимание на всички политици, които са успели да се наредят на „държавната софра”.

4.3. „Кой изнесе хляба на народа?”

Наред с непрекъснатите политически скандали, разтърсващи обществото пространство през социалистическото управление, се създават и няколко безпрецедентни кризи, пряко свързани с физическото, социално и финансово оцеляване на гражданите, независимо от техните политически пристрастия и ориентации. Един от най-важните сигнали за повсеместното корумпиране на държавните институции е създадения по вина на управляващите дефицит на хлебно зърно. Въпреки добрата реколта през 1995 г. в края на годината се оказва, че страната няма да може да задоволи потребителските нужди на населението. Първите, които обявяват, че се извършва нерегулиран износ на хлебна пшеница, са печатните медии. Те сигнализират, че търговията и износът на жито е новата лятна далавера[608]. До края на годината правителството не изнася никаква информация, че е възможно да се появи проблем със снабдяването. То отстоява позицията, че разпространявания страх от хлебна криза е поредната медийна манипулация, с която се цели да се дискредитират социалистите. През май

608 **Цветкова, М**. Зърното – лятната далавера. – 24 часа, бр. 220, 14 август 1995.

месец 1996 г. започват да се появяват и първите репортажи с „невиждани" опашки пред хлебарниците и снимки на изнервени и ядосани граждани[609]. Появяват се и сигнали, че особено тревожно е положението в малките и слабо населени села, които се снабдяват с хляб от градските хлебозаводи. Липсата на хлебно зърно и брашно води до нередовни доставки и съвсем осезаема възможност хората, живеещи там, да не могат да осигурят хляб за себе си и семейството си. Поне такива са твърденията на в. „Труд". В репортаж от с. Долен се акцентира върху гнева на хората срещу управляващите и оплакванията, че това състояние е „по-лошо от война"[610]. За да спре ескалирането на социалното напрежение, правителството предприема мерки за внос на пшеница, но въпреки това е обвинено, че „нито иска, нито може да реши проблема с хляба"[611].

След поредното си журналистическо разследване всекидневникът на опозицията публикува редица статии, от които става ясно, че неправилният регистрационен режим, създаден от правителството за износ на зърно, е развързал ръцете на определени фирми и всяка е изнасяла зърно, колкото си иска. Публикуван е и списък на фирмите, участвали в износа. В него се срещат имена, близки до управленските кръгове, като например името на Красимир Райдовски (шеф на пресцентъра на Министерски съвет) и отново се появява името на групи-

609 **Редакционна**. Градове в паника за хляб. – 24 часа, бр. 128, 12 май 1996; **Редакционна**. Хлябът стана лукс, кабинетът вини медиите. – Демокрация, бр. 114, 15 май 196.

610 **Стоянова, М**. Деца гладуват в с. Долен, бащите казват, че това е по-лошо от война. – Труд, бр. 181, 5 юли 1996.

611 **Лилов, Г**. Управляващата партия нито иска, нито може да реши проблема с хляба. – Труд, бр. 233, 26 август 1996.

ровката „Орион”[612]. Посегателствата върху „хляба на народа” се представят като поредното престъпление на бившите комунисти срещу българския народ, в което те са замесени с цел лично облагодетелстване. Вестник „Демокрация” нееднократно твърди в свои статии, че „*зърнената криза донесе огромни печалби за червените фирми и черен пазар на брашното*”[613]. Съзнателно създадените корупционни схеми и нормативен хаос, както и бездействието на регулаторните органи, съсипват родното производство и гарантират свръхпечалби най-вече на „червените мобифони”, стоящи зад измислената по този начин „гигантска измама”[614]. В спомените на повечето хора, с които бяха проведени интервюта, не стоеше никакво съмнение, че зад „зърнената далавера” са прозирали меркантилните интереси на приближени до властта хора. „*Зърното беше изнесено от същите хора, които после го върнаха, знам, че то е стояло с кораби в морето и е чакало да се вдигнат цените, за да го върнат обратно*”[615].

4.4. „Кой откраднa парите на народа?”

Голямо сътресение и негативи за управляващите предизвиква и истерията около започналите умишлени фалити на

612 **Редакционна**. Как беше изнесен хлябът на народа?” – Демокрация, бр. 135, 10 юни 1996.

613 **Редакционна**. Гласовете за Жан няма да напълнят хамбарите. – Демокрация, бр. 8, 10 януари 1996.

614 **Жейнов, И**. Червени мобифони богатеят с контрабанда. – Демокрация, бр. 54, 4 март 1996.

615 Респ. Ж. В, мъж, роден през 1947 г. в с. Подвис, средно икономическо образование, кмет на с. Подвис, избран с гласовете на БСП.

десетки финансови пирамиди, най-вече в големите градове. За тяхното съществуване и престъпна схема на функциониране, която ефикасно привлича значителни парични потоци от обикновените граждани, се обвиняват отново управляващите. Рекламите на някои от тях са били непрекъснато по страниците на централната преса през последните две-три години, а техните собственици демонстрират просперитет и самочувствие, каквито мнозина хора желаят. Това им е позволило да спечелят публичност, легитимация, обществено доверие и стотици лековерни клиенти, примамени от високите лихвени проценти. Нерешителните и ненавременни действия, предприети от страна на съответните регулаторни държавни органи, не успяват да предотвратят ограбването на стотици хиляди семейства и социалната драма, в която изпадат. Оказва се, че в пирамидите масово са вложени средства, спестявани с години и пазени за „черни дни", или заделени с много усилия за бъдещето на деца и роднини. Освен непрекъснатите протести, които започват пред затворените офиси, са регистрирани и десетки случаи на самоубийства от отчаяни жертви на измамата[616]. Бягството на част от „фараоните", изнесли милиарди чрез задгранични банкови сметки или с куфарчета зад граница, е дълго подготвян и не еднократен процес. Това засилва подозрението, че държавата е останала безучастна към реализирането на тези схеми и те са се осъществили именно под защитата на определени управленски институции[617]. „Липсата на държавност" започва да се

616 **Троянска, Н., А. Руфи**. Пътят на варненските фараони е осеян с трупове и много мъка. – Труд, бр. 199, 25 август 1995.

617 **Лилов, Г**. Пирамидалните структури у нас избуяха със защитата на държавните институции. – Труд, бр. 135, 12 юни 1995.

затвърждава все по-силно в публичното пространство. В края на годината, след направената рекапитулация, в. „24 часа” ще обяви, че от населението са „изпомпани” 12 милиарда лева, а една четвърт от свободните пари в държавата са погребани в пирамидите[618]. Като ответна реакция на държавата и прокуратурата са заведени няколко дела срещу собственици на финансови къщи, но още тогава медиите алармират и прогнозират, че няма изглед парите да бъдат възстановени[619]. През следващите години някои от най-големите и печално известни „фараони” са осъдени и излежават различни присъди в затвора, но само незначителна част от вложените спестявания на хилядите излъгани хора биват възстановени и то след скоростно развилата се хиперинфлация в края на 1996 г., предизвикала тотално обезценяване на лева.

Всъщност голямото изпомпване е започнало много порано, при това в сфера, за която самата държава трябва да бъде гарант и да следи стриктно за нейната стабилност. Само за две години от началото на прехода в страната са създадени десетки банкови инситуции с различни собственици и неустановени реални капитали. Особено благоприятно влияние за появата на множество частни банки през периода 1991–1993 г. се оказват либералният режим на лицензиране и ниският размер на необходимия начален капитал[620]. Според дългогодишен банков

618 **Велев, С**. ¼ от свободните пари у нас погребани в пирамидите. – 24 часа, бр. 235, 29 август 1995.

619 **Ковачева, Е**. 1995 г: Смъртта на фараоните. – 24 часа, бр. 352, 24 декември 1995; **Никовар, А**. Политици и държавници в основата на пирамидата. – 24 часа, бр. 145, 30 май 1996.

620 **Христова, А., Г. Ангелов**. Българският банков сектор и финансовата криза. – В: Анатомия на прехода. Стопанска политика на

директор утвърденият механизъм за създаване на една банка е бил следният: „*Нямаше контрол над банките, защото много от тях като Първа частна банка и други, които фалираха, те нямаха собствен ресурс, те бяха направени с пари от централното управление, т.е. пари, които те реално ги нямат. Регистрират се в съда като юридическо лице и вместо да съберат акционери и да внесат своя капитал и да създадат банката, те теглят кредит от централното управление на БНБ и по такъв начин започват да функционират на пазара*”[621]. В отсъствието на правилно прилаган закон за банковото дело трудно се регулира и процеса на отпускане на кредити. Част от банковите директори, при липсата на ефективен контрол върху дейността им, се корумпират и отпускат съзнателно лоши кредити на близки фирми или на лица, които се отплащат с определена комисионна в замяна на ползваните средства, които нямат намерение да върнат. Това способства за появата на множество крупни измами. Един от първите сигнали за такава практика е случаят „Акрам”, който продължава да се разплита в медийното пространство[622]. Схемите са същите и при другите регистрирани случаи на злоупотреби. Парите се раздават без реални гаранции и залагане на имущество, което е фиктив-

---

България от 1989 до 2004 г. **Съст. А. Христова и др.** С.: Сиела , 2004, с. 73.

621 Респ. Г. С., мъж, роден в с. Радецки през 1930 г., висше икономическо образование, работил като директор на банка в гр. Нова Загора.

622 **Христов, Хр**. Следите от банковата афера на БСП водят към Канарските острови. – Демокрация, бр. 35, 10 февруари 1995; **Редакционна**. Соцлидери, разпитвани по аферата „Акрам”. – 24 часа, бр. 127, 12 май 1995.

но или не е собственост на получателя на заема. Освен него публично достояние стават десетки други нарушения за тайно приватизиране и незаконно източване на средства от банковата сфера, потъващи в неизвестни сметки зад граница.

Появява се и фигурата на „кредитния милионер” – човек, разполагащ със значителни средства, изтеглени на кредит, и радващ се на висша протекция. Тя го предпазва от съдебно разследване, принуждаване да върне получените пари и го превръща в т.нар. „подставено лице”. Зад него според твърденията на разследващата журналистика се прокрадва сянката или на някой бивш влиятелен номенклатурен кадър, или дори на цяла политическа формация, които стоят зад управителния борд и „дърпат конците”. Допълнителните проблеми при държавните банкови институции произтичат и от принудата на различните правителства да кредитират губещи предприятия, за да се избегне техният фалит[623]. Единствените търговски операции, от които банките реализират приходи, е инвестирането в държавни ценни книжа и печалбите от обезценката на българския лев. Алогичното функциониране на банковата система постепенно създава дефицит, който не може да бъде спрян дори от неедноктатните опити за държавно рефинансиране на изпадналите в затруднение банки.

В началото на 1996 г. започват първите фалити на считани за напълно стабилни финансови институции. Голямата трагедия за стотици хиляди граждани се дължи на факта, че обявявайки несъстоятелност, те престават да изплащат лихви

623 **Христова, А., Г. Ангелов**. Българският банков сектор и финансовата криза. – В: Анатомия на прехода. Стопанска политика на България от 1989 до 2004 г. **Съст. А. Христова и др.** С.: Сиела, 2004, с. 81.

и блокират техните спестявания. Шокът от подобно развитие произтича и от отново показаната невъзможност на държавата да се справи със ситуацията. Това предизвиква поредните медийни анализи около причините за този „грандиозен провал" на управляващите. Основните версии се завъртат около идеята, че банките са поредните жертви на разработени корупционни схеми за тяхното източване и финансиране на „подставени лица" и „приятелски кръгове"[624]. Налага се и твърдението в медиите, че повечето от тях са били създадени за „еднократна употреба": *„... По генезис и банките, и милионерите бяха много повече политически, отколкото финансови образувания и фигури, без изключение свързани със структури на бившата ДС, комсомола, респективно и настоящата соцпартия*"[625]. Подобни разкрития затвърждават съмненията на в. „Демокрация" и синята опозиция, че се извършва преливане на милиарди от фалиралите банки в партийните каси на БСП[626]. Прякото участие на властта в тяхното „изцеждане" се дължи и на факта, че „парите на народа" са отишли за дотиране на фалирали предприятия[627].

В своите разсъждения и спомени за получения срив в банковата система хората си го обясняват преди всичко с лошото управление на банките, назначаването в тях на некомпе-

624 **Александрова, Д**. Приятелски кръгове съсипаха банките. – 24 часа, бр. 264, 26 септември 1996.

625 **Петрова, Св**. Гущерът заприпка пред опашката си. – Демокрация, бр. 236, 5 октомври 1996.

626 **Димитрова, Ю., Н. Пейчев**. Второ действие на банковите фалити – голямото измъкване. – Демокрация, бр. 238, 8 октомври 1996.

627 **Стоянова, М**. Властта изцеди банките. – 24 часа, бр. 175, 29 юни 1996.

тентни лица и съмнението, че всичко това е извършено съвсем съзнателно: „откраднаха парите на хората и те отидоха в едни определени лица”. „*Защо фалира един Валентин Моллов? Те раздаваха пари на свои хора, ония взимаха и накрая никой не им върна парите и край – банката я няма, а хорицата са си внесли паричките и чакат... Целта е била да вземат парите, останали от старото управление*”[628]. Като основна причина се посочва и отпускането на много кредити без обезпечение, т.е. няма нищо заложено от страна на фирмата или човека, които получават кредита. Не малка роля според тях са изиграли и протекциите на политици и висши банкови чиновници, които покриват злоупотребите. „*Банките тогава отпускаха гьотере пари. Искаш кредити, обещаваш голяма комисионна 15–20 % на банковия служител и заемът е отпуснат... А после банката фалира и никой не ти търси взетите пари. Познавам хора – милиони взеха така от държавата и нищо не върнаха”*[629]. Последствията от затварянето на десетки финансови институции се оказват пагубни за икономиката въпреки обещанията на правителството за „безболезнени фалити”. „*Като фалира на една държава банковото дело, всичко се обърква, цялата икономика пада и се стигна до там да бъде няколко долара пенсията – моята, например, беше колко – три долара…*”[630]. Почти няма българско семейство, което да не е засегнато от масовите фалити, губейки по този начин сериозни спестени суми.

628 Респ. Я. П., жена, родена 12 януари 1941 г., в с. Сокол, Новозагорско, полувисше образование.

629 Респ. Г. Ф., мъж, роден 1937 г. в с. Яврово, Асеновградско, висше образование.

630 Респ. Д. П., мъж, роден 1934 г., в с. Еленово, Новозагорско, полувисше образование.

Едва след няколко години някои банки стартират процедура по тяхното връщане, но те вече са „с изядени от инфлацията стойности".

4.5. Масовата приватизация като приватизация „под масата"

Всъщност през двегодишното управление опитите за „лява реформа" на правителството непрекъснато се провалят. Такава е и съдбата и на измислената от кабинета масова приватизация с приватизационни бонове. Кампанията с раздаването на боновите книжки, след няколкократно отлагане, започва през януари 1996 г., но в процеса на нейното реализиране се отчита незначителен интерес от хората за самостоятелно участие. В медиите отново се налага мнението, че този процес ще бъде поредното приватизиране „първо под масата". По-голямата част от снабдилите се с бонове предпочитат да ги предоставят на някои от създадените приватизационни фондове, които по свое усмотрение да участват в подготвяните търгове. Нулевият икономически ефект на поредното правителствено начинание е регистриран само няколко месеца след стартирането на кампанията. Отново става ясно, че това е още една крупна обществена измама, при която зад книжките с фиктивно покритие стоят нечистите намерения на по-големи „акули" за „елегантно" ограбване.

Непрекъснато нарастващата инфлация от началото на прехода е стопила до критичния минимум спестяванията и средствата на редовия гражданин, поради което стремежът на тези фондове наред с боновите книжки да „приватизират" и

свежи пари на населението до голяма степен не се реализира. Много малко са хората, които се решават да рискуват в поредното неясно начинание на управляващите. Тези, които го правят все пак, се оказват абсолютно разочаровани от това, което успяват да получат от своите вложени пари. Ето един малък пример: „*В гр. Сливен най-големият приватизационен фонд беше Мел Инвест, и ние* (цялото семейство на респондента – б.м.) *си дадохме там боновете. В първите години ни даваха по малко брашно и нещо..., такива минимални възнаграждения, докато след 3–4 години съвсем престанаха и сега и бог не знае на кого е „Мел инвест”. Сигурно е на група хора, а какво остава за някоя голяма компания и холдингите в София*…”[631]. Почти във всички разговори с информатори се споделяше, че и това начинание е извършено „типично – по български”. Този израз, заедно с производния му „българска работа”, се употребява предимно, когато човек се опитва да изрази разочарованието си от даден резултат. Той характеризира сбито всичко отрицателно, с което се среща българинът при взаимоотношенията си другите индивиди и респективно институции, но също така демонстрира и склонност към самоиронизиране. За по-малко от година от старта на масовата приватизация в. „Труд” алармира, че държавата трудно изплаща боновете, защото хазната е поела път към хиперинфлация[632].

Поредицата от неуспешни управленски решения на социалистите провокират и започват да пораждат едно съвсем

631 Респ. В. В., мъж, роден през 1935 г., в с. Еленово, полувисше образование.

632 **Тодоров, Г**. Държавата трудно изплаща боновете, хазната пое път към хиперинфлация. – Труд, бр. 317, 18 ноември 1996.

друго отношение към държавността. Тя започва да се разглежда по различен начин от този, по който се е възприемала по времето на социализма. Държавните институции вече не играят онази функция на висш разпределител на блага и протектор на населението от сложните икономически катаклизми на свободния пазар. В новите реалности на пазарната икономика държавата започва да се възприема като „мащеха" и субект, който застава против обикновения човек. Тя абдикира от основните си задължения да регулира законово взаимодействията между граждани и институции. Липсата на ефективни органи се отчита преди всичко чрез абсолютната безпомощност пред нарастващата криминална и икономическа престъпност и повишените нива на корупция, което прави невъзможно нормалното и честно участие в икономиката на страната.

„Изчезването на държавата" е най-честото определение за развитието на настъпилите от началото на прехода нови взаимоотношения. В печатните медии тази тенденция е показана чрез появата на поредица от материали, в които тя е обвинявана във „всевъзможни грехове" – „Държавата ни краде колите", „Държавата храни контрабандата", „Държавата рекетира чрез данъците" са само част от заглавията, появили се на страниците на в. „24 часа"[633]. Щрихи към изграждането на образа на държавата прибавя и в. „Труд" с обвинението, че „хазната стана най-едрият джебчия – рекетьор в съвременна България"[634].

633 **Редакционна**. Държавата ни краде колите. – 24 часа, бр. 76, 12 март 1995; **Бакалов, И**. Държавата храни контрабандата. – 24 часа, бр. 176, 1 юли 1996; **Димитрова, Й**. Държавата ни рекетира чрез данъците. – 24 часа, бр. 90, 1 април 1996.

634 **Лилов, Г**. Хазната стана най-едрият джебчия рекетьор в съвременна България. – Труд, бр. 19, 20 януари 1996.

Основната идея в тези публикации е враждебното ѝ отношение към „средностатистическия данъкоплатец”. Липсата на държавност се свързва преди всичко с некомпетентните или умишлени действия на политиците, които „вече 5 години блокират реформата и цяла една държава живее в неустановени отношения на собственост […], не се знае кое на кого е и всеки граби” [635].

В обобщение на всички икономически катаклизми, които връхлитат държавата за краткия период от две години, журналистът Григор Лилов налага заключението, че тайният съюз между политическите игри и парите е отгледал мафии, които „консумират България”[636]. Лилов е един от най-добрите криминални журналисти на в. „Труд”. Неговите интереси са насочени към разследването на нечистите капитали в държавата и обвързването им с политическия елит. Под това понятие се има предвид огромното количество пари, което циркулира в държавата от продажбата на стоки с неплатени данъци, мита, акцизи, ембаргови сделки, търговия с петрол и пране на пари от незаконни дейности. Кой да контролира този паричен поток е основният политически и икономически проблем на прехода. Това е и причината висшите политически и държавни мъже да се обвързват с банкови афери, протекции на съмнителни лица и групировки, притежаващи скрити държавни пари в задгранични дружества и афери, които рефлектират върху живота и

635 **Редакционна**. Борците на са виновни, да му мислят политиците. – 24 часа, бр. 316, 18 ноември 1995.

636 **Лилов, Г**. Тайният съюз между политиката и парите, отгледа мафии, които консумират България. – Труд, бр. 319, 20 ноември 1996.

благосъстоянието на гражданите[637].

Краят на управлението на младия премиер Жан Виденов е равнозначен на национална катастрофа. Предизвиканият икономически хаос в страната помита доверието и надеждите на избирателите за ляв и социално ориентиран преход към пазарна икономика. Хиперинфлацията стопява за месец-два останалите спестявания на населението и приравнява месечните им доходи до няколко долара, но в същото време се стопяват и големите дългове на кредитните милионери. За медийните анализатори остава впечатлението, че в борбата между отделните крила и приоритети на социалистическата партия, „червените бабички" са загубили за сметка на стабилните икономически позиции на „червените мобифони". Шокът от хвърчащата безконтролно нагоре американска валута и недоволството от безпомощността на правителството предизвикват поредната за страната политическа криза. Започналото обезценяване на лева и ежечасно нарастване на долара предизвиква само за няколко месеца хиперинфлация и драстично спадане на доходите. За да стабилизират непрекъснато променящите се цени, много магазини и търговски борси обявяват пазарната стойност на своите артикули във валута. Резкият скок на стоки и услуги нагоре не може да бъде достигнат от предприетите от правителството компенсации върху заплати и пенсии, които се изплащат веднъж месечно. „*Беше кошмар, взимаш заплата и знаеш, че за нищо няма да ти стигнат. Цените растяха всекидневно. Отидох в магазина и дадох една трета от заплатата*

637 **Лилов, Г**. $ 9.5 млрд. са мръсните пари у нас, всеки властник козирува пред тях. – Труд, бр. 106, 8 май 1995; **Лилов, Г**. Нечисти капитали отгледат новото българско общество. – Труд, бр. 107, 9 май 1995 и продължение в бр. 108, 10 май 1995.

си за една паста за зъби. Направо бях изпаднала в шок”[638].

Интересно е да се отбележи, че въпреки това образът на младия премиер Жан Виденов успява да събере сравнително малко негативи на фона на сериозните икономически катаклизми, които тресат държавата. За повечето хора той става жертва на вътрешните партийни противоречия и „крила”, които не му позволяват да проведе желаната от него политика. „*Жан неговите го изпортиха, той искаше да направи нещо, но не му помогнаха и той се превърна в „жертвена овца”*[639]. Доброна-мерена оценка за Виденов дава дори и неговият политически и идеен противник Филип Димитров. В своята книга той го опис-ва като: „*сериозен, с вечно стиснати устни младеж, изстрад-ващ убеждението, че е призван да спаси отечеството си. [...] Недоразумението, че този неосъществен рицар беше станал комунист, се оказа трагично и за него, и за България”*[640]. По-добни оценки се дължат на факта, че Виденов се оттегля от активната политика непосредствено след своите оставки като премиер и като лидер на социалистите. Това, което се харесва на повечето хора, е, че след падането му от власт той поддържа един „обикновен и смирен” начин на живот, без да афишира богатство и просперитет, придобити от властта, която е прите-жавал. Този факт го издига в очите на неговите симпатизанти и го превръща в „един честен, но неразбран човек”. Независи-мо от това времето на неговото управление получава еднакви

638 Респ. В. П., жена, родена през 1950 г., с. Любенова махала, полувисше образование.

639 Респ. Е. Р., жена, родена 1955 г. в гр. Ямбол, полувисше образование.

640 **Димитров, Ф**. Цит. съч., с. 60–61.

оценки, в които доминира твърдението, че България е превърната в „разграден двор", че „всичко е изнесено и ограбено", а основен принцип на пазарната икономика става идеята „всеки да краде, кой колкото може и каквото свари".

5. Медийните герои на прехода

Изминалите пет години от началото на промените са достатъчни, за да се оформят лицата на новите знакови фигури и субекти на прехода. Тяхната поява се свързва преди всичко с напълно различните взаимоотношения, ценности и нагласи, които се налагат в динамично развиващото се българско общество след 1989 г. Те са част от политическата култура на съвременността, именно защото се раждат и моделират от политическата действителност. Въпреки че в специализираната литература и разговорния език се налага понятието „герои", то се използва в ролята на антипод на официално героизираните исторически личности с неоспорими и признати заслуги към България[641]. Една от причината за тяхната поява и прекомерно медийно експлоатиране се дължи на съвсем немаловажната причина, че в началото на българския преход се чувства съвсем осезателен дефицит на ярки, значими и харизматични личности. Липсата на признати авторитети в политиката, изкуството и обществения живот съвсем закономерно води до тяхното заместване с друг тип герои.

Всеки един от тези персонажи е събирателен и мно-

641 **Васева, В**. Погребенията на „борци" – едно несъстояло се хероизиране. – Във: Всекидневната култура на българите и сърбите в постсоциалистическия период. Трета българо-сръбска научна конференция. С.: БАН-ЕИМ, 2005, с. 31–44 .

гопластов образ, зад който прозират явления, породили се от смяната на системата, последвалите икономически трансформации и отношението към комунистическото миналото. В средата на 90-те години постсоциалистическото общество няма все още изградена ясна структура и всички статуси в него са в процес на преструктуриране. Докато той окончателно завърши, според етнолога Валентина Васева, сред обществеността се изгражда една „виртуална” или „магична власт”, като нейното създаване се базира на определени образи, разпространявани от масмедиите[642]. Така възможността за „улавянето” и характеризирането на изследваните субекти се извършва благодарение отново на средствата за масова информация. Следователно приносът им към създаването на „героите на новото време” е безспорен. Централните всекидневници са тези, на които най-вече се преписва заслугата за силното им публично присъствие. Стремежът им да покрият целия обществен информационен спектър ги заставя непрекъснато да развиват теми, които са актуални и интересни за аудиторията. Те притежават способност и понякога неограничено пространство да превръщат и мултиплицират една обикновена новина в събитие от национално значение. Така печатните медии предоставят трибуна, от която се анализират, преекспонират и осветляват процеси, в която се отразяват обществени нагласи. Определено теми с такъв заряд са новопоявилият се образ на „момчетата с бухалките”, преоткриването на Тодор Живков в нова светлина, енигматичната и лелеяна фигура на българския цар в странство Симеон Саксгобургготски или характеризираният като „архитект на прехода” и брутално разстрелян политик Андрей Луканов.

642 Пак там.

5.1. „Бяхме борци, сега вече сме бизнесмени”

Борците или т.нар. „борчета”, „мутри”, „вратове”, „баровци”, „охранители”, „бодигардове” и други производни на тях термини, използвани в централните всекидневници и обикновените разговори, се превръщат в широко социално явление, което веднага след своята поява придобива изненадващ разцвет и нездрав интерес. Това са познатите от социализма „олимпийски надежди”, млади хора, занимавали се в стотиците школи и професионални училища със силови спортове. В началото на прехода, както беше отразено, те вече са в авангарда на организираната престъпност и са се наложили в публичното пространство със смущаващия образ на „брутални”, „безскрупулни” и „опасни типове”. Само за две-три години обаче те извървяват пътя от обикновени улични биячи и криминално проявени лица до сериозни предприемачи с апетити към търговията, туризма и увеселителните заведения, където лесно могат да легализират незаконните си печалби. Към средата на 90-те години техните структури вече са заели трайни позиции в икономическия живот на страната, превръщайки сенчестия бизнес в най-лесния, а може би и най-удачен вариант за просперитет в институционалния хаос на новото време.

В началото на 1995 г. десетките рекетьорски групи, сформирани в началото на промените, са се преориентирали към широкото и гъвкаво поле на застрахователния бизнес, който им предоставя неограничени възможности и полулегални форми на съществуване и изнудване. Огромните средства, с които разполагат от своите незаконни, но доходоносни биз-

нес начинания и „лъскавият” им начин на живот все по-силно ги поставят във фокуса на общественото полезрение. Чрез безпардонното си афиширане на материални възможности и недосегаемост от закона те се превръщат в своеобразен социален „дразнител”. Появата им от вестникарските криминални хроники във всекидневието на останалите хора предизвиква първоначалната реакция на страх, неодобрение, любопитство, преминава в митологизиране на някои техни способности и завършва посредством тяхното осмиване чрез наложения им стереотип и измислените и посветени на тях стотици вицове[643].

Най-разпространената визуална представа за борека винаги е една и съща: завидна физика, ниско чело, сплеснати уши, дебели вратове, с къса подстрижка или с гола глава. Облеклото им най-често се състои от анцуг, а със себе си носят неизменните аксесоари като мобифони, скъпи коли, златни ланци и бухалки. Друг своеобразен „атрибут” на борците са хубавите жени – стройни, млади момичета, скъпо облечени, със своеобразен начин на поведение и маниери, които ги раздалечават и отделят от техните връстнички, но ги превръщат в желан модел на подражание. Тези придружителки също се сдобиват с част от ореола на борческите персонажи и започват да се назовават с термина „мутреси”. Взаимоотношенията между борека и неговата мутреса получават голяма гласност и разпространение благодарение на едно ново течение в популярната музика, а именно българския поп-фолк.

Всъщност борческият персонаж е един от най-възпява-

643 Виж по-подробно: **Иванова, Р**. Юнаци, борци, бодигардове, мутри… или героят от вестниците. – В : Култура на кризата – криза в културата. С.: Проф. Марин Дринов, 2002, с. 47–63.

ните герои в началото на този тип музика. В нея той винаги е представен в изключително привлекателен ореол – като един от силните на деня, недосегаем от закона, душата на компанията, владетел на женските сърца и притежател на неограничени финансови възможности (песента „Тигре, тигре" и днес е една от знаковите хитове на попфолка). Интересно е да се отбележи, че занятието на борeца в тези песни не се опитва да се прикрие или избегне. Той е представен като закононарушител, рекетьор, занимаващ се с тъмни дела човек, далавераджия и побойник, но въпреки това възпяването на неговия образ е обагрено с романтични окраски, които показват нескритото възхищение на текстописеца и изпълнителя към своя лирически герой. Така широко представена чрез масовата популярна музика, в каквато се превръща поп-фолкът, фигурата и маниерите на борeца се превръщат в особено привлекателни за подражание сред подрастващото поколение. Това води до появата на т.нар. „борческа мода" и себеотъждествяване сред младите хора, най-вече ученици, което се изразява във външния вид (много къси коси и голи вратове), носенето на колкото се може по-големи и повече златни предмети по себе си, демонстрирането на финансов просперитет, афиширане на познанство и покровителство с истински борчески групировки. Както всяка младежка мода и това явление бързо изживя своя апогей и за по-малко от две години (периода 1994–1996 г.) изчезва напълно.

Правейки опит да се обясни откъде произлиза интересът и пиетета към семантичната фигура на борeца и неговата груба сила, в. „24 часа" задава риторичния въпрос: „*Чий образ е безсмъртен в нашия фолклор – в зависимост от епохата това е образът на юнака, на хайдутина, комитата, партизанина,*

на дисидента и накрая на президента”[644]. Характерното за всички тези исторически персонажи е, че тяхната дейност е винаги на ръба на закона и в зависимост от гледната точка и перспектива се сдобиват с положителни или отрицателни оценки на хората и институциите около тях. Всъщност това, което ги обединява, е действията им против официалната власт, срещу наложените институционални правила и закони. Образът на бунтуващия се, независимо от историческия контекст, винаги е предизвиквал симпатии в българската традиционна култура и манталитет. Съвременните борци и тяхното противопоставяне срещу „враждебната” държава е логично продължение на този вековен културен стереотип. Дори и в техните прякори, с които стават известни в общественото пространство, се открива препратка към страховитата романтика на хайдушките прозвища и „носталгия по фолклорната слава на големите български разбойници”[645].

Освен в модните тенденции и поп-фолк музиката, образът на „момчето с бухалката” се появи и получи бързо разпространение в т.нар. „борчески” вицове. Според някои днешни изследователи вицът представлява мощна комуникативна форма и идентификационна стратегия, стремяща се да визира определено отношение към явлението, което е негов предмет. Следователно целта им е да осмеят борческия персонаж и по този начин да го разграничат и раздалечат от идентичността на разказвача, но също така те са и възможност да се усвои и

644 **Янков, Р**. Борецът дреме у всички нас. – 24 часа, бр. 79, 21 март 1996.

645 **Тахов, Р**. Бандюги се разписват като Крокодил, Мечка, Бобар. – 24 часа, бр. 245, 24 септември 1995.

персонализира откритото присъствие на организираната престъпност в съвременното общество и случващите се събития в държавата[646]. В едно своя статия журналистът Матей Стоянов твърди, че чрез вицовете, които създава едно общество, то изразява своите страхове. Осмиването на това, което плаши, е „вероятно неосъзнат стремеж към освобождаване от тези страхове или поне ограничаването им в името на всеобщото душевно здраве"[647]. Както заключва и в. „24 часа" – „като не може да се справи с мускулестите борци, народът се смее над тях"[648]. Вицеборческият епос преживява истински апогей след 1993 г., изместващи по популярност дори винаги актуалните политически анекдоти. Вицове се разказват не само между приятели, колеги или в тесен семеен кръг, но могат да бъдат чути от радио и телевизионния ефир, при това не само в културно-развлекателните предавания. Характерното тук е, че образът на борeца получава ново развитие, което добавя допълнителни щрихи към вече изградения за него стереотип. В тях той присъства отново с основните си атрибути – бухалката, мобифона, скъпата кола, но първо място се наблюдава стремеж да се изтъкне неговата глупост, невероятна тъпота, граничеща с олигофрения, ниска култура и просташки маниери. Така акцентът е поставен върху тяхната изключителна неинтелигентност, чи-

646 **Станоев. Ст**. „Как се чувства мозъчната клетка на борeца? "(За един нов вицов персонаж). – В: Българска етнология, 2000, №3, с. 59–74.

647 **Стоянов, М**. Борбата – база, борците – надстройка. – В: Златната Решетка. Вицове от тоталитарното и посттоталитарното време. **Съст. И. Славов**. С.: Ателие „Аб", 2009, с. 327–329.

648 **Нешкова, М., К. Георгиева**. Вицовете се завръщат. – 24 часа, бр. 212, 6 август 1995.

ято реална основа се дължи на всеобщо наложеното мнение, още от времето на социализма, че борците са млади хора със спортно образование, наблегнали повече на физическото, отколкото на умственото си развитие. Въпреки това находчивото окарикатуряване и изразено презрение само частично успяват да неутрализират обаятелния им образ и подчертан обществен интерес към тях.

Всъщност медийната информационна среда и в частност централната преса предоставят най-голямо поле за разпространение и трайно „битуване” на борческия персонаж в годините на прехода. Благодарение на тях образът на „мутрата” (този термин доста успешно и находчиво измества и надгражда понятието борец) придобива много повече пълнота и развитие, превръщайки се в мощен социален и обществен фактор с дейно присъствие в съвременните процеси, протичащи в страната. Въпросът, който се поставя обаче, е какво отношение създават медиите към него. Търсенето на отговора може да помогне и при другия важен въпрос, а именно защо борците и произлезлите от техните среди мастити бизнесмени и „бели якички”, превърнали се в носители на повечето отрицателни тенденции в обществото, не получиха публично порицание и заклеймяване, а продължават и днес своето съществуване като социално явление.

През периода 1995–1997 г. се наблюдават и няколко особености при разгръщането на „борческата тематика”. Част от нейните представители излизат от анонимността и колективния образ, превръщат се в сериозни бизнесмени, които имат зад гърба си трибуквени застрахователни компании и се опитват да легализират чрез „честен труд” съмнителните си авоари.

Този стремеж може да бъде уловен най-добре в една статия във в. „Дума", подписана от Илия Павлов (шеф на „Мултигруп", също бивш борец) и която, благодарение на своето послание, се е превърнала в емблематична за българския преход. В нея борците се представят като „изключително почтени мъже, изоставени от държавата на улицата, след като години наред разнасяха славата на родината по целия свят"[649]. Главната причина за написването на тази статия се оказва най-вече призива, който маститият бизнесмен отправя към „онеправданите" момчета, а именно – те сами да се откажат от незаконната част от своите деяния и да „отрежат от себе си тази ненужна част от бизнеса си, както гущерът реже опашката си". Този апел е преди всичко и препоръка поради зачестилите показни разстрели на видни борчески представители.

Убийството на Васил Илиев, шеф на най-популярната и набираща сили борческа застрахователна компания „ВИС-2", в началото на 1995 г. има широк политически и обществен отзвук. Смъртта на видния борец, бивш републикански шампион, предизвиква редица полемики и най-разнообразни хипотези, заливащи публичното пространство от страниците на всекидневната преса. Все по-силно се налага тезата, че борческите групировки са част от политическите схеми на управляващите, а „определени кръгове на властта ги използват като момчета за поръчки в сенчестата страна на икономиката"[650]. Теза, която поддържат и повечето информатори с убеждението

649 **Павлов, И**. Време е да обуздаем организираната престъпност. – Дума, бр. 60, 13 март 1995.

650 **Заркова, А**. „Борците" разнищили убийството на В. Илиев, ФБР щяло да го разследва 3–4 години. – Труд, бр. 108, 10 май 1995.

си, че „комунистите създадоха мутрите, за да плашат народа”. Според тях „началният тласък” на борческите бизнес империи идва от „червените” куфарчета и пари, раздавани персонално от Андрей Луканов. Изборът им произтича от техните способности. „*Аз за себе си се питам, как така всичките, дето се пръкнаха като бизнесмени, все бяха пехливанчета. Мултигруп – пехливанин. Гриша Ганчев – пехливанин. Такива ги избираха, щото първо – имат малко в главата, второ – те са безкомпромисни, може да те смачка, може да те убие…*”[651]. Идеята, че те са били избрани от някой друг и са се превърнали в „маша в определени игри на висшестоящи политици” е най-устойчива представа на повечето хора. Централните медии също разпространяват подобни тези и хипотези. Според тях политическото покровителството се изразява чрез лобиране, ходатайстване и прикриване, но когато възникне напрежение между двете страни, убитите босове играят ролята на бушон – изгарят, за да запазят инсталацията[652]. Според в. „Труд” това е и причината събраните факти да подкрепят единствено вярна версията за политическо убийство, а зад разстрела на Васил Илиев „прозирали личностите на двама действащи партийни функционери”[653]. Имената на тези личности обаче остават неназовани.

В същата статия се прокрадва и идеята, че борците имат намерения да легализират бизнеса си и да живеят честно,

---

651 Респ. Т. Т., мъж, роден 1945 г. в гр. Нова Загора, средно специално образование.

652 **Лилов, Г**. Нечисти капитали отгледат новото българско общество. – Труд, бр. 108, 10 май 1995.

653 **Заркова, А**. „Борците” разнищили убийството на В. Илиев, ФБР щяло да го разследва 3–4 години. – Труд, бр. 108, 10 май 1995.

но други, стоящи над тях сили, им пречат. Тяхното наказание идва в момента, в който са решили да създадат самостоятелен легален бизнес. По този начин умишлено се пречи от заинтересувани среди нелегалните милиони да се влеят в легалната икономика. Заключението на авторката, известната журналистка Анна Заркова, е изненадващо сантиментално и тенденциозно: „Смъртта попречи на талантливия бивш спортист да стане почтен бизнесмен". Борците, жертва на политиците и техните „мръсни игри", е сюжет, който ги издига над статута на обикновените престъпници, а когато това е свързано и с началото на тяхната метаморфоза от хора извън закона към почтени бизнесмени, се получава ефект на известна хероизация на този тип персонажи[654].

Убийството на Илиев е последвано от още няколко атентата срещу знакови фигури на подземния свят. Идентичното при тях е показният разстрел, многото версии за причината на насилствената им смърт и неразкриваемост на извършителите и поръчителите. Това, което прави впечатление и ги отличава от обикновените престъпници, е начинът на тяхното погребение и поклонение след смъртта. Характерното тук е, че те излизат от тесните рамки на семейството и се превръщат в широко коментирани публични събития. Общественият интерес към тях провокира надлежното им отразяване от централната преса с големи репортажи и обилен снимков материал. Погребенията на тези мъже бележат по свой специфичен начин погребалната символика на преходния период, като я обогатяват с нови,

654 **Соколов, Й**. Гангстерската война е свързана с вътрешните борби на БСП. – Труд, бр. 99, 28 април 1995.

непознати до този момент елементи и чужди традиции[655]. Най-общо те се характеризират с масова посещаемост и показност, стигаща до абсурден разкош и разточителство. На траурната церемония при първото такова знаково убийство на ловешкия борец Стефан Мирославов-Крушата през септември 1993 г. в родното му село Кирчево според в. „24 часа” се събират около 10 000 души. Такава спонтанна масовост и стълпотворение на хора през годините на социализма се случва единствено при погребението на известните футболисти и всенародни любимци Георги Аспарухов и Никола Котков. Тази проява на народна любов и почит е свързана преди всичко със заслугите към родния футбол на спортистите и мъката от тяхната нелепа и внезапна смърт, която прекъсва възходящата им кариера. Въпреки че кончината на висши партийни величия, които се приемат за елита на социалистическото общество, също се отразява надлежно от тогавашните медии, никъде не се наблюдава такъв спонтанен всенароден траур.

През преходния период „силните на деня” са вече други. При убитите и нарочени за подземни босове мъже причината е в интереса към тяхната незаконна дейност и насилствена кончина. Това обяснява стълпотворенията не само на близки и приятели на починалия, на негови бизнес-партньори и хора, с които е изграждал и обслужвал престъпни схеми, но и присъствието на обикновени зяпачи и най-вече на десетки медии. Те са тези, които чрез своите репортажи и подчертано внимание правят българската общественост съпричастна към този

655 **Васева, В**. Млади мъртви мъже (погребения на убити през последните 10 години). – В: Рискът от смъртта на Балканите и Европа. Сб. В. Търново: БДИ, с. 123–136.

ритуал и внасят допълнителни щрихи към съвременното „героизиране" на т.нар. борчески елит.

Постепенно при зачестилите „погребални спектакли" се налага и изработва специфичен сценарий на действие. Той включва стотици млади, ридаещи и опечалени мъже и жени с лъскави дрехи и тъмни очила, които идват да засвидетелстват своята почит към починалия, протяжна процесия и струващи цяло състояние луксозен ковчег и катафалка. Присъствието на останалите, спрягани за подземни босове, е задължително, дори и когато са считани за ръководители на конкурентни групировки. Те пристигат със собствени охранители и кавалкада от десетки луксозни автомобили. Колкото по-високо в йерархията е застреляният мъж, толкова по-разточителна и голяма е церемонията. Опелото се извършва от висши църковни сановници, а сред опечалените се наблюдават и много известни български спортисти, изпълнители, артисти и прочие културен елит. Така например на погребението на Васил Илиев, което се превръща в „шествие от злато, лимузини и коприна", се събира почти целия футболен национален отбор, а снимки на ридаещите Христо Стоичков, Любослав Пенев и Наско Сираков се публикуват във всички централни медии[656]. За в бъдеще и най-вече на подобни събития българският спортен и културен елит без притеснение ще демонстрира близки връзки с „борческия и подземен елит".

Останалият снимков материал е фокусиран върху скръбта на най-близките. При почти всички медийно отразени погребения фотографиите се стремят да уловят и покажат

656 **Редакционна**. Мъже в черно погребаха Илиев. – Демокрация, бр. 98, 28 април 1995.

обезумялото от мъка лице на майката, разплакани деца и най-близките роднини, скупчени край ковчега. Представянето пред широка публика на този интимен и покъртителен момент е съзнателно търсено емоционално въздействие върху четящата аудитория. Тук освен преднамерената сензационност акцент се поставя и върху чисто човешката съпричастност в такъв момент и съжаление за загубата на млад човек в разцвета на силите си, а това отново води до превръщането на мъртвия в жертва – на времето, на нравите, на конюнктурата, в която е трябвало да се реализира.

Подчертаният интерес на медиите към загиналите бивши спортисти продължава и след тяхното погребение. Така обществеността научава „важните факти”, при това в различни статии, че денонощен караул от две яки момчета пази гроба на Васил Илиев, а поменът, отбелязващ половин година от неговата кончина, е бил извършен с хор и поставянето на скъпо струващ паметник от известен скулптор, представляващ барелеф на починалия[657]. Интересът към „богатите мъртъвци” не спира дотук. Посмъртното величаене на криминалните босове преминава през създаването на ежегодни борчески турнири в тяхна чест (Стефан Мирославов, Васил Илиев) и дори на организирането на разточителен поменален събор (Иван Кудев)[658]. Той се извършва на стадиона в квартал Казичене, а участие в

657 **Стоянова, А**. Денонощен караул варди гроба на Васил Илиев. – 24 часа, бр. 234, 28 август 1995; **Баталова, С**. Поменът на Васил Илиев – с хор и паметник. – 24 часа, бр. 289, 22 октомври 1995.

658 **Васева, В.** Погребенията на борци…; **Редакционна**. Лили Иванова пя срещу 1000 долара за убития Иван Кудев. – 24 часа, бр. 262, 25 септември 1995; **Редакционна**. Годината на богатите мъртъвци. – 24 часа, бр. 353, 27 декември 1995.

него взимат любимите на цял народ Лили Иванова, Стоянка Мутафова, Кристина Димитрова и др. На изградената сцена се устройват шоу програми с изпълнения на стриптийзьорки и манекенки и още много зрелищни изненади на събралото се множество[659]. За подобни мероприятия са необходими значителни средства, с които явно разполагат близките на загиналите.

Материалните възможности на този новооформящ се елит предизвиква допълнителен интерес и коментари. Това, че е успял да развие „бизнесменски нюх" в тези смутни времена и е обезпечил семейството си, се представя много повече като добродетел и предприемчивост, вместо да се предложи на обществено порицание начина на неговото забогатяване. Пример за това твърдение е едно интервю с брата на Васил Илиев (поел бизнесимперията ВИС-2 и също простил се преждевременно с живота си десет години по-късно), където застреляният борчески бос е представен като „работохолик", човек с желязна воля и твърд характер. „Бяхме борци, сега вече сме бизнесмени" е мотото на неговия наследник. В интервюто се представят подробно новите бизнесначинания на разрасналия се холдинг, които ще открият десетки работни места и не на последно място се акцентира върху факта, че ръководителите на застрахователната компания са кръстили и дарили със средства 10 сиракчета от дом за изоставени деца[660]. Акт, който определено цели да предизвика положителни обществени реакции.

---

659 **Редакционна**. Лили Иванова пя срещу 1000 долара за убития Иван Кудев. – 24 часа, бр. 262, 25 септември 1995.

660 **Интервю с Георги Илиев**. Брат ми беше работохолик. – Труд, бр. 289, 8 декември 1995.

5.2. Медиите и „симпатичният образ” на българската мафия

Всъщност централната преса вече е успяла да създаде „симпатичния образ на българската мафия” в лицето на небезизвестния Иво Карамански[661]. Бившият републикански шампион по кану-каяк има завидно полицейско досие още преди 1989 г. Неговата биография и публично присъствие е смесица от „митове и митарства” и потвърждава анализа на в. „24 часа”, че „герои на съвременна България са само бандитите”[662]. Той е неизменно в светлината на медийните прожектори от зачестилите си прояви в криминалните хроники в края на 1993 г. до закономерната му, но не по-малко трагична насилствена смърт през 1998 г. Опитвайки се да разгадае неговия сложен „постсоциалистически персонаж”, журналистката Мая Стоянова от в. „Дума” прави следното описание: „*Нов български гений, дребен мошеник, доносник, висше ченге, бос на мафията, бизнесмен, застраховател, приятел или враг на полицията, бивш спортист, бъдеща звезда на политическия небосклон, гангстер, сътрудник на тайните служби, момче за показ или по малко от всичко...*”[663].

---

661 Истинските думи на Караманski в едно интервю са :„Ако ме убият, ще лишат народа от един измислен, но симпатичен образ на мафията”. Този израз ще стане доста често експлоатиран и използван дори и след смъртта на бившия спортист в края на 1998 г.

662 **Редакционна**. Кръстникът – митове и митарства. – 24 часа, бр. 133, 18 май 1995; **Иванов, А**. Караманski с холивудски ореол. – 24 часа, бр. 135, 20 май 1995.

663 **Стоянова, М**. Иво Караманski – кръстник на мафията или разработка на спецслужбите. – Дума, бр. 225, 25 септември 1995.

Поради своята подчертана словоохотливост и дружелюбност към журналистите той получава ласкавото и благосклонно прозвище „Кръстник № 1" на подземния свят у нас. От стрелби посред бял ден до трагичните случаи в кв. „Белите брези" и чудовищния инцидент с 14-те изгорели войници на околовръстното шосе край София, името му непрекъснато е забъркано в криминални инциденти, а това гарантира честа поява по вестникарските страници. Достояние на читателската аудитория стават както неговите арести и последвалите освобождения без възбуждането на съдебно производство, така и широко коментираното негово решение да се кандидатира за независим депутат на парламентарните избори от 1994 г. В репортаж от килията му в затвора, направен от в. „24 часа", прозвучават и умилителните думи на зачисления там свещеник отец Николай – „умен и добър човек е Иво и въпреки всичко няма злоба у него"[664]. Невъзможността на правоохранителните органи да предявят смислени обвинения за реално извършени престъпления превръща Иво Караманski, според различни публикации, в „изкупителна жертва на престъпността" и „необходим грешник, край когото дуе бицепси хилавото правосъдие"[665].

Следвайки примера за гущера и неговата опашка, и „Кръстникът" загърбва тъмното си минало, като създава застрахователна компания и навлиза в сферата на легалния

664 **Янкова, М**. Караманski изчел Фройд в затвора. – 24 часа, бр. 134, 19 май 1995.

665 **Интервю с Галя Лукановска, съпруга на Караманski**. Иво Караманski е изкупителна жертва на престъпността. – Дума, бр. 53, 4 март 1995; **Заркова, А**. Кръстникът – необходимия грешник, край когото дуе бицепси хилавото правосъдие. – Труд, бр. 136, 20 май 1996.

бизнес и социалните дейности. Според журналистката Анна Заркова „препателият 488 дни в килия без присъда е вече застраховател, прави салами и строи апартаменти”[666]. Медиите го афишират и като основател на първия профсъюз на безработните, тютюнопроизводителите, рибовъдите и частните превозвачи[667]. Не по-малко коментирани са и неговите певчески заложби. В пресата често излизат снимки на Караманski, припяващ на известната певица Грета Ганчева. На пазара дори се появява и техен албум, който се радва на завиден успех. Всъщност най-известният дует на „Кръстник № 1” е с „Прокурор № 1” на България Иван Татарчев. На 7 януари 1996 г. те празнуват именния си ден „маса до маса” в столично заведение. В разгара на празненството двамата изпълняват заедно няколко стари градски песни. Пред журналистката на в. „24 часа” Татарчев обявява, че са приятели и единственото, за което спорят, са жените – не можели да ги разделят[668]. Подобна сензационна новина не предизвиква ответен осъдителен коментар, тя по-скоро се възприема като поредното доказателство и от медии, и от обществото за тесните връзки, в които са се оплели правоохранителите и правонарушителите в България.

Съдбата на Иво Караманski е идентична с тази на Илия Павлов, Васил Илиев, брат му Георги и още десетки мъже в

666 **Заркова, А**. Караманski вече е застраховател, прави салами и строи апартаменти. – Труд, бр. 136, 13 юни 1995.

667 **Интервю на Анна Заркова с Иво Караманski**. Първи в историята ние правим профсъюз на безработните. – Труд, бр. 92, 3 април 1996; **Андай, И**. Караманski ще брани циганите. – 24 часа, бр. 84, 26 март 1996.

668 **Николова, Г**. Татарчев и Караманski пяха „Заспали чувства”. – 24 часа, бр. 7, 8 януари 1996.

разцвета на силите си, сполетени от безмилостна насилствена смърт. Техният живот, както се изрази един информатор, преминава през фазите „беден – богат – много богат – мъртъв". Пред очите на цялото общество близките им ги оплакват като герои, а държавата така и не успява приживе да събере доказателства, да го подведе под отговорност и да му наложи ефективна присъда. По този начин се пропуска възможността обществото да ги заклейми и да ги превърне в нарицателно за всички отрицателни явления в съвременната посттоталитарна действителност. Бруталното отнемане на живота им, което неизменно се превръща в медийна сензация, внася допълнителни щрихи към техния изграден „героичен" образ, заличавайки тънката граница между герои и жертви на преходното време[669].

669 След убийството на Иво Карамански митовете около неговата личност, живот и дело достигат своята кулминация в публикуваната книга на разследващата журналистка Светослава Тадаръкова. С нескрито възхищение и преклонение авторката представя и своята гледна точка за криминалните процеси през преходния период – амалгама от мъжка чест, авантюристична дързост и задкулисни политически игри. Впечатление в книгата прави покрътителната изповед на Петьо Блъсков след кончината на Кръстника на 20 декември 1998 г. Към тази дата създателят на „Пресгрупа 168 часа" вече е главен редактор на вестник „Монитор": „Сбогом, приятелю! Застреляха мъжа Иво Карамански. (Чувате ли как човечетата потриват потни ръчички.) Той беше шампион, разбойник, певец и кръстник. Познаваше Верлен, Шекспир, Лилиев. Във вените му течеше гърмяща смес от обич, гордост и презрение.

Иво, спомняш ли си какво беше казал твоят брат по дух Омар Хаям?

„Приятели, когато някога със смях
Приседнете край масата,
Спомнете си за мен
И обърнете чаша на мястото, където аз седях.
Така ще е, приятелю!" – **Тадаръкова, С.** Кръстникът и силните. С., 2001, ИК „Труд", с. 527–528.

5.3. От „Осанна” до „Разпни го” и обратно

Управлението на БСП съвпада и със завръщането на положителния медиен образ на бившия „комунистически диктатор” Тодор Живков. Той е една от най-ярките политически фигури в съвременната история на България, която все още се радва на завишен интерес от страна както на научните среди, така и от обикновените хора. В началото на 90-те години дългогодишният партиен ръководител и неговият преломен политически път стават обект на анализ на няколко любопитни и широко коментирани публикации на негови близки съратници и довереници. Такива са спомените на Костадин Чакъров, Нико Яхиел, Стоян Михайлов, Веселин Андреев и др.[670] В тях всеки прави своя опит да разкрие истинското лице на „бившия Първи”, неговите силни и слаби страни, характерни политически прийоми, механизми на въздействие, овладяване и доминиране над политическите противници. Оценките, които се дават за неговата роля при наложените управленски практики на комунистическата система и краха на нейната планова икономика, са разнообразни, полярни и не винаги лишени от емоции и категоричност. Точно липсата на ясни критерии и еднакво отношение към дългогодишния държавен ръководител позволява неговото противоречиво възприемане от посттоталитарното общество. При един задълбочен поглед прави впечатление, че в тези спомени много факти и данни са преиначени, премълчани

670 **Чакъров, К.** Втория етаж. С.: БДИ, 1990; **Яхиел, Н**. Тодор Живков и личната власт. Спомени. Документи. Анализи. С.: М-8-М, 1997; **Михайлов, С**. Живковизмът през призмата на една лична драма. С.: М-8-М, 1993; **Андреев, В**. Живков – мъртъв приживе. С.: Български летописи, 1991.

или субективно изтълкувани.

В първата, издадена още през 1990 г. и посрещната с голям интерес книга, озаглавена „Втория етаж", дългогодишният му съветник Костадин Чакъров разкрива любопитни подробности от „кухнята на голямата власт"[671]. Подробният им преглед в настоящото изложение се дължи на факта, че те са публикувани първи и непосредствено след преврата от 10 ноември, предизвикват голям обществен отзвук и излизат в момент, когато всички, които са били близко до Живков, се опитват да се разграничат от него. Авторът, наред с отправените реални критики към механизмите, функционирането и недостатъците на тоталитарния апарат и неговия „пазител", представя дългогодишния комунистически вожд като човек с „изключителен рефлекс към властта", което успешно му позволява да се задържи на върха. Въпреки своя целенасочен стремеж да разполага и концентрира в себе си всички властови ресурси, бившият първи партиен и държавен ръководител е представен и с много положителни качества. Така последвалите перманентни разправии с политическите си противници, съпроводени с тяхното отстраняване от партийното и държавното ръководство, приключват без извършването на драстични репресивни действия срещу тях или децата им. Те остават изолирани и „под наблюдение", но са компенсирани посредством висока персонална пенсия или друга „по-безобидна служба", осигуряващи им висок жизнен стандарт и добро обществено положение[672]. Чакъров твърди също така, че научил през 1962 г. за издевателствата в лагерите край Ловеч и Скравена, Живков

671 **Чакъров, К**. Втория етаж. С.: БДИ, 1990.

672 Пак там, с. 87.

веднага назначава комисия, по чийто доклад те са закрити. Това определено контрастира с опита на неговите съпартийци и доскорошни съмишленици след 1989 г. да го демонизират и прехвърлят върху него всички негативи и „деформации” на комунистическия режим.

Извън чисто политическите му умения, необходими да се задържи на власт, той е представен като човек с дълбоко уважение към обикновените хора, скромен в личния си живот, „чужд на стремежа за материално натрупване”. „*Най-често менюто му беше: хляб, сирене, маслини, чубрица, домати и кренвирши. Избягваше да се храни охолно*”[673]. Описаната с многобройни примери скромност е няколкократно подчертавана и чрез твърдението, че около него много приближени хора са се възползвали от тези му качества. Те индиректно и конформистки са поддържали неговата власт и политическо дълголетие, за да си осигуряват собственото си благоденствие, просперитет и изкачване към върха на властовата пирамида. В края на книгата се прокрадва и идеята, че поради напредналата си възраст Живков е изпуснал контрола над държавата и затова е рухнала системата. Наред с отрицателната роля на Горбачов, категорично противопоставил се на новите механизми, които първият партиен и държавен ръководител е искал да приложи в българската икономика, се обвиняват и хора от близкото му обкръжение, които са го подвеждали и заблуждавали, обслужвайки свои лични политически цели[674]. Книгата „Втория етаж” излиза точно в този момент, когато и социалистическата партия, и обществото трябва публично да изразят отношението си

673 Пак там, с. 106.

674 Пак там, с. 192–193.

към сложната политическа фигура на дългогодишния партиен и държавен ръководител.

В последвалите месеци след преврата новото партийно ръководство поема курс към тотално разграничаване от неговата персона. В това дискредитиране се включва както целият добре развит пропаганден апарат посредством изявления, гръмки речи по стотиците митинги и публикации в централната преса и партийния орган, така и младата опозиция, която също се стреми да изгради своя образ чрез разграничаване от „правешкия диктатор" и старата система, която той олицетворява. Комунистическият режим започва да се персонализира в „едноличния режим на Тодор Живков" и всички натрупани негативи се прехвърлят върху неговите качества и (не) умения. Той е обвинен за всички „деформации" и „извращения" на системата, както и за тоталния провал на плановата икономика, нарасналия външен дълг и хроничния дефицит на основни хранителни продукти. След демонстративното му изключване от партията в края на 1989 г. той изпада в немилост и е подведен под съдебна отговорност, но за повечето хора това се дължи на идеята за успокоение на разгневеното общество и всъщност е „прах в очите на масите". „*След тия промени, след убийството на Чаушеску в Румъния тука също се очакваше, че може да стане такъв катаклизъм и партийните членове, които бяха тогава на върховете, се бяха уплашили и се бяха скрили и тогава изключиха Тодор Живков от партията...*"[675]. Въпреки сериозността на отправените обвинения започналите процеси според мнозинството политически наблюдатели и най-вече

675 Респ. С. В., мъж, роден 1943 г. в с. Еленово, Новозагорско, средно образование.

за повечето хора се превръщат във фарс и съзнателно търсене на „изкупителна жертва”. След няколко години забавяне и протакане на „Дело № 1”, е издадена присъда единствено за превишаване на служебните си компетенции при раздаването на жилища, вили и коли на своите близки, подчинени, както и на известни и обичани през социализма артисти и естрадни изпълнители. В съдебната зала хората виждат един грохнал старец, който твърди, че е действал според политическата конюнктура и е защитавал единствено интересите на България: *„... Хвърлиха го в затвора той да обира парсата..., за да спасят собствените си кожи, прехвърлиха цялата вина на бай Тошо”*[676]; „*обвиняваха го, че построил на внучка си разкошна вила, ми той е бил държавен глава толкова години, що да няма…”*[677].

След последвалите динамични политически събития, при които много актуални политически личности са развенчани, а проточилите се шумни процеси са показали цялата немощ на правораздавателната система, на 9 февруари 1996 г. присъдата по „Дело №1” е отменена и той е изпратен под домашен арест до привършването на останалите дела срещу него. Политическите сътресения, както и хроничното пребиваване в криза и разочарованието от новите политици и техните действия, допринасят за невъзможността на обществото при последвалите години след 10 ноември 1989 г. рязко и тотално да се отърси и дистанцира от миналото. Това все по-силно подхранва илюзията и носталгията, че социалистическият строй е бил тъж-

676 Респ. Я. Г., жена, род. 1941 г. в с. Еленово, полувисше образование.

677 Респ. Г. Г., мъж, род. 1948 г. в с. Хвойна, Смолянско, основно образование.

дествен на сигурност и благоденствие, макар и с минимални средства и ограничена лична свобода. Това е и причината, поради която към фигурата на Т. Живков започва да се подхожда със сантимент и симпатия. Неговата реабилитация се извършва и от народа, и от медиите.

За повечето хора бившият първи партиен и държавен ръководител е бил преди всичко далновиден политик, който от стечението на историческите обстоятелства е успял да извлече полза както за себе си, така и за своя народ. Още през годините на социализма отношението към Живков се оформя на базата на три широко разпространени сред българите културни стереотипа. Става въпрос за образа на „бащицата" – водача, който се грижи за своите хора, за фолклорния образ на селския хитрец и не на последно място образът на литературния герой Бай Ганьо – като еманация на малокултурие, необразованост и нагаждачество.

Възприемането му като „бащица" е изразено най-добре в наложилото се и изключително популярно название „Тато", използвано най-вече в неформална обстановка като израз на симпатия и топли чувства. В периода след 10 ноември, когато хората получават възможност да правят сравнение как са живели преди, „по времето на социализма", и как живеят сега, „откакто дойде демокрацията", образът на „загрижения за благото на народа" държавен водач все по-силно се налага, търпи развитие и популярност. Важно е да се отбележи, че повечето сравнения се правят на ниво социални придобивки, сигурност, стандарт и условия на живот (тук най-често се визират достъпните за всички почивки на море или планина, безплатното образование и здравеопазване, липсата на безработица и престъпност).

На фона на силните социални катаклизми и сътресения на преходния период „Живковото време” се свързва с лесното живеене, „със строгия, но справедлив държавен контрол” и най-вече с фигурата на Тодор Живков, който е „мислил за народа” и не е позволил българите да гладуват и мизерстват[678]. Носталгията по неговото време и проявяваният през прехода интерес към личността му се обяснява от някои хора и като надежда, че е възможно то да се върне и хората пак да заживеят спокойно.

Вторият разпространен стереотип за селския хитрец се припокрива със съзнателно наложения образ на „човека от народа”. Той е създаден и обслужван от комунистическата пропаганда, за да задейства познати идентификационни стратегии и предизвиква симпатия, която се свързва с неговото припознаване като „човек, милеещ за народа”, т.е. като вече разгледания образ на „бащицата”. Според Искра Баева това е една от тайните за неговото политическо дълголетие[679]. Произходът, показваният начин на живот, общуване и поведение, са възможно най-близки до голямата маса българи. Най-често той е описван като привидно простоват и недодялан. Всичко това е допълнено с характерната за българския селянин хитрост, пресметливост и грубовато, но остроумно чувство за хумор.

„Народните качества” на Живков, които предизвикват

678 По-подробно за отношението към Тодор Живков като „баща на народа”. – Виж: **Тепавичаров, В**. Политическите групи на сталинистите и социалистите в Карнобатско и Сунгурларско в края на XX и началото на XXI в. (етноложки очерк върху техните политически ориентации). – В: Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Сборник в памет на проф. д-р Делчо Тодоров. **Съст. М. Василева**. Варна: Зограф, 2008, с. 231–252.

679 **Баева, И**. Тодор Живков. С.: Кама, 2006, с. 7–9.

смях, но и симпатии, му позволяват да тушира негативите, предизвикани от провежданата икономическа политика и авторитарен начин на управление. Хитрият човек, за разлика от умния, е считан, че няма морални задръжки и предразсъдъци и затова винаги може да получи много по-голяма изгода от всяка ситуация. В традиционните представи човекът, считан за хитрец, е положителен образ, той винаги успява да се измъкне от трудни ситуации, да извлече полза за себе си и за другите, да защити близките и общността си от заплашващото ги зло. Показаната хитрост в повечето случаи е еманация на вековната народна мъдрост, предавана през поколенията. Това е и причината, поради която политическата фигура и уменията на Живков никога не са се възприемали едностранчиво. Дори и част от неговите противници признават, че за времето си той е бил талантлив политик, съумяващ да се възползва максимално от всяка ситуация. Като доказателство се изтъкват взаимоотношенията му със съветските ръководители и десетките привилегии и заеми, които се издействат за българската икономика. „*Тодор Живков е селски тарикат. Той е хитър, не умен и използваше ситуацията. Кълнеше се във вярност на Брежнев и съветските ръководители, прегръщаха се, целуваха се по колко пъти и тука и там, и от там пък суровини, петрол, нефт и руски газ, всичко оня отпускаше все едно, че за самия Съветски съюз, без никакви надценки, без печалби, понеже ний бяхме най-верните на тях… и тогава икономиката на България беше сравнително добре, заради туй, че Тодор Живков проявяваше тази хитрост*”[680]. След неговата смяна, когато

680 Респ. Д. П., мъж, роден 1934 г. в с. Еленово, полувисше образование.

вече е лишен от власт и представата за него се съпоставя съзнателно или не с новопоявилите се политици, „гледащи само собствения си джоб”, тези негови умения му носят симпатиите на все повече хора. „*Тодор Живков беше реабилитиран заради разочарованието от днешните управляващи, при него всички бяхме на едно ниво, а след това стана голямо разграничаване на бедни и богати*”[681]. С разочарованието от развитието на прехода се затвърждава публичното мнение, че „при бай Тошо беше лошо, но сега е още по-лошо”.

Като всеки авторитарен диктатор и българският му вариант е подложен на критика и ненавист от хората, които са се сблъскали с безумието и жестокостта на тоталитарния режим. Невъзможността да изразят публично своята ненавист и огорчение води до появата на политическия виц. В годините на социализма той е превърнат в мощно и „апокрифно” средство за осмиване и окарикатуряване на Тодор Живков и неговото партийно „обкръжение”. Тази кратка фолклорна форма изпълнява функцията на израз на несъгласие и бунт срещу системата. Най-често осмивани са липсата на образование, недодяланите обноски и неадекватното му поведение пред западните политици. Разказвачите на вицове през тоталитарните години са били заплашвани със съд и затвор. Официално има издадени и редица присъди. Това не пречи на тяхната популярност. Напротив, в публичното пространство битува и твърдението, че самият Живков е обичал да се забавлява, като е слушал вицове за себе си и дори, че е измислял такива[682]. Пословичното

681 Респ. В. Д., жена, родена 1969 г. в гр. София, висше образование.

682 Виж: **Славов, Ив**. Цит. съч., с. 77; В едно свое интервю пред Валерия Велева Живков също твърди и че е забранявал да се преследват

му чувство за хумор (описвано най-вече като дебелашко и бай ганьовско) и характерният му правешки диалект са широко коментирани и са повод за измислянето на още повече шеги и анекдоти, които започват да се разпространяват като истински случки. Така Живков още през социалистическия период създава едно двойнствено отношение към себе си. Той е мразен заради системата, която олицетворява, но и в същото време е приеман със снизхождение и усмивка заради личностните си качества. Това е и причината в повечето разказани за него вицове да се представя като „бай Тошо", „наш Тошо" или „Тато".

В хода на демократичните промени и след преминаването на първоначалната еуфория, когато бившият генерален секретар на ЦК на БКП и председател на Държавният съвет на НРБ вече не представлява такъв обществен дразнител, какъвто е непосредствено след превратa, отношението към него преминава в носталгия, но не толкова към самия него, колкото към времето, в което е управлявал. Това е и причината в средата на 90-те години т.нар. „соцносталгия" да завладее все повече хора, които дори не възприемат себе си като „върли комунисти". Благосклонното и носталгично отношение към социалната сигурност на социализма рефлектира и върху възприемането на Тодор Живков. „*1995–1996 година, а преди това имаме и една Луканова зима, което е било страшно...празни рафтове, без хляб, с висока цена на пшеницата... и хората имат къса памет, и започват пак свойски да го наричат бай Тошо. Той беше реабилитиран и в Правец му възвърнаха паметника наново. Но*

хората, които разказват вицове за него. **Интервю с Тодор Живков**. Забраних да се преследват хора, които разказват вицове за мен. – Труд, бр. 187, 16 юли 1997.

тази къса памет обстановката им я наложи - да се върнат назад. Ако беше обстановката по-добра, колкото и да е ...патриархален българският народ, нямаше да се обърне назад, но на него му стягаше, трудно му беше. Гориво няма, режим на ток и все такива битови неудобства, които се създаваха, му повлияха”[683].

Интересът към него го връща отново в медийното пространство и върху първите страници на централната преса, при това без да се изпълнява задължителната в миналото партийна поръчка. От „бившия комунистически диктатор” той се превръща и назовава с галеното „Тато” или почтителното „бившия Първи”. Според наблюденията на писателя Илия Троянов отношението на медиите е двойнствено и сервилно –„*пресата го маскираше в одеждите на жертва и отчасти дори на мъченик, прочувствено описваше страданията на семейство Живкови, а иначе се правеше на обективна: „За едни може да е бил Тато, но за други е бил разбойник и тиранин”. Както и да е, диктатурата беше сведена до едно просто различие в мненията*”[684].

Всъщност първата му голяма медийна поява се извършва благодарение на незначителен повод. Високайшият арестант получава разрешение от съда да посети пролетния събор в родния си град. Тази новина предизвиква трескава подготовка за посрещането на „свидния син на Правец” цели два месеца пре-

683 Респ. К. С., мъж, роден 1936 г. в с. Подвис, полувисше образование.

684 **Троянов, И**. Кучешки времена. Революцията менте – 1989. С., 2008, с. 40–43.

ди събитието[685]. Самото посещение се превръща в новина за първа страница от всички централни медии и е отразено с обширни репортажи на вътрешните страници. Ентусиазмът, показан от неговите съграждани, провокира заглавия като: „Правец прие Живков като цар"; „Той: България ме обича" ; „Тодор Живков триумфира в Правец" и „Правец срещна Живков като едно време"[686]. Появата на „високия гост" също е подобаваща: „*… 50 бодигардове от три охранителни фирми, ескорт от скъпи лимузини със запалени фарове и полицейски форд с буркан пазеха бившия първи*"[687]. Причината за голямата любов и привързаност на посрещачите, които се спускат да целуват ръката му, прозира от следния коментар: „*Драго ми е като го видях" – изтри сълзи една женица, „щото по негово време хлябът беше по 15 стотинки и ядяхме мляко*"[688]. Постепенно присъствието му на страниците на централните всекидневници става почти задължително. Той е посещаван от журналисти и „върволици неканени гости" не само на личните си празници – рождени и именни дни, но и е търсен за авторитетен коментар при всяко по-важно политическо събитие[689]. При тези

685 **Тонев, Е**. В Правец чистят музея на Живков. – 24 часа, бр. 79, 22 март 1995.

686 **Редакционна**. Правец прие Живков като цар. – 24 часа, бр. 137, 22 май 1995; **Редакционна**. Той: България ме обича. – 24 часа, бр. 137, 22 май 1995; **Христовска, Л**. Тодор Живков триумфира в Правец. – Труд, бр. 118, 22 май 1995; **Редакционна**. Правец срещна Живков като едно време. – Дума, бр. 118, 22 май 1995.

687 **Редакционна**. Правец прие Живков като цар. – 24 часа, бр. 137, 22 май 1995.

688 **Димитрова, Й., Й. Николов**. Тато опита 16 манджи и свърши с биволско мляко. – 24 часа, бр. 137, 22 май 1995.

689 **Диновска, С**. Живков: ще дойде пак моето време, но мене няма

визити, в подчертано добро настроение, бившият държавник дава рецепти за управление и изразява мнение по наболели политически въпроси[690].

Възвръщането на положителния интерес към неговата личност помага на Живков да придобие все по-голямо самочувствие, с което да критикува сегашното партийно ръководство и да прави сравнения между неговото управление и днешното положение в страната – „*…а сега какво е – няма държавен герб, държавен печат няма, това не е държава, каква държава е, ха-ха*”[691]. Според цитирана във в. „24 часа” анкета на авторитетната Франс прес, 29 % от запитаните българи имат положително отношение към фамилия Живкови, нещо, с което не може да се похвали нито един комунистически диктатор от другите бивши социалистически страни[692]. Интересът на западните медии към нея също не стихва. Той е провокиран преди всичко от обществената реабилитация и положителното медийно внимание, на което се радва „бившия Първи”. В своите анализи те го представят като уникален политически феномен, съчетание на балканска хитрост, селско лукавство

да ме има”. – Труд, бр. 246, 8 септември 1996; **Стоянова, М**. Живков води хоро в Правец с червена кърпа. – Труд, бр. 162, 16 юни 1996.

690 **Христовска, Л**. На Тодоровден Живков бе засипан от поздравления – Труд, бр. 62, 4 март 1996; **Колер, Б**. Т. Живков: Новите властници ограбиха и продадоха България. – Труд, бр. 124, 8 май 1996; **Янкова, М**. Живков чукна 85 г. под домашен арест. – 24 часа, бр. 246, 8 септември 1996; **Христовска, Л**. И леви, и десни се плашат от Тато. – Труд, бр. 19, 20 януари 1996.

691 **Янкова, М**. Тато се зарече да не дава на Татарчев. – 24 часа, бр. 62, 4 март 1996.

692 **Редакционна**. Българите желаят Живкови. – 24 часа, бр. 78, 20 март 1996.

и политическа рафинираност, получил за кратко време всенародно снизходително опрощение, породено от „носталгия по сладката безметежна дрямка на социализма"[693].

Осезаемата криза в социалистическото управление допълнително активизира медийното присъствие на Тодор Живков и в началото на 1996 г. той вече е определян като обединяваща нацията фигура и получава покана от бургаски националисти да се кандидатира за президент[694]. Неговият коментар е следният: „*Вие всички знаете, че ако се кандидатирам, ще ме изберат още на първия тур. И докато дишам, ще работя за България*"[695]. И още: „*Мене ме обичат всички – и народът, и мафията*"[696]. Самочувствието, което прозира от подобни твърдения, е още едно доказателство, че Живков е получил възможност за своята реабилитация като „бащицата на народа". В десетките свои интервюта никога не се пропуска възможността да се посочат основните виновници за бедственото състояние на народа – „разграбиха държавата същите, дето в интервютата си с България започват, с „демокрация" свършват"[697].

До смъртта си той се радва на завидно всенародно при-

693 **Колер, Б**. Т. Живков: Новите властници ограбиха и продадоха България. – Труд, бр. 124, 8 май 1996; **Редакционна**. От „Осанна" до „Разпни го" и обратно. – Труд, бр. 245, 7 септември 1996.

694 **Иванова, К., Т. Шолев**. Бургаски националисти издигат Тато за президент. – 24 часа, бр. 102, 13 април 1996.

695 **Редакционна**. Живков – кандидат за президент? – Труд, бр. 253, 15 септември 1996.

696 **Интервю с Тодор Живков**. Мене ме обичат всички – и народът, и мафията. – Труд, бр. 323, 24 ноември 1996.

697 **Диновска, С**. Живков: „Ще дойде пак моето време, но мене няма да ме има". – Труд, бр. 246, 8 септември 1996; **Христовска, Л**. Т. Живков щял да спасява България. – Труд, бр. 154, 8 юни 1996.

знание и уважение, благодарение на възприетата от него и отредената му от медиите роля да е критик на всички негативни явления на посттоталитарното общество и морала на новия политически елит. Това, което прави впечатление, е, че публично дългогодишният държавен глава нито се покайва, нито поема вината за стотиците престъпления на тоталитарния режим. Но и нито една медия не го въвлича в подобна дискусия или поставя въпроса за неговата отговорност.

През 1997 г. Живков издава и своите мемоари. В края на житейския си и професионален път той отново не намира нужда да разкаже истината за краха на социализма и да разкрие механизмите на своето управление. Комунистическият период е описан със самочувствие и позитивна носталгия. Пространно са изброени всички негови успехи, свързани с урбанизирането, индустриализацията и модернизирането на живота в следвоенна България. Грешките на системата са представени като „опорочаване на идеята” и намесата на субективни и външни фактори, които не са могли да бъдат предотвратени от самия него и са довели до показаните недостатъци и леталния ѝ край[698]. В мемоарите прозира и чувството за добре свършена работа и изпълнен дълг към българския народ. Чувство, което посттоталитарното общество и взаимоотношения вместо да развенчаят, затвърждават още по-силно. И съвсем закономерно историкът Искра Баева ще обобщи неговия образ и повратна съдба чрез следното заключение: „*Той си отива, изпитал щастливата политическа съдба да е бил на върха, да е паднал в низините, но отново да се е издигнал нагоре ако не в политиката, то поне в*

698 **Живков, Т**. Мемоари. С.: „СИВ” АД, 1997, с. 300–302.

очите на обикновените българи”[699].

5.4. „Царят-спасител” и неговите „поданици”

Промените след 1989 г. предизвикват появата на българския политически небосклон на царствената фигура на Симеон Сакскобургготски[700]. „Малкият Симеончо”, както е по-известен сред по-възрастното поколение, става жертва на наложения след 9 септември 1944 г. комунистически режим. След смъртта на баща си на 28 август 1943 г., едва осемгодишен, той е обявен за Симеон Втори, но поради неговата малолетност страната се управлява от Регентски съвет. След проведения референдум за обявяване на република през септември 1946 г. новите управляващи решават да изпратят царското семейство в изгнание. След няколкогодишен престой в Египет, Симеон и семейството му се преместват в Испания. Заради царското си потекло и знатно родословие той е почитан и добре приеман от всички кралски фамилии в Европа въпреки скандалното за тези среди намерение да се ожени за своята избраница – испанката Маргарита Гомес, която не е аристократка[701]. Независимо от този факт Симеон създава здрав брак и се радва на четири сина и една дъщеря. Всички те тенденциозно са кръстени с български имена и получават български титли към тях. Образованието, което получава и връзките с останалите кралски дворове му

699 **Баева, И**. Цит. съч., с. 115.

700 Образът на Симеон Втори е представен в периода 1990–1997 г. преди реалното му участие в управлението на България и последвалото разочарование от неговите действия. Признавам, че беше доста трудно да се събира терен за образа му преди включването му във властта.

701 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 394–396.

позволяват да развива ползотворни бизнесначинания[702].

Въпреки своето изгнаничество, Сакскобургготски не се отказва да следи ситуацията в България и през годините неколкократно декларира пред западни медии привързаността си към българския народ и неговата съдба. След настъпването на демократичните промени в различни среди на обществото се заговаря за възможността бившият български цар да се върне в България и да се въведе монархическо управление. Образът на Симеон и институцията, която той олицетворява, навява сантиментални чувства на голяма част от неговите привърженици. Въпреки превратностите на времето, в което управлява баща му, цар Борис III е смятан за способен и мъдър държавник. Много хора се надяват, че и синът му ще прояви същите качества. „*На царя му се възлагаха големи надежди, защото казваха: Цял живот е раснал в такова семейство, където се програмират да бъдат водачи на една група хора, на цяла нация. И той трябва да бъде честен, добре възпитан, с добро образование, и с еди-какъв си ...европейски манталитет и поглед*”[703].

От Мадрид, където бившият цар живее, периодично се отправят различни послания към българския народ. В същото време десетки политици от новите формации осъществяват срещи с него, където освен належащите проблеми на страната се обсъждат варианти за евентуалното му завръщане или бъдещо участие в политическия живот[704]. Около фигурата му

---

702 Пак там.

703 Респ. С. С., мъж., роден 1943 г. в гр. Нова Загора, средно специално образование.

704 Такива срещи се провеждат с президента Желю Желев, Ахмед

и използвайки неговото име, се създават и няколко монархически организации като Конституционен съюз, Монархическо-консервативен съюз на България и Федерация „Царство България"[705]. Те нямат сериозно политическо влияние, защото повечето от симпатизантите на царя в изгнание са привърженици на СДС. За тях той най-пълноценно олицетворява демократичните ценности.

Колкото повече се влошава социалният климат и хората се обезверяват от новата политическа класа, толкова по-често личността на Симеон се спряга в различни политически схеми. Той е ухажван от демократичните организации и лидери и е използван като емблема и средство за привличане на тези избиратели, които започват да смятат, че единствената правилна възможност за страната е присъствието в политиката на една силна, обединяваща и необременена от тоталитарните практики личност[706]. Представата за Сакскобургготски, наложена в периода от 1989 г. до 2001 г., е изцяло положителна, дори и сред хора, които днес отричат да са били негови почитатели. Той е възприеман като личност с „харизматична царствена осанка", „човек, натрупал богатството си по честен път, защото никой не е седял зад гърба му", „с добро образование", „добри връзки и контакти с останалите монархически дворове, които могат да

Доган, Константин Тренчев, Иван Костов и др.

705 Виж по-подробно: **Тепавичаров, В**. Привържениците на Симеон Саксгобургготски като политическа субгрупа след 1989 г. – Във: В света на човека. Сборник в чест на проф. дин Иваничка Георгиева. Т. 2. **Съст. Дж. Маджаров, Кр. Стоилов**. С.: Св. Климент Охридски, 2008, с. 575–592.

706 Според В. Тепавичаров „седесарите" виждат в лицето на царя „един истински демократ и антикомунист, при това живял на Запад…"

помогнат на България”.

Образът на царя в публичното пространство постепенно започва да се митологизира и да „абсорбира” вярата на все повече хора, че неговото връщане в родината и влизането му в политическия живот ще донесе така необходимата стабилизация и нормално държавно развитие[707]. Приписвайки му единствено и само положителни черти, централната преса изиграва огромна роля за оформянето и поддържането на монархическата митология. Освен отразяването на някое конкретно негово изявление или интервю, свързано със ситуацията в страната, все повече информация се публикува и за чисто лични и семейни събития в царското семейство – сватба на някои от децата, появата на техен нов наследник, присъствието на някои от членовете на фамилията Сакскобурготски на голямо светско мероприятие и други любопитни новини. Благодарение на пресата Симеон и евентуалното негово завръщане и най-вече очакване се идентифицират с общественото желание и надежда за едно по-добро бъдеще.

Подхранваният образ на „царя-спасител” кореспондира с традиционния културен стереотип за чуждата власт или личност, която може да избави българския народ от безнадеждната ситуация, в която се намира. Филип Димитров също поставя публичната фигура на царя в категорията „митове на спасението”, обогатена от естеството на българския преход. В започналите различни политически игри на демократичната опозиция той е представян като „лишен от лични амбиции, навил си на масрафа добряк”, богат, честен и непрекъснато мислещ за България човек, който най-добре може да развие и да

707 **Калинова, Е., И. Баева**. Цит. съч., с. 331.

се вмести в мита за „благородния спасител". Ефектът от това негово представяне според бившия премиер е превръщането на „мита за Царя" в законен, макар и малко екзотичен елемент от българската политическа реалност[708]. Подобна теза поддържат и социолозите Андрей Райчев и Кънчо Стойчев. Дълго време в обществените представи Саксгобургготски е възприеман като харизматичен, олицетворяващ идеята за „твърдата ръка" и сила, която може да промени характера на прехода в България[709].

В началото на 1996 г. е потвърдено официално, че бившият български цар и съпругата му ще направят първото си частно посещение в края на месец май. Новината за подобно събитие активизира демократичната опозиция, която го обявява за единствения възможен обединител на нацията, за който „интересите на България са над всичко", въпреки че в свое интервю той уверява обществеността, че няма амбиции и претенции за власт[710]. Независимо от това според западната преса Симеон заема второ място в сондажите за популярност след президента Желев[711]. Вестник „24 часа" дори прави предположение, че той може да се яви като кандидат за президент на предстоящите избори или, че е възможно да остане в страната завинаги и да се включи активно в политиката[712]. Тази статия

708 **Димитров, Ф.** Цит. съч., с. 36–39.

709 **Райчев, А., К. Стойчев**. Цит. съч., с. 106–114.

710 **Редакционна**. Иван Костов: Симеон II има качества да обедини нацията. – Труд, бр. 42, 12 февруари 1996; **Лаков, В**. За царя интересите на България са над всичко. – Демокрация, бр. 36, 12 февруари 1996; **Велева, В**. Симеон II: нямам амбиция за власт. – Труд, бр. 62, 4 март 1996.

711 **Гергова, М**. Симеон – кандидат – президент? – 24 часа, бр. 38, 8 февруари 1996.

712 **Атанасова, Н.** Симеон иде и остава завинаги. – 24 часа, бр. 109,

най-ясно представя нагласите на повечето хора, които очакват Кобургготски не като монарх, а като нова политическа алтернатива на фона на компрометиралите се родни политици.

Вълнението, обзело цялото общество, не се споделя единствено от управляващите социалисти. В нарастващия интерес към царската особа и трескавото приготовление за неговата визита те още по-силно усещат загубата на народното доверие. Въпреки че са отказани каквито и да е било официалности и мерки за сигурност, народът го посреща като месия и национален герой. Ден след пристигането на Сакскобургготски всички централни медии публикуват обширни репортажи от по няколко страници за устроеното от хилядите хора грандиозно посрещане, а снимка на Симеон с разперени за прегръдка ръце от балкона на кметството се появява на всички първи страници. Струпването на такова множество по софийските улици е имало единствено преди две години, при триумфалното завръщане на българските футболисти от световното първенство по футбол. Хиляди „старци, младежи, майки и бащи с деца се ръгаха в талпата” и чакат с часове да мине покрой тях лимузината на височайшата особа. Най-честите скандирания от множеството са: „Искаме си царя”. Образуват се масови задръствания, спира градският транспорт, а десетки хора припадат в блъсканицата и жегата[713]. През следващите дни всяка една стъпка на царската двойка е широко и стриктно отразе-

22 април 1996.

713 **Димитрова, А., М. Баджева**. Разплакан, Симеон стъпи у нас. – 24 часа, бр. 141, 26 май. 1996; **Редакционна**. Стотици хиляди срещат царя. – Труд, бр. 141, 26 май 1996.

на[714]. От анкета, публикувана във в. „Демокрация", става ясно, че след пристигането на царя хората се надяват да се случи нещо позитивно в България и положително развитие на политическия живот въобще. Визитата му е възприета от хората като празник, предизвикал обединение на народа, надежда и оптимизъм.

От висшите държавници Сакскобургготски е приет единствено от президента Желю Желев и има среща с ръководители от опозиционния СДС. Според в. „24 часа" политици от БСП също „тайно и поединично" са се срещнали с него. Развита е и тезата, че Симеон реално е застрашил властта на социалистите, а политиците са се уплашили най-вече от неговите маниери, стил на общуване – „сдържан, ерудиран, изискан" и показаното огромно влияние над обикновените хора[715]. От своя страна, Сакскобургготски също променя своите декларации за ненамеса във властта и започва да проявява убеждение и вяра, че може да оправдае политическите очаквания на повечето българи и да реализира надеждите, които се възлагат на него.

В началото на 1997 г., когато хаосът в държавата е пълен, царят прави изявление пред италиански вестник: „Дайте ми четири години да царувам и ще спася България"[716]. Макар

---

714 **Редакционна**. Симеон: Винаги съм обичал народа си. – Труд, бр. 141, 26 май 1996; **Митанова, Р**. Боб и овче кисело мляко вечеря снощи царят. – Демокрация, бр. 123, 27 май 1996; **Лаков, В**. Царят не искал да бъде пазен от народа, който е дошъл да види. – Демокрация, бр. 123, 27 май 1996.

715 **Димитрова, А**. Тайно и поединично хора от БСП се срещнаха със Симеон. – 24 часа, бр. 165, 19 юни 1996.

716 **Редакционна**. Симеон иска четири години мандат. – 24 часа, бр. 30, 31 януари 1997.

този призив да остава нереализиран, той представлява сигнал, че вече се е оформило неговото намерение за реално участие в политическия живот на страната. Нещо, което ще се реализира четири години по-късно. От дистанцията на времето и след реалното участие на царя в управлението на страната оценките към неговата личност вече са други и съдържат обективност, която няма как да бъде проявена преди 2001 г. „*При добро управление на нашите политици, нямаше да има любов към царя. Каква любов може да има нашият народ към едно дете, което е излязло на 7–8 години от страната*?”[717] Или: „*Аз изпитвах недоверие към него, той не е българин, не е живял в България. Дори и да е следил живота тук от страни, не го е живял като нас. Не чувствах, че е компетентен, прекалено много хора залагаха надежди на него, а той дойде да си върне имотите*”[718].

5.5. „Архитектът на българския преход”

Политическата съдба на Андрей Луканов го превръща в един от най-коментираните политици на българския преход. Независимо от изминалите години на неговата трагична кончина личността, политическите му действия и роля все още предизвикват интерес и разнообразни оценки от съвременниците и изследователите. Образът на Луканов е изтъкан от противоположности. За повечето хора няма съмнение, че той е политикът, който със своите задкулисни игри с Москва, и в

717 Респ. К. Р. мъж, род. 1942 г. в с. Подвис, Карнобатско, полувисше образование.

718 Респ. С. А., жена, род. 1952 г. в гр. Нова Загора, полувисше образование.

частност с Горбачов, предизвиква промените в България. Това му придава до известна степен положителен облик като рушител на една тоталитарна и цинична система. Но от друга страна, той е и човекът, който „раздава червените куфарчета" и източва държавните авоари чрез прехвърлянето им в задгранични банкови сметки на частни лица.

Според централните медии и някои анализатори той е и първият премиер на преходния период, който с действията си задава неговия политически облик и корупционни икономически взаимоотношения. Подобна основополагаща роля, каквато му се преписва, митологизира образа му, но и води до неговата „сатанизация"[719]. Прозвищата „архитект на българския преход" и „кръстник на пазарната икономика", с каквито го дарява пресата, не са съвсем без основание. Изхождайки от анализите на Андрей Райчев, Кънчо Стойчев и Евгени Дайнов, остава впечатлението, че тези епитети не са никак пресилени, а прецизни и точни. Луканов е двигателната сила, която моделира и определя облика на създадената след 10 ноември демократична опозиция[720]; осигурява настъпилата свобода на словото; зад-

719 Термин, използван от Андрей Райчев и Кънчо Стойчев.

720 Тази теза с отдалечаването от началото на демократичните промени се сдобива с все повече поддръжници и свидетели. Тя се потвърждава и от организираната среща на зараждащата се опозиция с Андрей Луканов в дома на Николай Хайтов преди първия организиран митинг след преврата срещу Тодор Живков. В своята документална книга за българския преход Илия Троянов предава с цитат следното твърдение на стар комунистически кадър, приближен на Луканов и неговата политика: „Откъде им идваха парите? Откъде можеха да вземат пари? Политиката струва пари. Събират се няколко пенсионери и искат да основат либерално-демократическа, радикално-демократическа, християн-демократическа, демократическа партия. Добре, да го правят, да си седят на пейките в Южния парк и да оправят света. Но сега те стоят в големите канцеларии

вижва трансформацията, а не просто преименуването на БКП в БСП; налага двете основни и решаващи „идейни метафори на прехода” – този за „мирния преход” и за „пътя към Европа”; стимулира създаването на ДПС, с което страната се сдобива със „своя уникален модел на етнически мир”[721].

Освен във всички тези основополагащи за демокрацията събития като „трето поколение комунист”, високо образован, с реален поглед за развитието и недостатъчността на социалистическия строй и отговарящ за външнотърговските представителства и операции, Андрей Луканов задава и модела за голямото източване на държавни ресурси към частните джобове на подставени играчи[722]. За успешното прилагане на този „луканов модел”, за преразпределяне на наличните материални ресурси, се включват фирми и хора, които представляват структурна симбиоза между БСП и ДС, създавайки подчинени „полуавтономни феодални образувания”, за каквито се възприемат възникналите за кратко време мастити бизнесмени и мощни икономически групировки като „Мултигруп”, „Нове Холдинг”, „Орион” и др.

Участието в тези толкова важни за една демократизираща се държава събития го определя като една от най-важните политически фигури в съвременната ни история, но в същото

на булевард „Дондуков”, обикалят света, издават вестници – всичко това струва пари. Всичко това го направихме ние, ние ги издържахме. Луканов го нареди. Трябва да подкрепим партиите, каза той…” – Виж: **Троянов, И**. Цит. съч., с. 98.

721 **Петрова, А**. Виновните – невинни. Делото срещу убийците на Андрей Луканов. С.: ИК „Труд”, 2008, с. 242–249.

722 **Дайнов, Е.** Преходът 1989–1999. Вместо история. С.: Планета 3, 1999, с. 167–173.

време го превръща и в една от най-мразените. Неговите „реформаторски" действия го правят политически неприемлив и вреден както според противниците си, така и според повечето „свои"[723]. В социалистическата партия идеите и намеренията на Луканов срещат противодействието на другия изявен партиен вожд от началото на прехода – Ал. Лилов, и след това на младия министър-председател Жан Виденов. След като е свален от премиерския пост в края на 1990 г., поради поредица от масови стачни действия, в средата на 1992 г. Луканов дори е арестуван и прекарва няколко месеца в следствения арест. След победата на социалистите на изборите през 1994 г. той заявява, че се оттегля от политиката и се ориентира към енергийния бизнес и доставки на газ от бившите републики на СССР. В същото време открито се заговаря за идеен конфликт между него и Виденов, при който дори са били започнати разговори и преговори с опозицията и някои западноевропейски политици за сваляне на правителството[724].

За задълбочаването на този конфликт според анализа на Евгени Дайнов допринася и стремежът на социалистическото правителство да се заобиколи „Лукановия модел" и да се постигне нова централизация на целия властови и стопански ресурс в едни партийно-държавни ръце[725]. Това, което е важно да се отбележи, е, че след отстраняването на Луканов от пряката държавна власт се разпада и прилагания от него контрол върху вече създадените и успешно функциониращи „феодални структури" на БСП и ДС. Те се изплъзват от подчинение,

723 Пак там.

724 **Петрова, А**. Цит. съч., с. 247–248.

725 **Дайнов, Е**. Цит. съч., с. 170.

като се опитват да основат своя собствена власт и влияние в различни икономически сектори. Заедно с тях безконтролно се появяват и десетки полубандитски и мафиотски формирования, каквито са борческите групи и възникналите покрай тях застрахователни и бизнес компании като ВИС, СИК, „Зора” и др. Те също не изпитват необходимостта да се подчиняват на единен направляващ център, опитват се сами да създадат свой бизнес – пространства, връзки и протекции, а това предизвиква перманентните и зачестили в средата на 90-те години сблъсъци и показни убийства помежду им.

Подобно развитие и тълкуване на сложните икономически взаимоотношения през преходния период изглеждат напълно правдоподобни, имайки предвид неговото брутално и извършено посред бял ден убийство. За централната преса злият гений на Луканов прозира зад мащабната банкова афера „Акрам”, източването на задграничните дружества и всички нечестни комбинации и договорки, които определят развитието на страната след 1989 г. Това наистина му придава един демоничен ореол, полярно възприемане, и не на последно място – енигматичност, която все още обгражда политическата му фигура. Покушението срещу него също предизвиква двойствено отношение. В появилите се репортажи в различните централни всекидневници той е представен като изключителен ерудит и политик с огромно международно влияние[726]. В същото време се изтъква и основната му роля в налагането на безбройните корупционни практики в съвременната икономи-

726 **Редакционна**. Без него БСП и България няма да бъдат същите. – Труд, бр. 271, 3 октомври 1996.

ка[727]. Подобно представяне още по-силно затвърждава образа му на „двуликия Янус" и разделя общественото/медийното мнение на две – за едни хора той е добър политик, а за други – лош[728]. Според вестниците „Труд" и „Демокрация" неговото убийство е преди всичко политическо. Той става жертва най-вече на противоречията в БСП, защото политическите борби в държавата се водят преди всичко за овладяването и подчиняването на икономическия и властови ресурс[729].

За повечето информатори Луканов е истинският и реален „кръстник" на българската мафия, „най-големият бос", „голям играч", „диригент", „родоначалник на мутрите", „обвързан с голямата корупция" и баща на всички негативи на българския преход. Неговата еднолична роля при раздаването на „червените куфарчета с пари" е безспорна, защото е бил „по-хитър от другите", имал е необходимата информация и се е ползвал с протекцията и „гърба на КГБ". Що се отнася до версиите за неговото убийство, то тогава те се разделят на три. В единия случай Луканов е жертва на собствената си креатура – мафиотските групировки и най-вече „Мултигруп" и апетитите и скандалите около руския нефт и газ[730]. Немалка част смятат,

727 **Редакционна**. Кръстникът на пазарната икономика поразен от нейните куршуми. – Труд, бр. 271, 3 октомври 1996.

728 **Райчев, А**. Постмодерната лъжа. – В: Медии и митове. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 341–346.

729 **Редакционна.** Застреляха и Луканов. – Труд, бр. 271, 3 октомври 1996; **Манолов, К**. БСП – преди да убие Луканов и след това. – Демокрация, бр. 236, 5 октомври 1996.

730 Впечатление прави, че повечето хора, когато ставаше дума за Андрей Луканов и свързването му с „Мултигруп", много точно цитираха известната реплика на Илия Павлов към него: „Не забравяй, че аз карам влака". Според съвременната борческа митология на прехода Луканов

че за да се посегне на такъв знаков за България политик, с огромно влияние и връзки, роля в неговото убийство имат руските тайни служби и големите пари и далавери отново около „черното злато” на бившия СССР. Третата версия е подхранена от разпространените в медийното пространство догадки: „Комунистите го убиха, защото искаше да вземе цяла България”[731], или защото е трябвало „да му връщат раздадените от него куфарчета с пари”. След дълги години на разследване неговите евентуални физически убийци и подбудители са заловени, следва не по-малко скандален процес, в който са замесени хора и бизнесмени, близки до кръга „Орион”. В крайна сметка делото завършва с оправдателни присъди и неизясняване пред обществеността на истината за първото в най-новата ни история брутално ликвидиране на депутат и политик от ранга на Андрей Луканов.

6. Преход vs. Социализъм – животът преди и сега

В средата на 90-те години все повече хора започват да правят равносметка на извършената промяна. Техният житейски път рязко се разделя от датата 10 ноември 1989 г. на две епохи, което изисква и предизвиква нови ценности, нагласи и ориентации. Тоталитарният вариант на комунистическата система, сращането на една партия с държавата и наложеният от нея повсеместен контрол, с който са израснали две поколения,

---

е отвърнал по следния начин : „Момченце, аз те създадох и аз ще те унищожа”.

731 Респ. К. Р., мъж, роден 1942 г. в с. Подвис, Карнобатско, полувисше образование.

отстъпва място на многопартийността, пазарната икономика и свободния избор. Динамиката на политическите събития води след себе си до появата на нови субекти във властта, нови социални взаимоотношения и нови икономически перспективи. В началото на прехода всички политически лозунги, обещания и програми убеждават българския народ, че започналата промяна е наложителна, нещо необходимо, което ще направи живота на всички по-добър и ще донесе истинска демокрация, свобода и просперитет.

Непосредствено след 1989 г. социализмът в България, по един или друг начин, е отричан дори от собствените си апологети и партийни ръководители, които са изпълнявали ролята на негови проводници. Той започва да се представя като тоталитарен строй, едноличен диктаторски режим и политическа система, пълна с „извращения и деформации", която за четирийсет и пет години е ощетила хората и тяхното екзистенциално развитие с непрекъснатите идеологически „промивки", лишаването от правото на собствен избор и потребността от икономическа инициатива. За сметка на това демокрацията, която политиците – и нови, и стари – обещават да изградят, ще даде възможност на всичко забранявано и отричано до този момент да се реализира. Стартирането на демократичните процеси и трансформирането на тоталитарните основи на държавата поставя цялото общество в ситуация на преход, по времето на който трябва да се случат всички обещавани промени.

В началото на прехода обаче никой – нито управляващите, нито създаващата се опозиция, не се нагърбват с трудната задача да обяснят ясно и точно колко дълго ще продължи той и какво всъщност ще представлява. Така обещаната от

различните трибуни и митинги демокрация се заменя с неуточнен преходен период. За да мобилизират обществеността, от една страна, социалистите предлагат свои „безболезнени” варианти, наречени „демократичен социализъм” (избори 1990 г.) и „социалноориентирана пазарна икономика” (избори 1994 г.). От друга страна, след победата на парламентарните избори (1991 г.) СДС обявява триумфалното настъпване на демокрацията, но за по-малко от година алармира, че всъщност тя не се е състояла и обвинява политическите си опоненти в подмолен опит за рекомунизация и реваншизъм (правителството на Любен Беров). Невъзможността и нежеланието за консенсус и очертаването на еднакви параметри за преминаването от социализъм към демокрация компрометира в очите на хората както самия преход, така и неговите субекти – политици, институции, законови норми и цялото отношение към започналите промени въобще. В своя икономически вариант преходът също предизвиква неустановени взаимоотношения и налагането на отрицателни практики. Перманентната липса на гъвкаво законодателство, безконтролното и безнаказаното присвояване на държавна собственост, създаването на корупционни схеми и съзнателното ощетяване на държавата за сметка на личното облагодетелстване са само част от отбелязаните негативи.

След пет години от началото на обещаната демократизация хората все по-силно осъзнават, че живеят зле и фактически по-зле отколкото са живели преди (по времето на социализма) и че нищо от това, което им е обещано в началото, не се случва, а и няма изгледи да се случи[732]. Те са получили сво-

732 Изследване на международен социологически екип, проведено в шест посткомунистически страни – България, Унгария, Полша,

бода – политическа (многопартийност и правото на свободен избор и сдружаване), икономическа (частна собственост и възможност за самоинициатива), обществена (свобода на словото и начина на изразяване) и пространствена (премахването на задължителното местожителство и ограниченията за пътуване извън граница). Но са загубили нещо много по-важно и жизнено определящо – своята физическа, социална и всекидневна сигурност.

Преходът за тях се е превърнал в перманентно оцеляване и е задействал всички възможни страхове – уволнение от работа, закриване или фалиране на предприятието, където е работното ти място; невъзможност да си намериш нова робата; повишаване на инфлацията; фалиране на банката, в която се намират семейните спестявания; евентуална кражба на личното имущество и дори от посегателство над собствения живот. На фона на цялостното държавно развитие тези притеснения се оказват съвсем реални и те са тези, които оформят нагласите към политическата и социална действителност. Така извършваните промени започват да се възприемат като нещо лошо, защото не са довели до никакво подобрение: политическите сили една след друга се компрометират с некадърно управление; всички политици са дискредитирани чрез забъркването им в различни корупционни скандали; икономическите показатели се влошават. Цели населени места, и най-вече селата, остават без препитание поради затваряне на предприятията и цеховете там; високите данъци и такси правят едноличната частна

Румъния, Словакия и Русия, изнася следните данни: „Във всички страни респондентите си спомнят, че са били по-добре материално през 1988 г. в сравнение с 2000 г." По-подробно виж: **Селени, Ив. (съст**.) Бедността при посткомунизма. С.: Изток – Запад, 2002, с. 13.

инициатива почти невъзможна; мафиотските групировки са се слели с политическите структури и „изпомпват” държавните ресурси; западните институции са недоволни от бавните темпове на демократизация и високото ниво на корупция.

В обичайния бит и всекидневие негативите на прехода се усещат още по-силно. Социалните катаклизми и хроничното пребиваване в криза водят до неговата декласация и перманентна загуба на статуси и придобивки. Според проучване на BBSS-Gallup Int., към 1997 г. потреблението в страната е спаднало с около 70 % в сравнение с 1989 г.[733] Всички приходи на близо половината от българските домакинства отиват за покриване на основни разходи като електроенергия, парно и храна. До миниум са ограничени покупките на дрехи, обувки, посещения на ресторант, театър, купуването на книги и отделянето на средства за други развлечения[734]. Непрекъснатото поскъпване на горивата увеличава разходите за бензин и създава неудобства и ограничения при мобилността на голяма част от населението. Възможността за придобиване на ново жилище или ремонт на старото също е намаляла драстично в сравнение със социалистическия период. Нараства процентът на хората, които не могат да си позволят нормално здравеопазване и посещение на стоматолог, като най-засегнати в тези случаи са пенсионерите и някои малцинствени групи. Социалните придобивки по време на социалистическата държава,

733 Данните са цитирани по: **Райчев, А., К. Стойчев.** Цит. съч., с. 63–64.

734 При изследване от 1998 г. за последните 12 месеца 84 % нито веднъж не са си купили ново сако (или рокля), 62 % – нови обувки, 81 % – нова книга, 82 % не са посетили ресторант. (**А. Райчев, К. Стойчев.** Цит. съч., с. 64).

свързани с получаването на майчинство и детски надбавки, през преходния период с пъти намаляват своята стойност. Социалната защита на децата при развод (собствеността остава при този родител, при когото остават децата) отпада и съдът вече се грижи за интереса на реалния собственик. Намалява и се свива честването на важните за повечето хора традиционни ритуали и тържества като сватби, кръщенета, „изпращане на войник", абитуриентски балове и др. Те се превръщат в истински разорителни начинания, които не могат или трудно биват покрити от семейния бюджет. И не на последно място – голяма част от семействата губят възможността да отделят средства за ежегодната и станалата през социализма традиционна почивка – на море или на планина[735].

6.1. Стратегии за оцеляване в преходния период

Загубата и промяната на всички тези статуси и придобивки води до появата и търсенето на нови и възможни техни заместители, които биват наложени принудително от обстоятелствата. Обществото в преход започва да търси и възприема такива форми на взаимодействие, които да помогнат основно и единствено за неговото физическо оцеляване, т.е. те възникват като „съпротива" срещу свиването на потреблението и намаляването на доходите за поддържането на един нормален начин на живот[736]. Производството на хранителни продукти за самозадоволяване от личните стопанства, каквито поддържат повечето българи през социалистическия период, в новите ус-

735 Пак там.

736 Пак там, с. 69–72.

ловия след 1989 г. придобива изключителна важност. При това не само за селското население, което традиционно си набавя селскостопански продукти, но и за много граждани, притежаващи вилни места и възрастни родители на село. Снабдяването с храни по този начин се оказва единствената възможност за много семейства да консумират месо и зеленчуци, които иначе поради липса на достатъчно средства не могат да си позволят. В годините на преход и непрекъснато увеличение на цените голяма част от българския народ жертва своето свободно време и почивни дни, за да обработват личното си стопанство или да помагат на свои роднини да правят това.

Приготвянето на огромни количества зимнина също се превръща в приоритетно действие за много домакинства и отново е продиктувано от необходимостта, свързана най-вече с тяхното чисто физическото оцеляване[737]. То води своето начало от социалистическия период, когато е свързано преди всичко с подпомагането на личните доходи, поддържането на близки родствени взаимоотношения и сезонната липса на някои плодове и зеленчуци на българската трапеза[738]. По време на прехода обаче тази практика преживява своя апогей. Домашната индустрия се превръща в основен източник на хранителни запаси, важно перо в семейния бюджет и въпреки често тру-

737 **Дечева, М**. Идентичности в българското село (случаят село Муселиево, община Никопол). – В: Динамика на националната идентичност и транснационалните идентичности в процеса на европейска интеграция. Сборник с доклади от международна конференция 7–9 юни 2007. **Съст. М. Дечева**. С.: Парадигма, 2008, с. 381–405.

738 **Смолет. Е.** Икономика на бурканите. Родствените отношения в България: Проучване. – В: Социологически проблеми. 1986 г., кн. 6, с. 96–108.

доемкия си процес остава задължение, с което се ангажират всички членове от семейството. Консервите се приготвят не само в селските къщи, но и в големите градове, на терасата или в междублоковите пространства. Находчиво в. „Демокрация" нарича този процес и инвестиция „бурканбанк", който от културен манталитет по времето на социализма се е превърнал в еманация на страха от неясното бъдеще и отчетливо показва недоверие към тези институции, които би трябвало да подпомагат и да се грижат за благосъстоянието на населението[739]. След шока от хлебната криза и с намерение да се предотвратят в бъдеще подобни изненади, според един репортаж във в. „Труд", жителите на град Габрово са намерили начин да „пълнят хляб в буркани"[740]. Разбира се, от тази „новина" се търси чисто комичния ефект, но не може да се пренебрегне фактът, че консервирането на продукти по време на прехода е придобило размери на основен превантивен акт срещу страха от гладуване и появата на нови социални катаклизми, в които управляващите непрекъснато поставят населението.

Сезоните трудови миграции или т.нар. „гурбет" също придобива ново значение и се превръща в поредната стратегия за оцеляване в преходния период, която с годините и задълбочаването на кризата в българската държава и икономика се разраства неимоверно. Той е насочен в две посоки – извън страната, към други държави; и към столицата, регионалния или областен център. В повечето случаи само един член от

739 **Редакционна**. Бурканите със зимнина – част от същността ни. – Демокрация, бр. 9, 11 януари 1997.

740 **Симеонов, П., А. Марчева**. Габровци пълнят хляб в буркани. – Труд, бр. 282, 14 октомври 1996.

семейството (деца или някои от родителите) напуска постоянното си местожителство, за да замине за работа в чужбина. При благоприятно стечение на обстоятелствата работата там от временна и в повечето случаи нелегална, може да се превърне в постоянна, да бъде последвана от установяване и постепенно изтегляне на другите роднини. Предпочитани дестинации стават европейски държави със стабилни икономики като Гърция, Германия, Кипър, Италия и Испания, които предлагат възможности и добро заплащане (сравнено с българските стандарти) в нискоквалифицирани дейности като земеделие, общи работници в строителството или като помощен персонал при отглеждането на деца или възрастни хора. „*Първо, през 1994 г. замина майка ми, една фирма ѝ уреди да работи в Гърция като се грижи за възрастни и болни жени. След две години замина сестра ми, после аз. Работех сезонно в селското стопанство, беряхме портокали и маслини. Тежка работа, трудна, ама стискаш зъби, защото в България нито ще намериш такава, нито ще ти платят толкова… Не исках да остана там обаче, липсваха ми приятелите, средата и затова се връщах и заминавах няколко пъти, а и не исках да работя това цял живот. Изкараните пари отиваха за кола, за дрехи, да помогна на баба ми, която остана тук, и така…*”[741].

За съжаление трудно могат да се открият реални статистически данни за периода 1990–1997 г., защото пътуванията се извършват с туристически визи, но по неофициални данни и според наблюденията на автора на терен няма българско семейство, което да не обсъжда варианта за временно или постоянно напускане на България с цел реализиране на по-добри доходи и

741 Респ. Г. П., мъж, роден 1979 г. в Нова Загора, средно образование.

начин на живот[742]. Тези тенденции са силно подчертани и при някои малцинствени групи на турците (към Турция, а впоследствие и към Германия) и циганите (към Гърция, Испания)[743]. Основните мотивационни нагласи, независимо от етническата принадлежност, са свързани със стремежа да се избяга от социалната безизходица като безработица, ниски доходи, невъзможност за професионално реализиране, повишаване на материалното благополучие или търсенето на по-спокоен и уреден живот в държави със стабилно управление[744].

След началото на прехода малките населени места са най-потърпевши от започналата икономическа стагнация. Ликвидирането на ТКЗС-та в селата и закриването на десетките цехове и преработващи предприятия към тях остава го-

742 В малък град като Нова Загора след началото на демократичните промени перспективата за сезонна или постоянна работа в чужбина е привлекателна за повечето ми връстници, роднини и познати. Някои от тях успяха да реализират това свое намерение, да си намерят постоянна работа и да създадат семейство там или да изтеглят своите деца, съпрузи и дори възрастни родители – б.а.

743 Тези процеси са описани по-подробно в: Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI. **Съст. М. Карамихова.** С.: МЦПМКВ, 2003; **Георгиева, Ц**. Преселническата мотивация на българските турци. – В: Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. **Съст. А. Желязкова**. С.: МЦПМКВ, 1998, с. 51–64; **Славкова, М**. Съвременни трудови миграции на българските цигани към Испания и тяхното отражение върху идентичността им. – В: Динамика на националната идентичност и транснационалните идентичности в процеса на европейската интеграция. **Съст. М. Дечева**. С.: Парадигма, 2008, с. 289–319.

744 Виж по-подробно: **Пенчев. Вл**. Социалнопсихологически нагласи за емиграция в периоди на преход (40-те и 90-те години на XX в.). – В: Преходът в България през погледа на социалните науки. **Съст. Кр. Байчинска**. С.: Проф. Марин Дринов, 1997, с. 137–140.

ляма част от трудово активното население без възможности за препитание или реализация. Пред тях стои изборът на нелеката съдба на сезонни гурбетчии в чужбина или изселване в близкия по-голям град. Подобна е и картината в повечето малки градове, където много заводи се оказват нерентабилни, не могат да намерят нови инвеститори и собственици, а това води до тяхното фалиране или закриване. Подобни ситуации, които са характерни за много части на страната, подтикват еднопосочните миграции към големите градове и областни центрове като София, Пловдив, Бургас, Варна и др., където възможностите за намиране на разнообразна работа са значително по-големи. Подобен принудителен избор правят много семейства, но и голяма част от студентите, които след завършването на своето образование не се връщат по родните си места, а предпочитат да се установят там, където са завършили. Тези, които успеят да си уредят добро препитание, остават там за постоянно, наемайки или купувайки си жилище, създавайки семейство, приятелски връзки и среда. Към днешна дата резултатите от този процес са налице – големите градове са пренаселени, малките населени места обезлюдени, а в селата демографският срив е пълен и необратим.

Всички тези стратегии за оцеляване, към които голяма част от хората трябва да се пригодят само за няколко години, променят изцяло тяхната ценностна система и мироглед. Нестабилното икономическо и политическо състояние на страната, комбинирано с непрекъснатото понижаване на жизнения стандарт и загубата на социална сигурност, предизвиква все по-голямо отчаяние и обезверяване. В централните медии зачестяват информации за рязко нарастване на самоубийства-

та сред населението, най-вече поради финансови причини[745]. Според тях все повече хора избират този фатален край пред мизерията и драстичното поскъпване на живота. Съгласно цитираните статистически данни от началото на 1995 г. до месец март са регистрирани над 100 случая. Към подобен драстичен акт прибягват все повече пенсионери, чиито доходи, въпреки непрекъснатите „индиксации", са под критичния минимум и не стигат нито за необходимите им лекарства, нито за тяхното изхранване и разходи за битови консумативи. Особено тежко е положението на самотните възрастни хора, които за да оцелеят, започват да се занимават с просия или събиране на вторични суровини и хранителни отпадъци. Десетки просещи старци от различни малцинствени групи (както и много деца) бързо се превръщат в неизменна част от сивия и потискащ посттоталитарен градски пейзаж[746].

6.2. Бит и всекидневие през преходния период

Нарастващият песимизъм се дължи и на започналото драстично социално диференциране на много богати и много бедни хора. В годините на преход липсата на постоянни и високи стабилни доходи свежда жизнения стандарт на 90% от хо-

745 **Норд, Н**. Жените си отиват с хапчета, мъжете предпочитат въжето. – Труд, бр. 51, 1 март 1995; **Троянска, Н., А. Руфи**. Пътят на варненските фараони е осеян с трупове и много мъка. – Труд, бр. 199, 25 август 1995; **Заркова, А**. Все повече хора избират въжето пред мизерния живот. – Труд, бр. 264, 26 септември 1996.

746 Разбира се, тук не е необходимо да се отваря голямата тема за организираната циганска просия и превръщането ѝ в печеливш бизнес на цели семейства, кланове и групи – б.а.

рата в България до границата на минималното оцеляване или т.нар. „от заплата до заплата” стандарт. Непрекъснато изнасяните данни от медиите за несъстоятелността на държавата да осигури социалния минимум най-вече на пенсионерите, безработните и социално слабите контрастира с показния начин на живот на малобройния български елит от политици, шоузвезди, бизнесмени с частен бизнес (т.нар. от медиите „честни частници”), собственици на приватизирани предприятия, футболни отбори, банки и управители на филиали на международни компании. Това са хората, които могат да си осигурят луксозни апартаменти и вили, нови автомобили, почивки в чужбина и непрекъсната демонстрация на финансова неограниченост и независимост. Традиционното отношение на българина към богатството и забогатяването винаги е било отрицателно и граничещо с подозрението за нечестно възползване от определена ситуация и възможности – нещо, което преходният период предоставя на всички, които имат желание за незаконно печелене на средства. „*За да натрупа пари един човек толкова много, за толкова кратко време, както в началото на прехода, означаваше само едно, че е ощетил други хора, направил е нещо нередно, измамил е държавата, не е плащал данъци, не е внасял мита и други такива... Който искаше да излъже, винаги можеше да го направи, системата и законите бяха такива”*[747]. Безконтролното ощетяване на хората, от продаването на некачествена (с изтекла годност или неотговаряща на зададения хранителен стандарт) и неправилно измерена стока в кварталния (в повечето случаи гаражен) супермаркет до голе-

747 Респ. М. Т., мъж, роден 1972 г. в гр. София, висше математическо образование.

мите корупционни и приватизационни скандали, се отчитат от мнозинството респонденти като единствения възможен начин за забогатяване. Това е и причината повечето хора да смятат, че при „началното натрупване на капитал" след старта на демократичните промени са успели хора без принципи и морал, каквито са „всички политици", „частниците" и „забогателите мутри".

Фигурата на частника – работодател, най-вече за възрастното население придобива изцяло отрицателен ореол. Практиката на все повече българи показва, че работата в частна фирма е свързана в повечето случаи с ниско и нередовно заплащане, задължително оставане в извънработно време, уволняване без предизвестие и неплащане на осигуровки, болнични и възможност да се ползват платени отпуски. Държавната работа все още се възприема като стабилна, защото „се изплащат компенсации", „малко ти плащат, ама ти и малко работиш", работното време е стандартно и има възможност за платени и неплатени отпуски, ползването на майчинство без страх, че след това няма да те назначат отново. Наложените от пазарната икономика нови трудови взаимоотношения са съвсем различни от тези, които са били по времето на социализма. Повечето хора разбират това, но не могат да се примирят с липсата на контрол в тях – „нито държавата ти помага, нито законът, защо ми е на мене демокрация тогава".

При всяка смяна на управляващите надеждата, че икономическият и социален климат на страната ще се подобри, се заменя с поредното бързо и тотално разочарование. То се концентрира върху политиците, върху изработваните от парламента закони и наложените нови социални и обществени про-

цеси, разгледани по-горе. При работата на терен се оказа почти невъзможно да се събере информация и спомени за това какви положителни промени са настъпили в техния живот. Всичко е било трудно – отглеждането на децата, издържането им при тяхното обучение, подпомагането на възрастните родители, поддържането на нормален жизнен стандарт. „*След промените, едва след десет години си позволихме да отидем на море. Първите години бяха много тежки. Мъжът ми беше съкратен, няколко години стоя без работа, аз не получавах редовно заплата. Ужас беше, като си помисля*”[748]. В морално отношение промените също са отрицателни: *„Трудни години бяха, безпаричие..., новата обстановка накара хората да променят ценностната си система, всеки в стремежа си да оцелее, постъпваше по най-долен начин с лъжи, измами, коварство, лицемерие – много познати се промениха пред очите ми*”[749].

Откритите се възможности за икономическа инициатива и частно предприемачество се отчитат като една от положителните промени на прехода. Почти всяко българско семейство регистрира частна фирма с различен предмет на дейност. Хората се опитват чрез познанията, уменията и връзките си да създадат собствен бизнес, който да подобри материалното им положение. Младите хора тогава са се чувствали много по-оптимистично настроени и окрилени. Смятали са, че свободният пазар ще им позволи да получат по-добра възможност за реализация от техните родители, разчитайки единствено на собствените си способности, а не на „партийно членство”,

748 Респ. Д. И., жена, родена 1956 г. в гр. София, висше образование.

749 Респ. С. А., жена, родена 1952 г. в гр. Нова Загора, полувисше образование.

„роднинство с активни борци" и „висши партийни ръководители". Въпреки ентусиазма от началния старт и тук настъпва разочарование. Проявеният бизнес нюх се оказва недостатъчен.

Нормативните неуредици, усложнената бюрокрация и многобройните такси се оказват само част от множеството сериозни препятствия. Непрекъснатото повишаване на данъците и особено въвеждането на ДДС натоварват и утежняват допълнително прохождащия малък и среден бизнес. Въпреки голямото количество банки отпускането на кредити е изключително трудно. Свиващият се пазар, намаляващото потребление и непрекъснатото увеличаване на стоки и услуги при покачващата се инфлация не позволяват дългосрочно планиране и спокойно развитие. Допълнителни щети се нанасят от появата на рекетьорски групи, които изнудват собствениците на магазини, хранителни и увеселителни заведения с високи такси за принудителна защита. В подобна ситуация и само след няколко години все повече фирми са принудени да преориентират или прекратят своята дейност. „*В онези години синът ми беше много енергичен. Нае едно помещение за магазин и започна с продажбата на бяла и черна техника, след това се преориентира към търговията с дрехи втора употреба от Германия, след това се занимава с производство на алкохол, опита в търговията със зърно и какво ли още не…*"[750]

Постепенно хората започват да осъзнават, че не всичко зависи единствено от собствените усилия. Личният им опит показва, че отново важи принципът „да си човек на някого" или „да познаваш точните хора", да имаш закрила – политическа,

750 Респ. В. В., мъж, роден 1935 г. в с. Еленово, Новозагорско, полувисше образование.

икономическа, данъчна и най-вече – за да спечелиш, трябва да бъдеш безскрупулен и да правиш компромиси със собствените си ценности. Това е причината да се наложи убеждението, че успешни бизнес начинания са реализирали тези, които още от времето на социализма са имали основа, връзки и информация, помогнали им и поставили ги в привилегировано положение за разлика от обикновените хора. Като доказателство се изреждат имената на някои от най-актуалните бизнесмени на прехода – Илия Павлов, Васил Божков, Гриша Ганчев, Емил Кюлев и други, предимно локални бизнесмени, за които се разкрива, че са „бивша номенклатура”, „бивши ченгета” или „комунистически протежета”. Налага се и твърдението, че най-успешните бизнесмени са се оказали политиците – „най-доходоносно беше да станеш депутат”. Тогава възможностите за реализация са много повече: бордове, комисионни, приватизация под масата, подкупи, политически чадъри и други порочни практики. „*Аз, беден политик, още не съм чул да има. Всеки е там (в Народното събрание – б.а.), за да докопа парата. Никой не мисли за народа. Ей, за това сме на това дередже*”[751].

Свободата на словото, сдруженията, премахването на първичните партийни организации към предприятията и отпадането на задължителното жителство са единствените посочени като изцяло положителни промени в живота на българското общество след 1989 г. Благодарение на тях се дължи усещането, че „с идването на демокрацията е станало нещо хубаво”. За по-младите хора това е и възможността да се обличат както пожелаят, да излизат по заведения до късно, да слушат забранената преди това западна поп и рок музика, да си я купуват свободно

751 Респ. Д. К., мъж, роден 1974 г. в гр. София, висше образование.

от музикалните магазини. Безпрепятственото навлизане на тотално отричаната и заклеймявана европейска и световна култура, книги, стоки, технологични съоръжения и свободният поток на информация са истинските индикатори за повечето хора, че комунизмът е трябвало да си отиде. С одобрение се приемат прекратяването на ежегодните студентски бригади, членуването в пионерски и комсомолски организации, ленинските съботници и другите „досадни" и „излишни" партийни мероприятия, които са били задължителни за всички. Получаването на лична свобода, възможността да изразяваш своите намерения и недоволство открито, са базисни и определящи за постигането на реално демократично общество. Започналите стъпки към неговото постигане се отчитат като единствената истинска победа на демокрацията в България. Чувството за демократизация донася и необходимото самочувствие, че българите трябва да започнат да приемат себе си като „реални" европейци и да се отърсят от негативното и нарицателно клеймо хора от „източноевропейския блок" и „от страна от бившия социалистически лагер".

6.3. Животът през социализма – житейски перспективи

Начинът, по който се възприема настоящето („прехода към демокрация"), започва да определя преценките и спомените за социалистическото минало[752]. Животът „преди и сега",

752 **Колева, Д**. (**съст.**). Върху храстите не падат мълнии. Комунизмът – житейски съдби. С.: Сиела, 2007, с. 12.

разделен от „падането на комунизма”, получава различни оценки. В единия случай те са: „Беше лошо, стана още по-лошо”, но преобладаващите мнения клонят към варианта: „Беше добре, стана лошо”. Или като отбелязват някои от най-известните български социолози, постепенно в хода на прехода социализмът започва да се идеализира[753]. Главната перспектива изхожда от позицията на днешната несигурност и спокойния живот в миналото: „*Спокоен живот беше и по-весел беше така. Сега по-отчаян е народът”; „...нямаше крадци, нямаше убийци, а сега те е страх да замръкнеш”; „И свободно бе... И нямаше тия кражби*”[754]; „*Аз знам какво беше тогава и знам какво е сега. Тогава нямаше пари, но имаше много голяма сигурност*[755].

На фона на пониженото благосъстояние все по-силно контрастира материалната задоволеност и достатъчност, която всички с минимални усилия са можели да си позволят: „*През социализма мога да кажа, че не живееше богато българският народ, но живееше сравнително добре. С две заплати – моята и на жената, сме живели – учил съм, правил съм разходи и съм си построил къща, помогнал съм на сина си да си купи апартамент и да се изучи в Стара Загора. Хората, макар и не богати, бяха доволни, защото и селата се обновиха, хората там си направиха хубави къщи след като ТКЗС-та там се посъвзеха”*[756]. На базата на днешните реалности оценката към предишната

753 **Райчев, А., К. Стойчев.** Цит. съч., с. 93–95; **Бунджулов, А., А. Райчев, К. Колев.** Езиците на лявото. С.: БДИ, 2002, с. 23–56.

754 Цитатите са взети от: **Колева, Д. (съст**.) Цит. съч., с. 12.

755 Респ. Х. К., мъж, роден 1936 г. в с. Прилеп, Карнобатско, полувисше образование.

756 Респ. Г. С., мъж, роден 1930 г. в с. Радецки, висше икономическо образование.

система се занижава и критериите стават съвсем различни. Разсъждава се от позицията на задоволяване с „по-малко болезненото" и „по-малкото зло". „*През социализма имаше три-четири хубави работи, първо – комуягите знаеха как да си постигат целите, значи... да речеш строеж... Поголовно правеха и няма назад, ма речат ТЕЦ-ове да правят – изпразнят заводите, и от кой по пет, от кой по десет човека взимат и ТЕЦ става... Значи, туй беше едно от хубавите работи. Тука долу-горе може да не е било с най-модерните технологии, но всичко, което трябваше в един живот, те си го направиха... Другото хубаво нещо беше, колкото и да приказваме, значи имаше къде да се оплачеш. Карат те тука да бачкаш. Отиваш в градски комитет, отиваш в профсъюз, отиваш тук-там... Идват, хакат му един акт и може после директорът да те смели, но решението се отменя. А сега няма профсъюз, няма ...нищо и господ далече, няма къде да се оплачеш. Сега има един чорбаджия, ако рече ще те изпъди, ако рече ще умреш от глад и това е..., т.е. няма държавен контрол на нито едно ниво. И още едно – като цяло през социализма от 5 милиона преди девети септември станаха осем и колко милиона. За 20 години демокрация от осем и колко милиона слезе на пет милиона, значи така или иначе те поддържаха някакво жизнено равнище. Може да нямаше банани, портокали, маслини, но имаше мляко, имаше яйца... Сега обратно – всичко слиза надолу... имаш банани, ама един зъб да ти направят – 40 лева. Сега нямаш ли пари в джоба, поне сто лева, не можеш да отидеш на доктор*"[757].

757 Респ. Т. В., мъж, роден 1945 г. в гр. Нова Загора, средно специално образование.

От дистанцията на времето широко обсъжданите социалистически „негативи и деформации” вече не изглеждат толкова лоши, неправомерни, икономически неприемливи, нехуманни и престъпни. „*Въпреки лошите думи, които се сипят върху кооперативното стопанство и върху живота на хората преди 10 ноември, хората си спомнят с добро. По конституция нямаше безработица в България. Това ненормално като икономика, нали така, но по конституция всеки има право, ако не го назначиш на работа, ще те осъди, трябва да го назначиш. Това първо. Второ. Изключителното спокойствие. Може да е имало лагери, може да е имало здрава ръка, такава жестока милиция, но е имало спокойствие. Хората не се заключваха. Хората бяха с малки заплати, но знаеха, че ще ги получат и затова е тази носталгия..., ние сме кротък народ, ние искаме да е мирно и тихо...”*[758]. Равенството, което управляващата партия е успяла да вкорени сред масите (проповядваният принцип е преразпределение и уравниловка), задоволителният стандарт в начина на живот и социалното обгрижване на всеки индивид („…тогава дори и за циганите имаше работа в заводите”) се оказват много по-приемливи на фона на новите свободни и пазарно ориентирани икономически взаимоотношения на преходния период. „*Българският народ е социално насочен, не е така... да има привкус да е капиталист, да трупа. Сега се явяват такива, но тогава (през социализма – б.а.) основната част от населението харесва равенството, 50 години е насаждано туй нещо. И в бедността всички да са равни. Аз*

758 Респ. В. С., мъж, роден 1930 г. в с. Еленово, Новозагорско, полувисше образование.

може да нямам, но не ща и тоз да има"[759]. Както отбелязва културологът Даниела Колева, миналото се възприема основно през призмата на битовото и рационалното – домът, добруването, близките, работата. Рядко се изказват разсъждения върху ефективността на социалистическото управление като цяло – политически, икономически и идеологически[760]. Остава впечатлението, че подобни въпроси (от рода на защо комунизмът към 1989 г. беше напълно ерозирал – икономически, морално и политически?) никой не си е задавал, дори и след неговия крах, но зад изброяването на „хубавите неща през социализма" прозира приспособяването към наложената система. Социализацията на множеството през тази епоха всъщност представлява примиряването с различните придобивки, които държавата е можела да отпусне.

Според Ивайло Знеполски през 60-те години на XX в. комунистическата държава благодарение на масовизирането на партията, смяната на поколенията и високата степен на мобилизация, широките слоеве на населението все по-силно започват да се идентифицират както с режима, така и с неговата политика – социална и икономическа[761]. Установяването на известна „рутина на живеенето" позволява на някои изследователи да забележат, че се е създал своеобразен консенсус около принципите на режима, което и осигурява неговата продължителна стабилност. Обективните причини се дължат на започналото през този период негово смекчаване и нормализиране,

759 Респ. С. В., мъж, роден 1943 г., средно специално образование, занимава се с частно земеделие.

760 **Колева, Д**. Цит. съч., с. 12.

761 **Знеполски, И**. Българският комунизъм…, с. 221–235.

практическото унищожаване на инакомислието, оживяване на обществения и икономическия живот и най-вече на разгърнатата социална политика, която носи на всички възрастови и етнически групи приемливи и задоволителни социални придобивки – заплати, пенсии, обезщетения, добавки. Адаптирането към системата се извършва посредством скритите механизми на „купуването на масите” или по-точно на тяхното корумпиране. Зад понятието прозира широкомащабната дейност на режима, извършена с цел повишаване на битовото благосъстояние на българите. Това включва увеличаването на жилищния фонд (бумът на т.нар. панелно строителство), масово електрифициране, централно отопление, изграждане на канализация във всички населени места, прокарването на асфалтови пътища, изкуствено поддържане на ниски цени на стоките за бита, за да се повиши покупателната способност на народа[762]. Подобна социална политика в „служба на народа” създава условия, при които, срещу отнетата индивидуална инициатива и „живота в несвобода”, голяма част от хората водят до известна степен осигурено и поносимо съществуване. Получените социални придобивки са представени като привилегия от партията-държава, а не като нормални социални права и с тях се купува лоялността, липсата на съпротивление и поддръжката на народа. Следователно те са инструмент на политическата система, а не естествено следствие от общото развитие на страната. Тяхното отпадане, загубване или нарушаване след промените от 10 ноември 1989 г. предизвиква развитата само след няколко години „соцносталгия” и съжаление по стереотипа на живот при предишния режим, белязан от бавен ритъм, слабо

762 Пак там, с. 233.

напрежение и рутина[763].

В своето изследване върху социалистическото всекидневие в българското село американският антрополог Джералд Крийд също успешно доказва тезата за приспособяването към живота в тоталитарната система[764]. Той използва понятието „опитомяване на социалистическата революция", изразяващо се в постепенния процес на дребни икономически лавирания, отстъпчивост и гъвкавост спрямо непрекъснатите реформи в селското стопанство. Това поведение за издействане на привилегии създава поносимост към режима, което го прави да изглежда много по-привлекателен пред икономическите промени, настъпили след 1989 г. Според автора към края на комунистическия период селяните вече са преживели най-лошото от него и са успели да намалят „властта на партията", приемайки я по-скоро като досадна, отколкото като страшна. Те осъзнават ограниченията на системата, но след като вече са я „опитомили" чрез всекидневните си действия в продължение на четири десетилетия, изпитват нежелание да я заменят с една непозната нова система[765].

Темата за соцносталгията, която изживяват хората през преходния период вече провокира полемики в научните среди. Разбира се, това е явление, което се наблюдава във всички бивши социалистически републики и доказа, че това е законо-

763 Пак там, с. 233.

764 **Крийд, Д**. Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село. С.: Апострофи, 2005.

765 Пак там, с. 283.

мерен процес, а не чисто български патент[766]. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че различните поколения, живели през социалистическия период, имат различни нагласи и отношение към близкото минало и възприемат явлението соцносталгия през призмата на своето детство, младост и зрялост, а това му придава различна емоционална натовареност и обремененост. В същото време не малко изследователи го възприемат като естествена реабилитация на социализма и неговата „социална и икономическа сигурност”[767]. Вероятно те също имат основания за подобни научни твърдения. Но ако трябва да се синхронизира най-вече полифоничността на „гласовете отдолу”, все повече остава впечатлението, че ключът към понятието соцносталгия трябва да се „чете” чрез чисто човешкото желание за нормалност – житейска, историческа и институционална. Чувство, което преходният период не може да осигури.

* * *

Управлението на социалистите започва с много надежди и завършва с много разочарование. В продължение на две години хората губят всякакви илюзии, че хлябът (или сиренето и пр.) ще възвърнат предишните си „социалистически” стойности. Такава е интимната мисъл на всички пенсионери и хора в затруднено материално положение. Все по-ясно се осъзнава, че промяната, очаквана или неочаквана по този начин, е настъ-

766 Post-Communist Nostalgia. **Todorova, M., Z. Gille. Ed.** New York. Oxford. 2010.

767 Виж: Паметта и представата за социализма (1944–1989) в съзнанието на българите от началото на XXI в. – В: Социализмът в огледалото на прехода. **Баева, И., Е. Калинова**. С.: Изток – Запад, 2011, с. 13–98.

пила окончателно и безвъзвратно. А това означава, че въпреки действащите рефлекси от миналото (силно развитите етатични нагласи за държавата като върховен разпределител на блага за всички) и използваната от политиците популистка риторика и демагогия, социалната цена, която ще платят повечето хора, ще бъде висока. Тенденциите в избирателната активност са причината много политически анализатори да сигнализират, че еуфорията от първите години на прехода се е изпарила. Политическите страсти, кипели по хилядите митинги, в емоционални разговори, пред телевизора, в кафенета и дори в ръкопашните схватки между сини и червени привърженици, отдавна са изживени. Единствените спорове както в медиите, така и на битово ниво се водят около полемиката коя икономическа групировка зад чий политически гръб стои, имената на кои депутати са забъркани в поредната далавера и кой „трепе" бандитите, които искат да се превърнат в почтени застрахователи. В такъв смисъл съвсем логично звучи обобщението, че „следващото нещо след футбола, което ще обедини нацията, е лозунгът: „Долу политиците"[768]. Те все още са публичните личности, натоварени с най-много обществени негативи[769].

---

768 **Токин, Т**. Интервю с доц. Драгомир Драганов. – Труд, бр. 132, 8 юни 1995.

769 Публичните скандали, в които са замесени политици, продължават. Такъв е случаят с уволнения вътрешен министър Любомир Начев, които е уловен от репортаж на БНТ в компания на манекенки след потресаващо тройно убийство на полицаи през 1995 г.; В същата ситуация изпада и самият премиер, който е обвинен от някои медии, че в деня на трагичния инцидент с 14-те изгорели войници е бил на събор и е играл хоро. „Депутатското кюфте" все още е любима тема на вестниците и символ на „келепира от държавната хазна" за сметка на редовия данъкоплатец.

В края на разглеждания период хората се възприемат не според политическата си принадлежност, а според това дали са бедни, прогресивно обедняващи или достатъчно материално осигурени, за да посрещнат следващите икономически сътресения в държавата. Приоритетите в техния живот вече са други. В средата на 90-те те се определят от мисълта за оцеляването – социално, емоционално и физическо. „Разграждането на тоталитарната система” за повечето хора остава все още смътно понятие, свързано с „разграбването на ТКЗС-то”, фалиралите и рушащи се държавни цехове и предприятия, пустеещите плодородни земи, извършващата се приватизация „под масата”, всевъзможните политически протекции на „наши хора” и хищни икономически групировки[770]. За тях различните управляващи, въпреки гръмките си предизборни обещания, попадат в едни и същи корупционни схеми и практики. И дори нещо повече – в периода 1995–1996 г. корупцията се превръща в определяща управленска практика, в която се оказват замесени всички държавни институции – правителство, парламент, администрация и съдебна власт. Отчаяни от икономическата конюнктура, много хора обобщават ситуацията в България по следния начин: „Няма кадърни политици, няма закони, няма държава”.

Разочарованието от ефективността на политици и институции изтласква на преден план новите медийни герои на

770 Един от заместник-главните редактори на в. „Труд” ще обобщи ситуацията на преход по следния начин: „В еуфорията на „разграждането на системата” на нашенеца бе внушено, че „отварянето към света” означава да си свали гащите, а „пазарна икономика” – да краде каквото завари и колкото смогне”. (**Кицевски, Н**. В България всичко изтича. – Труд, бр. 173, 26 юли 1995).

прехода. Тяхната поява е провокирана от обществената и политическата обстановка в България. Всеки един медийно експониран образ олицетворява вярата, надеждите и отношението към развиващите се политически и културни процеси в преходното общество. В тяхното конструиране важна роля играят както традиционни културни стереотипи, така и съвременни нагласи, породени от политическата действителност. Плашещият, симпатичен, но и осмиван образ на борците, реабилитираният Тодор Живков, вярата в българския цар в изгнание и демонизацията на Андрей Луканов всъщност са различните лица и проявления на българския преход.

В средата на 90-те години българинът вече е успял да си изгради собствена и трайна представа за това какво се случи и какво се случва в страната. За него понятието демокрация вече е изпразнено от съдържание. То се е превърнало в куха фраза, която политиците използват единствено преди избори и прикриват с нея истинските си намерения – „да се доберат до властта".

Политическата позиция на все повече хора започва да се определя не от партийни програми, лозунги и идеологии, а от инстинкта за самосъхранение и избора на „по-малкото зло": *„През комунизма наистина всеки можеше да си купи и кола, и апартамент да си направи. А сега – трудна работа. Аз не съм против Живковото време, щото съм го живяла. Ама след това станахме седесари. А сега не съм от нито една партия. Ние искаме да сме добре, това е сега най-важният въпрос"*[771].

771 Думи на Н. Г., 79-годишна, работничка. – Виж: **Д. Колева (съст.).** Цит. съч., с. 69.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В началото на 1997 г. за никого няма съмнение, че българският преход е поел в погрешна посока. Причините са многостранни и произтичат както от неговия замисъл, така и от реализацията му. Като основни виновници се посочват предимно субектите на политическата власт – партии, институции, политици. Нарастването на негативните практики в икономическото и социалното развитие на обществото предизвикват трайна тенденция на неудовлетвореност от хода, темповете и практическите резултати на демократичните процеси в страната. Към края на разглеждания период демокрацията като понятие за политическа система се ползва с ниска степен на доверие и ефективност, която намира израз в използваните и наложили се понятия: „български вариант на демокрация", „фасадна" демокрация и псевдодемокрация.

Според американския учен Томас Каротърс страните в преход, които не успяват да изпълнят с реално съдържание демократичните маркери при процеса на трансформация на една система в друга, попадат в т.нар. политическа сива зона[772]. Те имат всички атрибути на демократичния политически живот – опозиция, наченки на независимо гражданско общество, редовни избори и демократична конституция, но страдат от сериозен демократичен дефицит, свързан с незачитане на гражданските интереси, ниско ниво на политическо участие на гражданите извън гласуването, често нарушаване на закона, при това от

772 **Carothers, T.** The End of the Transition Paradigm – Journal of Democracy Volume 13, Number 1, January 2002, 5–22.

институции, които трябва да следят и да се грижат за неговото прилагане. Наличието на подобни процеси не позволяват нормалното протичане на демократизацията и най-вече на нейната трета фаза, а именно консолидацията, при която според транзитолозите се случва същинската демокрация. От направеното изложение дотук попадането на България в т.нар. сива зона се дължи преди всичко на ролята и действията на политическите субекти, начина на икономическо разграждане на старата система, културното и историческо наследство, получено като манталитет и поведение от предходните епохи.

Още в началото на започващите промени се налагат практики и стратегии, които не създават благоприятна атмосфера за развитието на стабилни и реални демократични ценности. Движещите сили на общественото развитие се превръщат политическото противопоставяне и отрицание. Това се дължи преди всичко на предизвиканата неконтролируема свръхполитизация и наложените политически употреби на миналото. За своето легитимиране в обществено пространство нововъзникващите политически субекти в лицето на десните формации и сдружения налагат лесно възприемащата се поради своя емоционален и разтоварващ характер политическа култура на отрицанието. Тя се разпростира не само върху отношението към комунистическия режим и неговите порочни практики на насилие (”червения терор”, т.нар. „Народен съд”, лагерите), но и върху отричането на житейските постижения на цели две генерации, участвали в буквален и преносен смисъл в строежа на съвременна България. Противоречивото възприемане на социалистическото наследство през следващите години перменентно ще влияе върху политическите и социални процеси

на преходния период. Предизвиканият идеен конфликт между поколенията до известна степен резонира и върху резултатите от първите демократични избори през 1990 г. Разбира се, много по-важно значение изиграват редица други фактори.

На първо място трябва да се споменем успешната стратегия на комунистическата партия да засвидетелства воля за промяна – чрез разграничаване и изключване от ръководните си редици на едни от най-компрометиралите се лидери и чрез смяната на своето име като предпоставка за курс към нова идеологическа и икономическа програма. Във всички свои предизборни лозунги и действия БСП предлага варианта на малките промени в рамките на познатото – плавен и постепенен преход, без социални сътресения и катаклизми, национално помирение и затваряне на историческата страница на политическото насилие. Обещания и послания, които успешно се възприемат от по-голямата част от населението, изправено пред страха от неизвестното. В същото време, въпреки приетите решения на т.нар. „Кръгла маса", структурите на комунистическата партия остават непокътнати и продължават своя индиректен контрол и влияние върху мнозинството от българския народ по време на изборите от юни 1990 г. Това прави още по-трудна промяната, извършваща се в съзнанието на част от хората, които трябва изразят своите политически препочитания в изборния ден.

Важен за развитието и налагането на демократичните принципи в България се оказва и въпросът за създаването на политическа стабилност. Новопоявилите се политически субекти съзнателно търсят своето „шумно" представяне като опозиция на управляващата комунистическа партия и възможност за заемане на по-предни позиции в политическото простран-

ство. Една от важните причини за този акт, както по-късно ще посочат политическите анализатори, се дължи на факта, че възникналият демократичен елит се огласява не преди началото на демократичните промени, а в борбата си за новото преразпределение на властта. Късната поява на активни дисидентски организации и отявлени противници на режима в сравнение с другите източноевропейски страни поставя българските дисиденти в незавидното положение да преминат през един труден процес на легитимация. Допълнително неудобство за тях се създава и от начина, по който е извършена промяната – свалянето на Тодор Живков е осъществено от вътрешнопартиен заговор и благодарение на външнополитически причини, предизвикани от провъзгласените от Михаил Горбачов принципи за гластност и демокрация. Това позволява непосредствено след преврата да се поведе полемика кой е истинският генератор за подетата „смяната на системата" – комунистите-реформатори или дисидентстващите интелектуалци. Лоша услуга на новите демократи изиграва и присъствието сред тях на хора, които на един по-късен етап сменят политическия лагер или се оказват свързани с комунистическата Държавна сигурност. Това перманентно дискредитира през годините десните партии, предизвиква множество политически скандали, създава нездрава атмосфера на подозрение сред сините активисти и затвърждава мнението на голяма част от българския народ, че опозицията е родена по препоръка на левите управляващи. Самият демократичен съюз се появява на политическата сцена като набързо създаден конгломерат от твърде разнородни партии, организации и личности, чийто различен произход, интереси и ценности са постоянен фактор за разслоения и остри борби в неговите

редици.

За да представят пред обществото своята политическа физиономия, демократичните формации и преди всичко СДС залагат на опозицията комунизъм – антикомунизъм. Тя се оказва успешна за печеленето на привърженици, но крайно недостатъчна като визия за едно бъдещо антикризисно управление. Наложеният агресивен тон на общуване и отстояване на позиции посредством стотиците митинги, демонстрации, изявления за справедливост, заканите за търсенето на вина и възмездие мобилизират енергията на синия електорат, но не успяват да превърнат широко развяваното знаме на демокрацията и нейните ценности в основна идея и модел за подражание в обществените и политически взаимоотношения.

Възприетата практика предизвиква една от най-големите слабости на бъдещия политически живот – партиите започват да функционират не чрез общоприети идеологически постановки и програми за управление, а като представители на различни групови интереси. Това е твърде показателно при последвалото изместване на политическите идеали от властовите стремежи. За БСП загубата на ръководните позиции в страната се компенсират от заемането на икономически такива. Запазеният монопол върху икономическата власт от страна на бившата комунистическа номенклатура е една от причините за непоследователността, противоречивостта и бавните темпове на реално реформиране на икономическата система в България.

Независимо от афишираната готовност за смяна на системата и спечелването на изборите през 1991 г. СДС се оказва организационно и кадрово неподготвен за предизвикателства-

та на преходния период. В рамките на своя мандат кабинетът на Филип Димитров трябва да задвижи сложните процеси на приватизацията, реституцията и връщането на земеделската земя. Обществото вече е усетило високата социална цена, която трябва да плати по пътя към трансформирането на комунистическата планова икономика в пазарна и бързо започва да показва своето недоверие към управляващите. Правителството изпитва съпротива както от синдикатите, президента и парламентарния си партньор ДПС, така и от медиите, които вече заявяват своите претенции за „четвърта власт". В подобна обстановка приватизацията бързо се изражда в нерегламентиран и неконтолируем процес на разграбване. В него са замесени както набиращата икономическа мощ бивша червена номенклатура, така и новите лица от дясното пространство. Това е причината в България да се наложи капитализъм не от западен тип, а своеобразен капитализъм на посттоталитарния преход. Той се характеризира с бавни и неконтролирани темпове на раздържавяване, неефективна законова база, слаб или отсъстващ следприватизационен контрол, появата на мощни икономически и криминогенни групировки, ползващи се с политически чадъри и/или протекции от бившите тайните служби. Подобна обстановка, наложила се само 2–3 години след началото на промените, не позволява изграждането на стабилен икономически климат нито за развитието на националното стопанство, нито за сигурността на обикновените граждани.

Шумно огласяваното скъсване с комунистическото минало също не се осъществява. Подетите процеси срещу Тодор Живков, срещу виновниците за престъпленията в трудово-възпитателните лагери, за икономическата катастрофа, за т.нар.

„възродителен процес" и аварията в Чернобил се проточват във времето, завършват без ефективни присъди (с изключение на последния) или поради изтичане на давност, и потвърждават подозрението на обикновените хора, че демонстрираната воля за промяна и от сини, и от червени е параван за политически договорки и безпринципност.

Изпадането на СДС в изолация води до съставянето на кабинета на Любен Беров. Неговата политическа неопределеност и липса на ясна подкрепа от различните парламентарни групи форсират отрицателните явления в обществото и икономиката. Възходът на борческите формирования, икономическите групировки и нарастващата битова престъпност допълнително засилват хаоса и негативното отношение към демократичните процеси. Провежданата непоследователна политика на всички правителства до този момент и задълбочаващият се спад в жизнения стандарт на населението обуславят измененията не само в нагласите и очакванията, но и в характера и ориентацията към ценностите на демокрацията. Еуфорията и оптимистичните очаквания към демократичните промени се трансформират в критика и песимизъм. Нагласата от положителна постепенно се преобразува в отрицателна.

Разочарованието от политическите субекти води до реактивирането на традиционно негативни културни стереотипи спрямо властта и политиците. Те са продукт на историческото развитие на българите и противоречивото отношение към държавността и произтичащите от нея права и задължения. Огромна роля за тяхното налагане изиграват и печатните медии в лицето на „независимите" всекидневници. Чрез тях на обществото стават достояние десетки случаи на неправомерно полз-

ване на властта за лична употреба и забогатяване от страна на политиците. Икономическите скандали се редуват с политически, което допълнително влошава социалния климат в държавата. За голяма част от хората стремежът към политически постове се превръща в „грижа за собствения джоб" и средство за облаги, а държавните институции се преплитат с образуваните мафиотски структури за още по-мащабно „източване" на българската икономика. Недоволството от новопоявилия се политически елит се канализира в етнокултурния стереотип – „всички са маскари". В съзнанието на хората депутатите се затвърждават като „далавераджии", „крадци", „мошеници" и „хайдуци", чиято единствена цел е да се „нагушат" с „народни пари". Несправянето с предизвикателствата на преходния период се отдава на тяхната некомпетентност, неподготвеност и нежелание за разрешаване на наболелите социални и икономически проблеми.

В този тон са и повечето публикации на популярната преса. Техният „език" и подход бързо стават норма за българското общество. Печатните медии се превръщат в „увеличително стъкло" на всички недъзи на посттоталитарна България. Своеобразната враждебност от техните послания подкрепят убедеността на обикновения човек, че в България всякакъв опит за промяна и демократизация е обречен на провал, а политическите борби са всъщност борби за привилегии и „апетитни парчета от държавната баница". Българската информационна среда не успява да произведе отношение, вярвания и нагласи, които да внесат във всекидневния живот на своите читатели адекватни ценности, необходими за едно демократично общество. Тя остава подвластна на конюнктурите, на актуалните за

момента, а не на важните за бъдещето, обяснителни механизми.

До голяма степен от вестниците, радиото и телевизията зависи как хората ще разберат процесите в страната, как ще ги оценят, как ще реагират на тях. Изборът на новини, на теми за репортажи, на думите, с които се описва случващото се, оформя публична среда на обществени настроения и очаквания. От нея, особено в демократизиращо се общество като българското, зависи доколко и как се възприемат основните политически субекти и техните властови взаимоотношения. Знанието за прехода се размива от противоречива и разнопосочна информация, която подхранва конспиративния привкус към наблюдаваните промени. Затова проблемът за диалога „медии и власт" е изключително сериозен, а протичащият такъв в преходната действителност не успява да помогне за изграждане на стабилни демократични ценности.

Медиите, и в частност пресата, винаги са били обект на разнопосочни интереси и тяхното обслужване определя начина, по който се представя информацията с политическа насоченост. Тази нейна специфика се дефинира както от потребностите на читателската аудитория, така и от пазарната среда и икономическите ѝ покровители, стоящи зад редакционните бордове. Това са и два от най-значимите фактори, които оформят иманентно двойствения ѝ характер едновременно на посредник и на манипулатор.

Политиката през този период си остава най-добрият бизнес и обвързването на медиите с различни партийни формации е неизбежно. Това е една от причините за липсата на сериозен политически вестник и появата на наложилия се политически таблоид, при който сериозните новини се сливат

със скандални разкрития и коментари. Пресата се опитва да върви със „силните на деня", но не се колебае да застане срещу тях, когато усети нагласите на обществото. Разнообразните вестници, в зависимост от своята идеологическа и финансова принадлежност, могат да осветлят дадено събитие или явление, но същевременно могат и да го затъмнят. Манипулативните им стратегии и механизми са сходни, но обслужват различни интереси и са насочени срещу конкретни противници в лицето на политици, партии, икономически групировки и др. Отговорът дали е виртуална или реална властта на медиите не може да бъде еднозначен. Той е многопластов и се крие във възможността да се постигне баланс между различните зависимости – икономически и/или политически. Там, където това равновесие е нарушено, се наблюдава съдбата на в. „24 часа". В периода 1995–1996 г. той губи доверието на своите читатели, поради явното си обвързване със социалистическата партия и грубата манипулация с партийната книжка на синия кандидат за кмет Стефан Софиянски.

Краят на управлението на кабинета Беров е и финален акорд на романтичното отношение към демократизацията в България. Обещаното от трибуните на стотиците митинги и демонстрации, благоденствие и просперитет от западен тип се е превърнало в поредната лъжа за „светлото бъдеще" на българския народ. Постсоциалистическото идеологическо напрежение сред населението е отслабнало, но това е съпроводено и със съвсем осезателно отдръпване от политиката. За сметка на това в обществото се налагат съвсем нови ориентации.

Демократичните процеси все по-явно да се свързват предимно с хищническото разграбване на раздържавяващата

се собственост и царящото беззаконие. Почти всяка една стопанска и социална инициатива на всички посткомунистически правителства се проваля или компрометира. Приватизацията се превръща в ефективен метод за облагодетелстване на приближени до властта хора. На преден план и като икономически авангард на страната излизат бизнесмени, чийто генезис и връзки със старата комунистическа номенклатура не остават тайна за никого. Те се оказват най-привилегировани при обявяването на различните търгове и процедури. Само за период от две години в техните ръце попада една значителна част от държавната икономика. Връщането на земята също предизвиква неконтролируеми и конфликтни процеси в българското село. Ликвидационните комисии се оказват поредния порочен кръг от корупционни практики и далавери. Имуществата на ТКЗС-та са разпродадени и разпределени, но селското стопанство не получава нито необходимия тласък, нито ентусиазирани собственици, които да имат възможности и желание да обработват получената земя. Целият процес се обобщава с печалното заключение, че се е извършило едно „безсмислено прахосничество".

В края на 1994 г. и на прага на поредната предизборна кампания за никого няма съмнение кои ще бъдат следващите управляващи. Първо, защото наложеният двуполюсен модел не предлага друга алтернатива, и второ, защото в населението вече са се пробудили носталгично леви настроения към сравнително уредения социален живот през социализма. Процес, характерен за почти всички източноевропейски страни, поели трудния път на демократизиране и промяна. На битово равнище „лявата политика" започва да се разчита като получаване

на привилегии, стабилност и защитеност, а „дясната политика" – като отнемане на социалната сигурност, непрекъснато повишаване на данъчното бреме, „държавно безхаберие" и борба за оцеляване. За много семейства демокрацията се изразява в безработица, стопяване на спестяванията, понижаване на материалното състояние, икономическа безизходица и липса на житейска перспектива. Разочарованието от нея се формира и от начина на нейното реализиране и бавните, почти неосезаеми темпове на промяна „към по-добро". Възприемането и оценките за ефективността на демократичното управление и институции преминават през призмата на индивидуалния и икономически статус. Този процес, според Г. Алмънд и Г. Пауел, се нарича „икономизиране" на политическото съзнание. Той се наблюдава при общества, преминаващи през кризисни ситуации в икономиката и провали на дадено управление. Характерното за него е, че едни ценности на демократичната култура, като ролята на правата на личността и свободата на словото, отстъпват на заден план за сметка на оценки, основани на стремежа за подобряване на жизнения стандарт[773]. Заключението на двамата учени е, че в бедни държави с нестабилна икономика и такива в преходно състояние политическата култура на хората е силно лимитирана от състоянието на материалния живот.

В своята поредна предизборна кампания социалистите обещават спиране на регресивните процеси в икономиката, стабилизиране на държавните предприятия, предотвратяване на техния фалит и ограничаване на безработицата. Те получават необходимия кредит на доверие, но се оказва, че нямат ясно

773 **Almond, G., G. B. Powel**. Comparative Politics Today. Boston, 1988, p. 34.

изразена стратегия как да стане това. Прилагането на подобни мерки ще засегне интересите на една голяма част от бившата стопанска номенклатура и нейните производни в лицето на мощните икономически групировки. В посттоталитарния преход партията е еволюирала до конгломерат от „червени бабички" и „червени мобифони", които имат различни потребности и изисквания. Младият авангард на БСП в лицето на премиера Жан Виденов не успява да намери баланса между интересите на своя електорат. Това предизвиква поредица от полумерки и полуреформи, които допълнително влошават състоянието на българската икономика и стопанство.

За по-малко от две години държавата преживява едни от най-големите сътресения и кризи от началото на промените след 10 ноември 1989 г. Фалирането на пирамидалните структури, предизвиканият зърнен дефицит и огромното количество банки, които обявяват несъстоятелност и завличат спестяванията на стотици хиляди хора, за никого не остават съмнения, че българският преход е изначално сбъркан модел. Или просто така е заложен в началото от хора и структури, които действат по собствен сценарий. През следващите години конспиративните теории около зараждането и хода на промените за много хора ще се окажат единственото възможно обяснение за провала на демократичните реформи.

На свои ред бившата комунистическа партия тотално се проваля в представите на хората като социална партия и не успява да прикрие кои са всъщност действащите механизми на посттоталитарното раздържавяване. През този период корупционните практики се превръщат не само в доминиращ управленски принцип, но и в едни от най-разпространените

взаимоотношения между хората при уреждане на работа, при получаване на медицинско и административно обслужване. Както обобщава политологът Иван Кръстев – българското общество от „направи ми услуга" общество през социализма, се е превръща през преходния период в „дай ми подкуп" общество[774]. А това допълнително дискредитира хода на демократичните промени.

Нестабилността и непоследователността на политическия живот в страната води до издигането на нови и характерни за преходния период „образи" и „герои", които се превръщат в културен феномен, извор на съвременна митология и ориентир за политическите нагласи на хората. Отново ролята на медиите за тяхното конструиране е безспорна. В опита си да задоволят потребителските потребности на аудиторията те създават и афишират отношение към тях, което допълнително влияе върху ценностните настройки на преходното общество.

В своето всекидневие хората все повече изпитват трудностите на чисто физическото си оцеляване. Потреблението на хиляди семейства се свива до набавяне на най-необходимото – храна и изплащане на сметките за ток и отопление. За да оптимизират своя бюджет, домакинствата прибягват и измислят различни стратегии. Традиционният институт на „гурбета" също претърпява ново развитие и се възприема като единствената алтернатива за реализиране на много млади хора и цели семейства, които не могат да си намерят препитание от възможностите, предлагани им от постсоциалистическа Бъл-

774 Дебат „Как да мислим корупцията?" с участието на Иван Кръстев, Тихомир Безлов, Иван Еленков и др. – В: Думи срещу думи. Дебати на Червената къща. **Съст. Г. Гавраилова, И. Недева**. С.: Сема-РШ, 2004, с. 383–316.

гария. Миграциите по икономически причини – сезонни и постоянни, се наблюдават най-често от малките населени места – села и градове, към големите градове, областни центрове и в чужбина – Гърция, Испания, Италия, Германия. Този процес е характерен както за малцинствените групи, така и за много българи, които предпочитат никога повече да не се завърнат по родните си места или в собствената си родина. Някои политолози наричат това явление вота на „гласуващите с краката си". Демографската рецесия, в която навлиза страната ни е още едно доказателство, че цената на извършващите се промени е непосилна за мнозинството от българските граждани.

За житейските и битови неудобства и лишения, пред които е изправено населението, основната вина отново се стоварва върху политическите и управленски умения на новия посттоталитарен елит и неговата невъзможност и/или нежелание да извърши необходимите демократични реформи. Хроничното пребиваване в криза от началото на прехода вече е създало нови масови ценности и ориентации. В условията на мащабни и интензивни социални катаклизми стабилността, сигурността и спокойният живот се превръщат в доминанти в ценностната йерархия на индивидуалното човешко съзнание. Това определя и партийните нагласи. За повечето хора равнището на престъпността, разделянето на обществото на бедни и богати, неспазването на законите, невъзможността да си намериш работа и пр. се дължи на политическото безхаберие, липсата на воля за промяна и грижа за обикновения данъкоплатец. Поставени пред трудностите на социалната и икономическа безизходица все повече хора започват да се обръщат с носталгия към социалистическото минало. „Беше добре, стана лошо"

се превръща в основен рефрен и мислене на все повече хора. Сравняването на живота им преди и сега се извършва в полза на „по-уредено", „спокойно" и сигурно" преживяване по „времето на бай Тошо". Доминирането на позитивния разказ за комунизма и носталгията по това време е свързана с начина, по който режимът у нас слиза от историческата сцена. Това не става насилствено, а чрез тиха и постепенна ерозия – няма нито значимо дисидентско движение, нито широко видимо обществено недоволство срещу него. Това е и причината голямото мнозинство от българския народ да не разбере какво и защо се случва или въобще какво се е случило. Затова и носталгията по миналото и неговата идеализация представляват важна част от обществените настроения на значима част българи. Те се обострят особено силно и след разочарованието от поредните управляващи.

Житейският песимизъм и съмнението, че „скоро няма да има управия", постепенно насажда съвсем друго отношение към политическите и държавни институции в лицето на партии, парламент, правителство. Ентусиазмът на първите избори, с многохилядните митинги, лозунги и приповдигнато настроение, са само спомен и поредните предизборни кампании се превръщат в скандални разкрития за някой кандидат или дискредитирането на друг. Това допълнително отблъсква българския избирател и все повече социологически агенции отчитат спад в интереса за гласуване. Предизвиканата хиперинфлация в края на управлението на Жан Виденов и тотален срив на българската валута изкарват отново протестиращи хора на улицата. Погромът над сградата на българския парламент на 10 януари 1997 г. е показателен за отчаянието и нихилизма, в които са

изпаднали хората. Техните действия от този ден и последвалите ги масови стачки и барикади до известна степен отрезвяват политическия елит и предизвикват безконфликтно решение на политическата криза. Въпреки многото нерешени въпроси политическото развитие на България навлиза в нова фаза, в която трябва да се наложи воля за реална промяна и преоценка на досегашния политически живот. Времето ще покаже дали подобно нещо наистина е възможно да се случи.

Централните всекидневници също поемат различна посока на развитие. Политическите органи „Дума" и „Демокрация" продължават да губят своя авторитет и влияние сред привържениците си. Без финансовата подкрепа на партийните централи само за няколко години те претърпяват няколко фалита и периодично спират своето издаване. Тяхната роля в „моделирането" на политическите нагласи на синия, и съответно на червения електорат, е сведена до незначителност, а позицията им на „флагман" на политическите промени в страната е загубена безвъзвратно.

По стечение на икономическите обстоятелства „независимата" преса в лицето на вестниците „Труд" и „24 часа" се сдобива с един и същ собственик – немската издателска групировка „ВАЦ". Наличието на стабилен източник на средства предпазва и двата всекидневника от открито и нерегламентирано вмешателство на различните политически сили, но запазва техния таблоиден формат и маниер на списване, при който приоритет продължават да получават скандалните аспекти на политическия процес. В началото на новия век те постепенно започват да свиват своя тираж и да наблягат на все повече рекламни трикове за задържането на интереса и числеността на

своите читатели. Тяхното влияние върху политическите нагласи на обществото намалява за сметка на разпространението и възхода на електроните медии. През последните две-три години се наблюдава и друг процес – все повече издатели започват да поддържат интернет-вариант на своите всекидневници. Това потвърждава заключението, направено в началото на книгата, че световната информационна мрежа ще бъде следващият голям етап в развитието на медийното въздействие върху съвременната политическа култура на българските граждани.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. ИЗТОЧНИЦИ

1. ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

Вестник „Дума” – 1990–1997 г.
Вестник „Демокрация” – 1990–1997 г.
Вестник „Труд” – 1989–1997 г.
Вестник „24 часа” – 1991–1997 г.

2. СПИСЪК НА ИНФОРМАТОРИТЕ

1. Респ. С. А., жена, род. 1952 г., полувисше образование, музикален педагог, живее и работи в гр. Нова Загора.
2. Респ. Т. В., мъж, род. 1945 г., средно специално образование, работи във фирма, занимаваща се със земеделие, живее в гр. Нова Загора.
3. Респ. Ц. М., мъж, на 82 години, в с. Сигмен, Карнобатско, основно образование, работил в търговията.
4. Респ. В. С. В., мъж, род. 1935 г., полувисше образование, работил като директор на основното училище в с. Еленово, Новозагарско.
5. Респ. Д. Д., мъж, род. 1968 г. в гр. София, висше образование, работи в държавната администрация.
6. Респ. А. П., жена, около 55-годишна, от гр. Димитровград, работи като стоматолог.
7. Респ. И. Д., мъж, род. 1937 г. в с. Прилеп, Карнобатско, средно специално образование, работил като технолог в сладкарско

предприятие.

8. Респ. Ж. В., мъж, род. 1942 г. в с. Сигмен, Карнобатско, основно образование, работи като тракторист.

9. Респ. С. С., мъж, род. 1943 г. в с. Еленово, Новозагорско, средно техническо образование, работил в ремонтния завод в гр. Нова Загора.

10. Респ. В. Я., жена, род. 1969 г., висше образование, директор на детска градина в гр. Нова Загора.

11. Респ. Ж. Ч., мъж, род. 1932 г. в с. Подвис, Карнобатско, полувисше образование, работил като учител по история.

12. Респ. П. Г., мъж, род. 1949 г. в гр. Димитровград, висше инженерно образование, работил в мини „Марбас", дългогодишен общински съветник.

13. Респ. Д. П., мъж, род. 1934 г. в с. Еленово, Новозагорско, полувисше образование, пенсионер.

14. Респ. Г. Г. мъж, род. 1954 г. в гр. Димитровград, висше образование, кмет на града в началото на прехода.

15. Респ. С. Й., мъж, род. 1958 г. в с. Искра, Карнобатско, висше образование, кмет на селото към 2006 г.

16. Респ. В. С., жена, род. 1950 г., живее в гр. Нова Загора, полувисше образование, детска учителка.

17. Респ. Т. Х., жена, род. 1946 г. в Димитровград, средно образование, живее в гр. София, бивш счетоводител.

18. Респ. Г. С., мъж, род. 1948 г. в с. Сигмен, Карнобатско, средно образование, занимава се със земеделие.

19. Респ. Д. М., жена, род. 1940 г. в с. Сигмен, Карнобатско, средно образование, работила като шивачка в гр. Карнобат.

20. Респ. П. И., мъж, род. 1949 г. в с. Подвис, Карнобатско, средно специално образование, работил като шлосер в завод в гр. Карнобат.

21. Респ. В. Т., жена, род. 1952 г. в гр. София, висше образование, безработна.

22. Респ. Ж. М., мъж, род. 1944 г. в гр. Карнобат, ветеринарен лекар по образование, сега пенсионер в с. Подвис, Карнобатско.

23. Респ. П. С., жена, род. 1961 г. в с. Прилеп, средно специално образование, работи в пощата на селото.

24. Респ. М. Г., мъж, род. 1957 г., от Димитровград, висше образование, бизнесмен, дългогодишен общински съветник.

25. Респ. И. Г. мъж, род. 1934 г. в с. Хвойна, Смолянско, висше инженерно образование, работил в гр. София.

26. Респ. Ж. В, мъж, род. 1947 г. в с. Подвис, Карнобатско, средно икономическо образование, кмет на селото към 2009 г., избран с гласовете за БСП.

27. Респ. Г. С., мъж, род. 1930 г. в с. Радецки, висше икономическо образование, работил като директор на банка.

28. Респ. И. Н., мъж, на 53 години от Димитровград, висше образование, работил като актьор.

29. Респ. Г. Ф., мъж, род. 1937 г. в с. Яврово, Асеновградско, работил в електроенергийното снабдяване в гр. Пловдив.

30. Респ. Б. Ж., жена, на 49 години, от гр. Димитровград, висше образование, работила като журналист, учител.

31. Респ. Г. Г., мъж, род. 1948 г., основно образование, работи в горското стопанство на с. Хвойна, Смолянско.

32. Респ. Я. Г., жена, род. 1941 г. в с. Еленово, полувисше образование, работила като учителка.

33. Респ. Р. С., мъж, род. 1965 г. в гр. Димитровград, висше образование, занимава се с частен бизнес.

34. Респ. К. С., мъж., род. 1936 г. в с. Подвис, Карнобатско, полувисше образование, работил в областната администрация на гр.

Бургас.

35. Респ. К. Р., мъж, род. 1942 г. в с. Подвис, Карнобатско, полувисше образование, работил като електротехник.

36. Респ. Г. П., мъж, род. 1979 г. в Нова Загора, средно образование, занимава се с частен бизнес.

37. Респ. М. Т., мъж, род. 1972 г. в гр. София, висше математическо образование, работи в частна фирма за изчислителна техника.

38. Респ. С. Т., жена, род. 1948 г., полувисше образование, работи в градската библиотека на гр. Димитровград.

39. Респ. Х. К., мъж, род. 1936 г., полувисше образование, работил като учител в с. Прилеп, Карнобатска община.

40. Респ. Ц. Р., жена, род. 1953 г. в с. Подвис, Карнобатско, средно образование, работи в читалището на селото.

II. ЛИТЕРАТУРА

1. НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Аврамов, Р. Стопанският XX век на България. С: ЦЛС, 2001.

Алмънд, Г., С., Верба. *Гражданската култура*. С.: Гал-Ико, 1998.

Алфандари, Е. *Медиите и властта*. С.: Проф. Марин Дринов, 2000.

Андролова, К. *За същността на властта. Паноптикум. Разговор с Андрей Райчев и Николай Михайлов.* – L'Europeo, април 2009, № 7, с. 137–150.

Ананиева, Н. Андрей Луканов в парламента. С.: БДИ, 1997.

Ангелов, В. Поверително! Комедията с досиетата (1989–2008). С.: БДИ, 2008.

Артог, Ф. *Режими на историчност. Презантизъм и изживявания на времето*. С.: НБУ, 2007.

Баева, И. *България и Източна Европа*. С.: Парадигма, 2001.

Баева, И. *Тодор Живков*. С.: Кама, 2006.

Баева, И. Тодор Живков и властта. – *Историята*, 2007, бр. 2, с. 5–8.

Баева, И. Българските турци в годините на прехода. – В: Толерантният националист. Паметен сборник от приятелите на Стайко Трифонов. С.: Парадигма, 2009, с. 393–416.

Баландие, Ж. Политическа антропология. С.: Женифер Хикс, 2000.

Барух, Е. *Как тече информационният поток от властта към обществото/Разговор за взаимоотношенията институции– пресцентрове –журналисти/*. – Четвърта власт, 1997, бр. 2.

Бедността при посткомунизма. **Съст. Ив. Селени.** С.: Изток – Запад , 2002.

Безлов, Т. Организираната престъпност в България – пазари и тенденции. – Доклад на Центъра за изследване на демокрацията. С.: ЦИД, 2007.

Беновска-Събкова, М. *Политически преход и всекидневна култура.* С.: Проф. Марин Дринов, 2001.

Беновска-Събкова, М. Знаците на протеста. – *Българска етнология*, 1997, кн. 3–4, с. 5–13.

Благоева-Танева, Бл. *Българската политическа култура – традиции и съвременност*. С.: Св. Климент Охридски, 2002.

Ботева, Д. История на СДС. Дати, събития, личности. С.: ХРИ100, 2012.

Братанова, Р. Политиката и медиите – любовта помежду им може да бъде само извънбрачна. – *Четвърта власт*, 1998, бр. 4.

Бунджулов, А., А. Райчев, К. Колев. *Езиците на лявото.* С.: БДИ,

2002.

***Българската** икономика, реформи, промени, перспективи*. С., 1996.

Васева, В. Погребенията на „борци" – едно несъстояло се хероизиране. – Във: *Всекидневната култура на българите и сърбите в постсоциалистическия период.* Трета българо-сръбска научна конференция. С.: БАН–ЕИМ, 2005, с. 31–44.

Васева, В. Млади мъртви мъже (погребения на убити през последните 10 години). – В: *Рискът от смъртта на Балканите и Европа*. Сб. В. Търново: БДИ, 2005.

Василев, Б. *Утопии и антиутопии на новите медии*. С.: Св. Климент Охридски, 2001.

Василева, П. Съвременно етнокултурно и икономическо състояние на севернокарнобатските села. – В: Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Сборник в памет на проф. д-р Делчо Тодров. **Съст.: М. Василева**. Варна: Зограф, 2008, с. 222–230.

Вебер, М. *Социология на господството Социология на религията*. С.: Св. Климент Охридски, 1992.

Везенков, Ал. *Властовите структури на българската комунистическа партия 1944– 1989 г.* С.: Сиела, 2008.

Властта** и хората: конфликтите в българското общество. **Съст.: Е. Дайнов. С.: ЦСП, 1997.

В света** на огледалата. Сборник материали „за" и „против" д-р Желю Желев от вестници, списания и книги. **Съст.: К. Геров. С.: Фондация „д-р Ж. Желев".

Вълков, Н. Мястото на българския модел в теорията на преходите. – *Политически изследвания*, 1996, кн. 4, с. 400–410.

Гарнизов, В. Културни съдържания на политическото действие. – В: Аспекти на ентокултурната ситуация. С: АКСЕС, 1994, с. 334–391.

Георгиев, Ж. Демократическият „етос" в посткомунистическа България. – Политически изследвания, 1996, кн. 4, с. 371–386.

Георгиев, Н. Слухове и социално действие. С: Св. Климент Охридски, 1996.

Георгиев, Пл. *Българската политическа култура*. С.: ИК „К и М, 2000.

Георгиева, Цв. Етнологията – наука за митовете в действителността и за действителността в митовете. – В: АВС на етнологията. Т. 1. **Съст.: И. Георгиева**. С.: Св. Климент Охридски, 1992, с. 7–15.

Георгиева, Цв. Преселническата мотивация на българските турци. – В: Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. **Съст.: А. Желязкова**. С.: МЦПМКВ, 1998, с. 51–64.

Гласовете на прехода. Либералите. **Съст. М. Иванов и др.** С.: Изток – Запад, 2011.

Гласовете на прехода. Десните. **Съст. М. Иванов, О. Спасов**. С.: Изток – Запад, 2012.

Господинов, Г. Прелъстяването на пазара. – В: Лидерът**. Съст.: Г. Лозанов, О. Спасов и др.** С.: ИК „Труд", 2002, с. 137–151.

Груев, М. Комунистическият елит в България – генезис и еволюция. – Разум, 2005, № 1, с. 15–24.

Да живееш там, да се сънуваш тук. **Съст.: М. Карамихова**. С.: МЦПМКВ, 2003.

Дайнов. Е. Преходът 1989–1999. Вместо история. С.: Планета 3, 1999.

Дайнов, Е., И. Маев и др. Медии. Послания? Преход. Конфликтите

на българското общество. С.: ЦСП, 1997.

Дайнов, Е. Политическият дебат и преходът в България. С.: Фондация „Българска наука и култура", 2000.

Дал, Р. Проблемът за гражданската компетентност. – Политически изследвания. С., 1994, кн. 2, с. 56–72.

Дарендорф, Р. След 1989: Морал, революция и гражданско общество. С.: Гражданин, 2000.

Даскалов, Р. Политически символи и ритуали в посткомунистическа България (1989–1994). – В: Нещата наоколо. Наблюдения и размишления за промените. С.: ЛИК, 1998, с. 49–88.

Даскалов, Р. Национално-културната ни идентичност: начин на изграждане. – В: Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност. С.: Просвета, 1994, с. 27–48.

Дечева, М. Идентичности в българското село (случаят село Муселиево, община Никопол). – В: Динамика на националната идентичност и транснационалните идентичности в процеса на европейска интеграция. Сборник с доклади от международна конференция 7–9 юни 2007. **Съст.: М. Дачева**. С.: Парадигма, 2008, с. 381–405.

Деянова, Л. Очертания на мълчанието. Историческа социология на колективната памет. С.: ИК „Критика и хуманизъм", 2009.

Димитрова, Д. Етническите плашила в печата и традиционните модели на общуване между християни и мюсюлмани в България. – Във: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. **Съст.: А. Желязкова.** С.: МЦПМКВ, 1997, с. 303–312.

Димитрова, М. Парламент и журналистика. С.: БДИ, 2000.

Дичев , Ив. Националният таблоид. – В : Лидерът. **Съст.: Г. Лозанов, О. Спасов** С.: ИК „Труд", 2002, с. 219–235.

Дичев, Ив. От принадлежност към идентичност. Политика на образа. С.: ЛИК, 2002.

Доклад за оценка на корупцията, извършен от неправителствената организация Коалиция 2000. С., 1999.

Драганов, Др. Политическите системи през XX в. С.: Свят, наука. 1998.

Думи срещу думи. Дебати на Червената къща. **Съст.: Г. Гавраилова, И. Недева**. С.: Сема-РШ, 2004.

Дунов, З. Българска политическа и културна антропология. Човекът и българинът в словото на Илия Бешков. Т. 1. Велико Търново: Фабер, 2004.

Елитът и промяната в България. Свидетелства на първата вълна политици след 1989 г. **Съст.: Д. Варзоновцев**. С.: БДИ, 1998.

Елчинова, М. „На крив парламент вестниците му пречат" (Паремиите в пресата). – Български Фолклор, 1993, кн. 3, с. 36–44.

Ефтимов, Й. Формулата на успеха. – В: Лидерът. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: ИК „Труд", 2002, с. 164–180.

Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България**. Съст. А**. **Желязкова**. С.: МЦПМКВ, 1997.

Журналистиката *– свобода и отговорност*. **Съст.: Сн. Попова.** С.: Св. Климент Охридски", 2004.

Замбова, А. Манипулативни езикови стратегии в печата. С.: ИК „СЕМА-РШ", 2000.

Захариева, М. *Ценностни системи в условията на преход.* – Политически изследвания, 1994, кн. 2, с. 126–132.

Значими имена в антропологията. Т. II. Лекции по антропология. **Съст.: М. Елчинова и др**. С.: НБУ, 2006.

Знеполски, Ив. Езикът на имагинерния преход. С.: Българска сбирка, 1997.

Знеполски, И.. Новата преса и преходът. Трудното конструиране на четвъртата власт. С.: Дружество „Гражданин", 1997.

Знеполски, И. *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*. С.: Сиела, 2008.

Иванов, Д. Левият вестник в България (1892–2000). Социална ангажираност, национална отговорност. С.: БДИ, 2000.

Иванова, В. *Властта на медиите и медиите на властта.* www.Center-ReligiousFreedom.com

Иванова, Р. Сбогом, динозаври, добре дошли, крокодили! Етнология на промяната. С.: Проф. Марин Дринов, 1997.

Иванова, Р. Юнаци, борци, бодигардове, мутри… или героят от вестниците. – В: Култура на кризата – криза в културата. С.: Проф. Марин Дринов, 2002, с. 47–63.

Иванова, Р. Културата на нашето всекидневие. Велико Търново: Фабер, 2006.

Кандо, Ж. Антропология на паметта. С.: Одри, 2001.

Карасимеонов, Г. *Политика и политически институции*. С.: Св. Климент Охридски, 2004.

Карасимеонов, Г. *Партийната система в България*. С.: Горекс-Прес, 2006.

Карасимеонов. Г. Медиите, демокрацията и европейските интереси. – В: *Политически изследвания*, 1994, кн. 3, с. 254–256.

Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2002. С.: Парадигма, 2002.

Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2005. С.: Парадигма, 2006.

Карклинс, Р. Системата ме накара да го направя. Корупцията в посткомунистическите общества. С.: Фондация „Конард Аденауер, 2008.

Крийд, Д. Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село. С.: Апострофи, 2005.

Кръглата маса, Стенографски протоколи 3. I.1990–15.V.1990.

Кийн, Дж. Медиите и демокрацията. С.: ЛИК, 1999.

Върху храстите не падат мълнии. Комунизмът – житейски съдби. **Съст. Д**. **Колева,** С.: Сиела, 2007.

Корупцията в България – предпоставки, мащаби и следствия. Център за икономическо развитие, http://www.ced.bg/bg/small/publications-bg.html

Кръстев, Ив. Полупарламентарният режим. Структура и перспективи на партийната система в България (декември 1989 г. – октомври 1994 г.) – В: Преходът в България през погледа на социалните науки. **Съст. Кр**. **Байчинска**. С.: Проф. Марин Дринов, 1997, с. 14–37.

Крастев, Ив. и др. Избори и изборно поведение във Велико Търново, юни – юли 1994 г. – Демократически преглед, 1994, бр. 7, с. 229–264.

Кръстев, Ив. Критика на таблоидния разум. – В: 24 часа. Вестникът.

Съст.: Г. Лозанов и др. С.: ИК „Труд”, 2001, с. 79–88.

Кръстев, Ив. Антикорупционни настроения в Източна Европа: Една икономика на морала. – Социологически проблеми, 2003, с. 1–2, 20–36.

Кръстева, А. Власт и елит в общество без гражданско общество. – В: Новият политически елит. Периодично списание. **Съст.: И. Кацарски.** С., 1994, с. 4–26.

Кръстева, Л. Социални конфликти и журналистика. С.: Св. Климент Охридски”, 1996.

Кръстева, Л. Медии и власт. – В: Политически изследвания, 1994, кн. 3, с. 247–253.

Кунчик, М. Въведение в науката за публицистика и комуникация. С.: Св. Климент Охридски, 1997.

Лаверн, Д. Експертите на прехода. Българските think-thanks и глобалните мрежи за влияние. С.: Изток – Запад, 2010.

Лилов, Ал., И. Баева. Несъстоялата се модернизация на съветския и европейския социализъм. – Понеделник, 2009, 1/2, с. 8–24.

Лозанов, Г. Медии, власт и чувства. Българско медиазнание. С.: БДИ, 1996.

Луджев, Д. Революцията в България 1989–1991. Книга 1. С.: Д-р Иван Богоров, 2009; Книга 2. С.: Д-р Иван Богоров, 2012.

Льобон, Г. Политическа психология. С.: Акта, 1993.

Маев, И. Преходът и медиите в България. – В: *Медии. Послания? Преход. Конфликтите на българското общество.* **Съст.: Е. Дайнов, И. Маев и др**. С.: БДИ, 1997, с. 10–30.

Макавеева, Л. Социално-икономическите процеси в българско-

то село през последните четири десетилетия и тяхното отражение върху живота на селското семейство. – *Българска етнография*, кн. 3, 1990, с. 18–29.

Манлихерова, М. Медийната власт и елитът. – *Демократически преглед*, 2002, кн. 50, с. 34–49.

Матеев, Г. *Живот между две системи*. С.: ГорексПрес, 2000.

Маринов, Ал. *Обществени елити и лидерство в страните в преход.* С.: Сибила, 2004.

Марчева, И. Аграрната реформа в България (1991–2001) през погледа на историка. – В: *Толерантният националист. Паметен сборник в чест на Стайко Трифонов*. С.: Парадигма, 2009, с. 367–392.

Марчева, И. Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. – *Исторически преглед,* 2004, с. 3–4, 89–114.

***Махалото** на Дарендорф. Ляво и дясно в българския политически живот*. **Съст.: Ив. Кръстев.** С.: Фондация „Фридрих Науман", 1995.

***Медии** и митове*. **Съст**. **Г**. **Лозанов, О. Спасов**. С.: Св. Климент Охридски, 2000.

Методиев, К. *Поколения и възраст в политиката. Българският преход.* С.: Фабер, 2012.

Минев, Д., П. Кабакчиева. *Преходът – елити и стратегии*. С.: Св. Климент Охридски", 1996.

Митев, Петър-Емил. Посттоталитарната идеологическа ситуация.– В: Медии и митове. **Съст. Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 203–219.

Митев, П. Преходът и поуките за българската левица. – В: Преходът.

Изследвания по история на социализмът в България. Т. 3. С.: ЦИПИ, 2011, с. 16–59.

Монова, Т. *Думи, които разделят: Политическият дискурс в печата*. С.: Парадокс, 2000.

Моралът в българската политика. **Съст. Е. Маринова.** Велико Търново: Фабер, 2005.

Моралът в българските медии. **Съст. Е. Петрова.** С.: ИФИ-БАН, 2009.

Мутафчиев, П. Една равносметка. По случай 60-годишнината от Освобождението ни. – В: *Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност*. С.: Просвета, 1994, с. 380–390.

Найденов, Н. *Публика и политика. Въведение в политическата антропология на модерността*. С.: Св. Климент Охридски, 2000.

Найденов, В. Преди да се роди вестникът и малко след това. – Във: Вестникът. **Съст**. **Г. Лозанов, О. Спасов, Р. Янков**. С.: ИК „Труд", 2001, с. 25–66.

Найденов, Г. Новият политически елит – изгубената инициатива – В: Новият политически елит. Периодично списание**. Съст. И. Кацарски**. С., 1994, с. 27–52.

Найденов, Д. Пресжурналистика. С.: Св. Климент Охридски, 1995.

Националната идентичност в ситуация на преход: исторически ресурси. **Съст. М. Грекова**. С.: Св. Климент Охридски, 1996.

Началото. СДС – политически обзор и хронология. **Съст. К. Йосифов**. С.: Фондация „д-р Ж. Желев", 2008.

Недев, Н. Десети ноември. С.: Изток – Запад, 1999.

Неделчев, М. Журналистите във властта. – Четвъртата власт, 1997,

бр. 2, с. 23–35.

Някога, в 89-а. Интервюта и репортажи от архива на журналистката от радио „Свободна Европа”на Румяна Узунова. **Съст.: Л. Александриева**. С.: Фондация „д-р Ж. Желев”, 2007.

Панов, А. Между емоциите и реалностите на прехода. Развитието на политическата култура в България след 1989 г. С.: Изток – Запад, 2007.

Патрашкова, К., О. Стефанов. Да живей България. 10 разказа за прехода, който не ни обедини. Интервюта. С.: БДИ, 2006.

Пачкова, П. Елитът в светлината на изборите. С.: ИК „М8М”, 1996.

Пачкова, П. Елитът на прехода. С.: ИК „М8М”, 2003.

Попова, Сн. *Социално време и медиен разказ 1989–2000*. С.: Лик, 2001.

Пенчев. Вл. Социалнопсихологически нагласи за емиграция в периоди на преход (40-те и 90-те години на XX в.). – В: Преходът в България през погледа на социалните науки. **Съст. Кр. Байчинска**. С.: Проф. Марин Дринов, 1997, с. 137–140.

Петев, Т., Л. Райчева. *Променящият се медиен пейзаж в България*. – Журналистиката днес и утре. Българо-германски сборник. Т. 2. **Съст. Хени Лайденфрост**, **Владимир Симеонов**. С.: Св. Климент Охридски, 1999, с. 181–198.

Петканов, К. Българската интелигенция като рожба и отрицание на нашето село. – В: *Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност*. С.: Просвета, 1994, с. 412–420.

Преходът в България през погледа на социалните науки. **Съст.: Кр. Байчинска**. С.: Проф. Марин Дринов, 1997.

Поляков, С. *Нежна революция Ltd*. С.: Сиела, 2005.

Попър, К. *Отвореното общество и неговите врагове*. Т.1. С.: Отворено общество, 1993.

Радклиф-Браун, А. Р. Структура и функция в примитивното общество. С.: ЛИК., 1997.

Райчев, А., К. Стойчев. Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989–2004. С.: Изток – Запад, 2004.

Райчев, А. Постмодерната лъжа. – В: Медии и митове. **Съст.: Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 341–346.

Райчев, А. Генезис, мутация и дегенерация на вторите мрежи. – Социологически проблеми, 2003, с. 1–2, 5–14.

Репикова, Т. Ново време: Как да направим професионален вестник в условията на развиваща се демокрация. С.: БДИ, 2004.

Сартори, Дж. Теория на демокрацията. Книга 1. С.: ЦИД, 1992.

Семов, М. Душевност и оцеляване. Размисли за характера на нашия народ. С.: Български писател, 1982.

Сегала, Ж. Имало едно време избори. С.: ИВИДИМ, 2005.

Славкова, М. Съвременни трудови миграции на българските цигани към Испания и тяхното отражение върху идентичността им. – В: Динамика на националната идентичност и транснационалните идентичности в процеса на европейската интеграция. **Съст.: М. Дечева**. С.: Парадигма, 2008, с. 289–319.

Смолет. Е. Икономика на бурканите. Родствените отношения в България: Проучване. – Социологически проблеми, 1986, кн. 6, с. 96–108.

Социалните науки и социалната промяна. **Съст: Кр. Байчинска**.

С.: Проф. Марин Дринов, 1998.

Спасов, О. Преходът и медиите. Политики на репрезентация (България 1989–2000). С.: Св. Климент Охридски, 2000.

Станчев, Кр. Политическа икономия на раздържавяването в България. – В: Анатомия на прехода. Стопанска политика на България от 1989 до 2004. **Съст.: А. Христова, Вл. Станчев и др.** С.: Сиела, 2004.

Стоянов, В. Към ранната история на ДПС. Опит за биографичен очерк. – В: Историята – професия и съдба. В чест на член-кореспондент дин Георги Марков. С.: Проф. Марин Дринов, 2008, с. 631–660.

Стоянов, З. Зетьо-шурьо-баджанакизъм. – В: Съчинения. Публицистика. Т. 3. С.: Български писател, 1983, с. 281–283.

Стоянов, Кр. Обществените промени (1989–1996) и вестникарският език. С.: БДИ, 1999.

Стоянова, Л. Етнопсихология, култура, медия. С.: ВСУ, 2003.

Стоянов, М. Борбата – база, борците – надстройка. – В: Златната Решетка. Вицове от тоталитарното и посттоталитарното време. **Съст.: И. Славов**. С.: Ателие „Аб", 2009, с. 327–329.

Станоев, Ст. „Карат ли ми се, значи съществувам" (Или защо разказваме политически вицове). – Български Фолклор, 1993, кн. 3, с. 26–35.

Станоев, Ст. Вицът и неговите послания. С.: Марин Дринов, 2005.

Станоев. Ст. „Как се чувства мозъчната клетка на бореца?" (За един нов вицов персонаж). – Българска етнология, 2000, № 3, с. 59–74.

Табакова, В. Процесите на демократизация и медиите. – *Политически изследвания*, 1995, кн. 2, с. 132–135.

Табакова, В. История на привличане и отблъскване. – В: Лидерът. **Съст.: Г. Лозанов, О. Спасов**. С.: ИК „Труд, 2002, с. 90–96.

Танев, Т. Политическата култура. С.: Св. Климент Охридски, 2001.

Танев, Т. Политическите стратегии. С.: Св. Климент Охридски, 2003.

Тепавичаров, В. *Потестарната култура в родово-племенните общества*. С.: Свят. Наука, 2001.

Тепавичаров, В. Зараждане на политическата етнология/антропология. – Историческо бъдеще, 1999, кн. 1–2, с. 133–141.

Тепавичаров, В. Политическата етнология/антропология през 50-те и 60-те години на XX век. – Минало, 2000, кн. 4, с. 75–87.

Тепавичаров, В. Политическите групи на сталинистите и социалистите в Карнобатско и Сунгурларско в края на XX и началото на XXI в. (етноложки очерк върху техните политически ориентации) – В: Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Сборник в памет на проф. д-р Делчо Тодоров. **Съст.: М. Василева**. Варна: Зограф, 2008, с. 231–252.

Тепавичаров, В. Привържениците на Симеон Саксгобурготски като политическа субгрупа след 1989 г. – Във: В света на човека. Сборник в чест на проф. дин. Иваничка Георгиева. Т. 2. **Съст.: Д. Маджаров, Кр. Стоилов**. С.: Св. Климент Охридски, 2008, с. 575–592.

Тепавичаров, В. Живковизмът като политическа субкултура (етнокултурни интерпретации върху понятието и неговото съдържание). – В: Университетски четения и изследвания по българска история. IV международен семинар Смолян, 11–13 май 2006. **Съст.: И. Баева, П. Митев**. С., 2008.

Тепавичаров, В. Поселищна традиционна структура на властта в

селищата със смесено население. – Във: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С.: МЦПМКВ, 1997, с. 286–296.

Тодоров, А. Политическият живот в България 1990–2005. С.: Изток – Запад, 2005.

Толерантност в журналистиката. Сборник. **Съст.: В. Табакова**. С.: Фондация „Фридрих Еберт", 1995.

Търнър, В. Ритуалният процес. Структура и антиструктура. С.: Лик, 1999.

Фотев, Г. Журналистиката като призвание. - В: Медии и митове. **Съст.: Г. Лозанов, О. Спасов и др**. С.: Св. Климент Охридски, 2000, с. 329–340.

Хабермас, Ю. Структурни изменения на публичността. С.: Св. Климент Охридски, 1995.

Хаджийски, И. Бит и душевност на нашия народ. С.: Св. Климент Охридски, 1995.

Хаджийски, И. Оптимистична теория за нашия народ. С.: Св. Климент Охридски, 1997.

Хамилтън, Д., Д. Кримски. *Зад кулисите на вестниците*. С.: Слънце, 2008.

Христов, Х. Империята на задграничните фирми. Създаване, дейност и източване на дружествата с българско участие зад граница 1961–2007. С.: Сиела, 2009.

Христова, А., Г. Ангелов. Българският банков сектор и финансовата криза. – В: Анатомия на прехода. Стопанска политика на България от 1989 до 2004 г. **Съст.: А. Христова и др**. С.: Сиела, 2004.

Чалъков, И. и др. Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г. С.: Изток – Запад, 2008.

Чомски, Н. *Медиите под контрол*. С.: Изд. група „Агата-А, 1994.

Шейтанов, Н. Духът на отрицание у българина. – В: Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност. С.: Просвета, 1994, с. 270–279.

Эванс-Причард, Э. *Нуэры. Описание политических институтов и способов жизнеобеспечения одного из нилских народов*. М., 1985.

Куббель, Л. Е. *Очерки потестарно-политической этнографии*. М., 1988.

Allport, G. W. *The Nature of Prejudice*. New York, 1958.

Almond, G. and S. Verba (eds.). *The Civic Culture Revisited*, 1980.

Almond, G. A. (ed.) *The politics of the Developing areas*. New York, 1960.

Almond, G. A. Comparative Political Systems. – In: *American Political Science Review.* Vol. X VIII. New York, 1956.

Almond, G., G. B. Powel. *Comparative Politics Today*. Boston, 1988.

Barnard, A. and J. Spencer (eds.) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology,* London and New York, Routledge, 1996.

Brown, A., J. Gray (eds.) *Political Culture and political Change in Communist States*. London, 1977.

Carothers, T. *The End of the Transition Paradigm* – Journal of Democracy Volume 13, Number 1, January 2002, 5–22.

***Cultural** Processes and Transformation of the Central and Eastern European post-Communist Countries.* Edited by Rajko Mursic and Borut Brumen. Lubliana, 1999.

Daynov. E. *Politics, Reform and Daily Life. Popular attitudes to key issues in the reform in Bulgaria*. Sofia, 1995.

Deltcheva, R. *New Tendencies in Post-Totalitarian Bulgaria: Mass Culture and the Media, Europe-Asia Studies 48 (2)*, 1996, 305–315.

Easton, D. *Political Anthropology. – Biannual Review of Anthropology*. Ed. Siegel, B., S. Stanford, 1959.

Easton, D., J., Dennis. *Children in the Political System: Origin of Political Legitimacy*, New York, 1969.

Elzar, D. *American Federalism: A view from the states*. New York 1971.

Fried, M. The evolution of political society. An Essay in Political Anthropology. New York, 1967.

Giatzidis, E. *An Introduction to Post-Communist Bulgaria: Political Economic and Social Transformation*. New York, 2002, Manchester University Press.

Guilhot, N. *The Democracy Makers Human Rights and International Order* CUP, New York, 2006.

Gennep, Arnold van. *The rites of passage*. London, 1909.

Huntington, S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, OK, University of Oklahoma Press, 1991.

Higley, J. and M. Burton. *Elite Foundations of Liberal Democracy*, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2006.

Hester, Al. An Eastern European Jornalism Primer: Building New Nations. The University of Georgia, 1996.

Ingelhart, R. *The renaissance of Political Culture*. – In: American Political Science Review, 1988, 82, N 4.

Krastev, Ivan. *"Bringing the State Up" in The State Against the Reforms*. Sofia, 2004, East West Publishing House.

Leach E. R. *Political Systems of Highland Burma. A Study of Kachin Social Structure*. London, 1954.

Lipset. Seymor M. Political Man. The Social Basis of Politics. Heinemann. 1963.

Metraux, R., Mead Margaret. *Therms in French Culture. A Preface to a Study of French Community*. Stanford Univ. Press, Stanford, 1954.

Nagle, John D. and Mahr, A. *Democracy and Democratization: Post-Communist Europe in Comparative Perspective*. 1999, Thousand Oaks, CA: Sage.

O`Donnel, G., Ph. Schmitter and L.Whitehead. Transitions from the Authoritarian Rule: Prospects of Democracy. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1986. 1–4 Volumes.

Post-Communist Nostalgia. **Todorova, M., Z. Gille. Ed.** New York. Oxford. 2010.

Pye, L. *Politics, Personality and Nation Building*. New Haven, 1962.

Pye, L., S. Verba (eds.) *Political culture and Political Developmen*t. Princeton, 1965.

Raycheva, L. *Mass Communication in Bulgaria during the Transition Period (1989–1993) – Point of research*. – In: Researching Journalism, New model of Public Communication. Ed. Mario Plenchovic. Zagreb, 1995. 234–245.

Rupnik, J. In search of a new model. – Journal of Democracy, Volume 21, Number 1, January 2010, 105–112.

Szelenyi, I. and S. Szelenyi. *Circulation or Reproduction of Élites Dur-*

ing the Post-communist Transformation of Eastern Europe. – Theory and Society, 1995, Vol. 24, Number 5.

Schmitter, Ph. Twenty-five years, fifteen finding. – Journal of Democracy, Volume 21, Number 1, January 2010, 17–28.

Tilkidjiev, N. and M. Dimov. Status Basis of Democratic Consolidation under Post-Communism. Sofia, 2003, East-West Publishing House.

Tucker, R. *Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachov*. Brigton, 1987.

***The Annals**. The media and Politics*. Ed. K. H. Jamirson. July 1996.

Verdery, K. *What was Socialism and What Comes Next,* Princeton, 1996.

2. МЕМОАРИ И ПУБЛИЦИСТИКА

Андреев, В. Живков – мъртъв приживе. С.: Български летописи, 1991.

Берон, П. *Сини човечета, червени човечета*. С.: Цвят, 1993.

Берон, П. *Извън сценария*. С.: БДИ, 1993.

Бочаров, П. *Да, ама не! Сборник коментари 1988–1994*. Димитровград: Компакт Прес, 1994.

Василев, Й. *Патила и радости*. С.: РК ТИХ-ИВЕЛ, 2002.

Василев, Й. *Това се случи пред очите ми*. Книга 1. С.: Изток – Запад, 2012.

Вълканов, В. *На колене пред истината. Политико-философски и лични изповеди*. С.: Булвест 2000, 1996.

Вълканов, В. *Спомени за настоящето*. С.: Захари Стоянов, 2001.

Глени, М. Мак мафия. Престъпност без граници. С: Сиела, 2008.

Даскалов, Н. Славното време. С.: Сиела, 2012.

Дертлиев, П. Ден първи – ден последен. С.: Свят, Наука, 1996.

Димитров, Ф. *Митовете на българския преход.* С.: Сиела, 2003.

Драганов, Др. *Смешна история на седмото Велико.* С.: Св. Климент Охридски, 1991.

Драганов, Др. *Стани да седна*. С.: Христо Ботев, 1994.

Драганов, Др. *Спомени за прехода*. С.: Св. Климент Охридски, 2012.

Димитров, Ил. *Историкът като съвременник.* С.: БДИ, 1993.

Димитров, Ил. *Всичко тече… Спомени.* С.: БДИ, 2000.

Добрев, Н. *Избрах съгласието и разума*. С.: Европреса, 1999.

Държавникът *и човекът. Сборник от спомени за Тодор Живков по случай 90-годишнината от рождението му.* С.: Феномен 21, 2001.

Евтимов, Ив. Спомени за прехода. С.: ИК „Кота", 2005.

Желев, Ж. *Въпреки всичко. Моята политическа биография*. С.: Колибри, 2005.

Жечев, М. *Капанът. Истината за последните 12 години*. С.: ИК „Епсилон", 2002.

Живков, Ж. *Кръглата маса на Политбюро.* С.: Интерпрес 67, 1991.

Живков, Т. *Мемоари*. С.: „СИВ" АД, 1997.

Йорданов, Ал. *Да нарушим сценария.* С.: Век 21-Прес, 2006.

Костов, Вл. *Лично мнение.* С.: БДИ, 1994.

Кралевска, Н. *Без заглавие. Рушители и строители на България*. С.: Работилница за книжнина „Васил Станилов", 2006.

Луканов, А. *Българската корида. Писма от „Развигор"*. Плевен: Северно ехо, 1993.

Лучников, С. *Истината.* С.: БДИ, 2000.

Неделчев, М. *Участие в политиката. СДС и РДП през 1991–1993 г.* С.: Фондация „Фридрих Науман", 1993.

Пейков, Т. *Крахът. Записки по българските реформи. Анализ на един неуспешен преход.* С.: Огледало, 1998.

Петев, Н. *Отвъд политическия театър през погледа на Жан Виденов.* С.: Христо Ботев, 1998.

Петрова, А. *Виновните – невинни. Делото срещу убийците на Андрей Луканов.* С.: ИК „Труд", 2008.

Рот, Ю. Новите български демони. С.: Слънце, 2008.

Семерджиев, А. *Преживяното не подлежи на обжалване.* С.: ИК „Труд", 2004. **Семерджиев, А**. *Лято 90. Пожарът.* С.: Христо Ботев, 1997.

Симеонов, П. *Голямата промяна 1990–1991. Опит за документ.* С.: БДИ, 1997.

Славов, А. *Политика. Бележки по дилемите на промяната.* С.: Св. Климент Охридски, 1992.

Спасов, М. *Създаването на СДС 1988–1991.* С.: БДИ, 2001.

Спасов, М. Правителството на Филип Димитров. С.: БДИ , 2002.

Тамбуев, Г. Особено мнение. С.: ИК „Труд", 2004.

Тадаръкова, С. Кръстника и силните. С.: ИК „Труд", 2001.

Тодоров, Н. Дневник. Втори том (1984–1998). С.: Изток – Запад, 2007.

Топенчаров, Вл. *Изход.* С.: Булвест-2000, 1995.

Тошев, Т. *За лъжата, Жан, Иван и другите.* С.: ИК „Труд", 2003.

Трайков, Б. *10 ноември, превратът 1989.* С.: ИК „Труд".

Троянов, И. *Кучешки времена. Революцията менте – 1989.* С.: Бал-

кани, 2008.

Хамилтон, Д. *Чашата на гадателката.* С.: ИК МаК, 2006.

Чакъров, К. *Втория етаж.* С.: БДИ, 1990.

Чакъров, К. *От втория етаж към нашествието на демократите.* С.: ИК „Труд", 2001.

Чукрин, Г. Записки от тоталитарното време. Краят. С.: Изток – Запад, 2007.

Яхиел, Н. Тодор Живков и личната власт. Спомени. Документи. Анализи. С.: „М-8-М", 1997.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АПК	- Аграрно-промишлен комплекс
АСП	- Алтернативна социалистическа партия
ББЗ	- Български бизнес блок
БЗНС	- Български земеделски народен съюз
БЗПБ	- Българска земеделска и промишлена банка
БНБ	- Българска народна банка
БСДП	- Българска социалдемократическа партия
БПС	- Български професионални съюзи
БСП	- Българска социалистическа партия
ВНС	- Велико народно събрание
ВС на БСП	- Висш съвет на Българската социалистическа партия
ГОР	- Гражданско обединение за републиката
ДАР	- Демократична алтернатива за републиката
ДГИ	- Движение за гражданска инициатива
ДДС	- Данък добавена стойност
ДКМС	- Димитровски комунистически младежки съюз
ДПС	- Движение за права и свободи

ДС	- Държавна сигурност
ИБ	- Изпълнително бюро
ИПК	- Издателско-промишлен комплекс
КНСБ	- Конфедерация на независимите синдикати в България
КТ	- Конфедерация на труда
МВР	- Министерство на вътрешните работи
МВФ	- Международен валутен фонд
НКС	- Национален координационен съвет
НЦИОМ	- Национален център за изучаване на общественото мнение
ОДС	- Обединени демократични сили
ОНС	- Обединение за национално съгласие
ПМС	- Постановление на Министерски съвет
САБПФК	- Съюз на активните борци против фа шизма и капитализма
СДС	- Съюз на демократичните сили
СИВ	- Съвет за икономическа взаимопомощ
СССР	- Съюз на съветските социалистически републики
ТКЗС	- Трудово-кооперативни земеделски стопанства
ЦИК	- Централна избирателна комисия
ЦК на БКП	- Централен комитет на Българската комунистическа партия
ЦК на БРП (к)	- Централен комитет на Българската работническа партия (комунисти)
ЧЗИБ	- Частна земеделска и инвестиционна банка

Лили Божилова: редактор и коректури
Издател: Сдружение Анамнезис. София, 2013

Д-р Петя Василева-Груева е главен асистент в катедрата по Етнология в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Завършва специалност „Етнология" в същия факултет през 2002 г., а три години по-късно е приета за докторант в направление Политическа антропология. През 2010 г. успешно защитава дисертационен труд, който е в основата на тази книга. Научните й интереси са в областта на политическата антропология, съвременната политическа култура на българите, история и култура на етно-конфесионалните общности в България. Това е първата й монография.

Д-р Петя Василева-Груева е главен асистент в катедрата по Етнология в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. Завършва специалност „Етнология” в същия факултет през 2002 г., а три години по-късно е приета за докторант в направление Политическа антропология. През 2010 г. успешно защитава дисертационен труд, който е в основата на тази книга. Научните й интереси са в областта на политическата антропология, съвременната политическа култура на българите, история и култура на етно-конфесионалните общности в България. Това е първата й монография.